

१२५७

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - धर्म

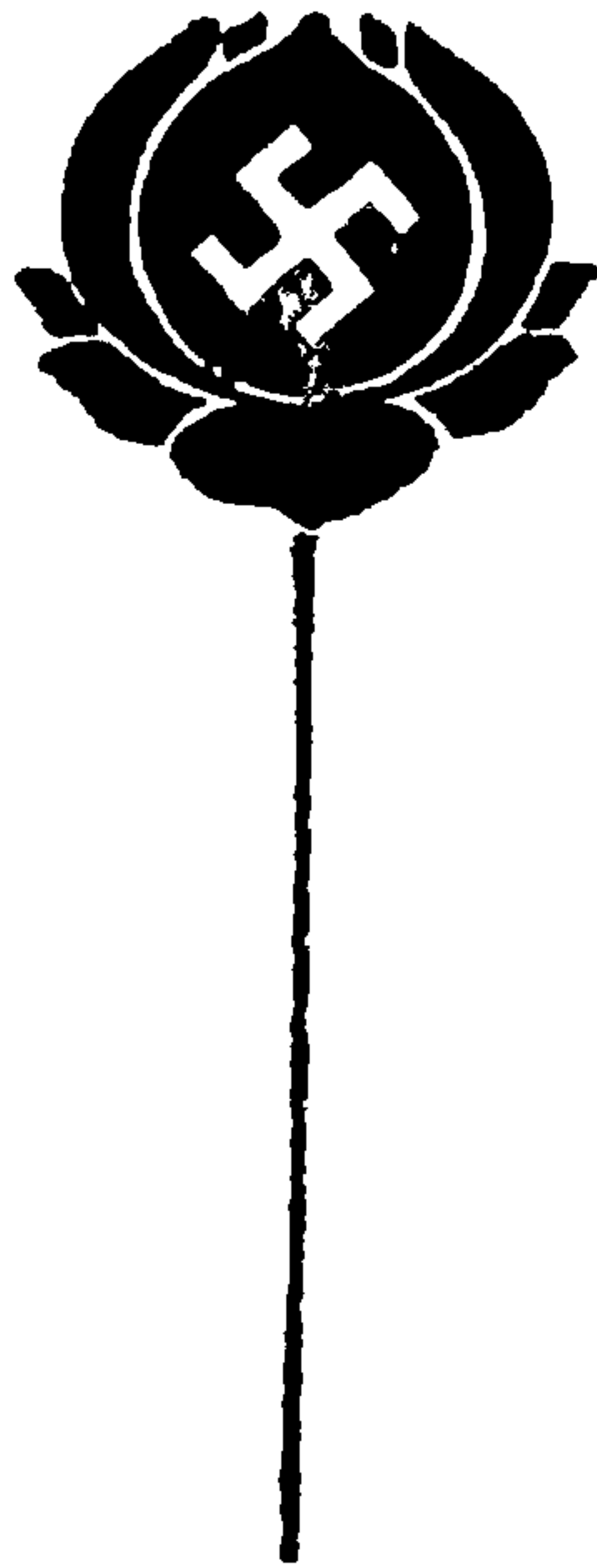
सं. क्र. ३२३३

प्रवाचीन

नारायण

वाङ्मयसेवक

चतुर्थ खण्ड

REFBK-0009501

देवराव खानोलकर

स्वस्तिक प्रकाशन

3८६७५
२१७१५
—चरि—
१२३३

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम.....३८६७५..... वि: चरि.....
क्रमांक१२३३..... को वि २१७१५

अ र्वा ची न

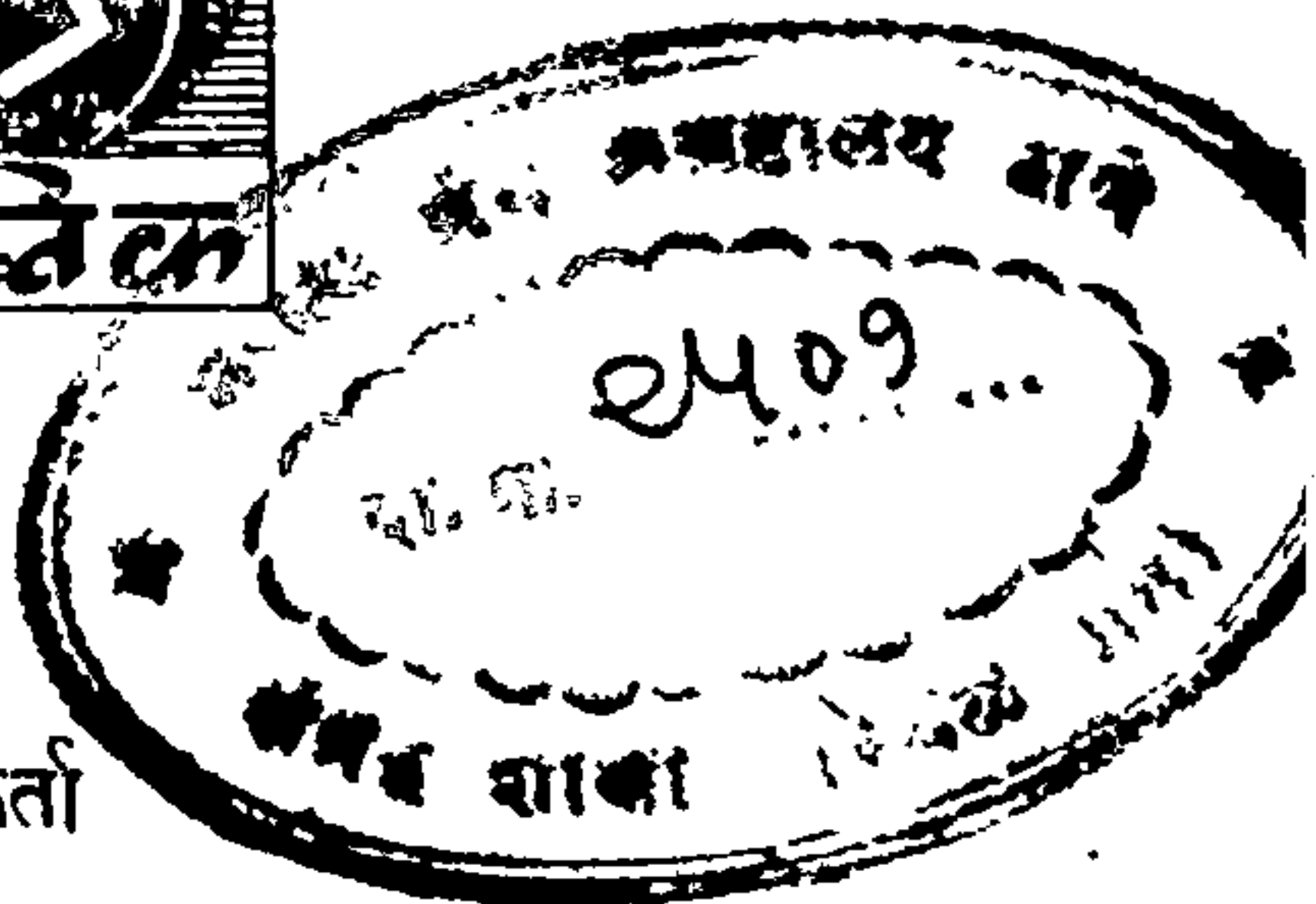
मराठी वाङ्मयसेवक

[चतुर्थ खण्ड]

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळमा

भनुष्म... ३८ ६७५... दि: ...

मासिक २१०१६५... को १०३३३

ग्रंथकर्ता

मंगाधर देवराव खानोलकर

REFBK-0009501

प्रथमावृत्ति]

१९५७

[मूल्य चार रुपये

प्रकाशक :

गंगाधर देवराव खानोलकर
स्वस्तिक पब्लिशिंग हाउस,
केळेवाडी, मुंबई ४

प्रथमावृत्ति, नोव्हेंबर १९५७

[सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांचे स्वाधीन]

मुद्रक :

नारायण दत्तात्रय रंग
मोहन प्रिंटरी प्रायव्हेट लि.
मोगल लेन, माहीम, मुंबई नं. १६

प्रस्तावना

‘वाङ्मयसेवका’चा चतुर्थ खण्ड आज मराठी वाङ्मयाभ्यासकांच्या हातीं देत आहे. तृतीय खण्ड १९४९ सालीं प्रसिद्ध झाला. आठ वर्षे लोटलीं. एवढ्या काळांत पूर्वसंकल्पाप्रमाणे सर्व खण्ड प्रसिद्ध व्हावयास हवे होते. द्रव्याची अनुकूलता असती तर ते प्रसिद्धहि झाले असते. आज पुढील पांचव्या व सहाव्या खण्डाचा मजकूर लिहून तयारहि आहे. पण प्रकाशनास आवश्यक असलेले द्रव्य जवळ नाही. तें जसजसें जवळ येईल तसतसें पुढील खण्डांचें प्रकाशन होईल.

आजचा हा चतुर्थ खण्ड दिल्ली येथील साहित्य अकादमीनें आर्थिक मदत केल्यामुळेच प्रसिद्ध करूं शकत आहे. अकादमीनें प्रस्तुत खण्डाच्या प्रकाशनासाठीं एक हजार रुपयांची मदत केली. ह्या मदतीबद्दल तिचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

प्रस्तुत खण्डांत, कांहीं वाङ्मयसेवकांसंबंधीं माझ्या कांहीं स्नेह्यांकडून खालीलप्रमाणे लेख लिहून घेऊन प्रसिद्ध केले आहेत :

बी	प्रा. वा. ल. कुलकर्णी
बेंडे, श्रीपाद नरसिंह	व्यं. शं. वकील
बोबडे, श्रीनिवास रामचंद्र	प्रा. भ. श्री. पंडित
भवाळकर, नीळकंठ बळवंत	„
भिडे, विष्णु गोपाळ	ना. म. भिडे

वरील चौघांही लेखकांचा मी आभारी आहे. त्याचप्रमाणे इतर वाङ्मयसेवकांचीं चरित्रे लिहिण्याच्या कामीं ज्या ज्या लेखकांच्या साहित्याचा मला उपयोग झाला त्या सर्वांचाहि मी ऋणी आहेच. विशेषतः ‘मठेकर’ ह्यांजवरील लेख सजविण्याचे कामीं त्यांच्या वाङ्मयाचे आस्थेवाईक अभ्यासक असलेल्या, प्रा. कुलकर्णी, श्री. धों. वि. देशपांडे, प्रा. मं. वि. राजाध्यक्ष, श्री. के. ना. काळे, प्रा. गो. वि. करंदीकर ह्यांच्या त्यांजवरील चर्चात्मक लेखांचें बरेंच साह्य झालें आहे. त्यांच्या ह्या ऋणाचा येथें आदरपूर्वक उल्लेख करावासा वाटतो. प्रस्तुत खण्डाचे मुद्रक श्री. नारायणराव रेगे ह्यांनीं अगत्यानें व आपलेपणानें मुद्रणाचें काम पार पाडलें त्याबद्दल त्यांचाहि मी आभारी आहे.

‘वाङ्मयसेवका’चें काम शक्य तेवढ्या लवकर पूर्ण व्हांवें ह्यासाठीं सर्व वाजुंनीं प्रयत्न चालू आहेत. त्यांना यश येईल अशी आशा बाळगून आहे.

गं. दे. खानोलकर

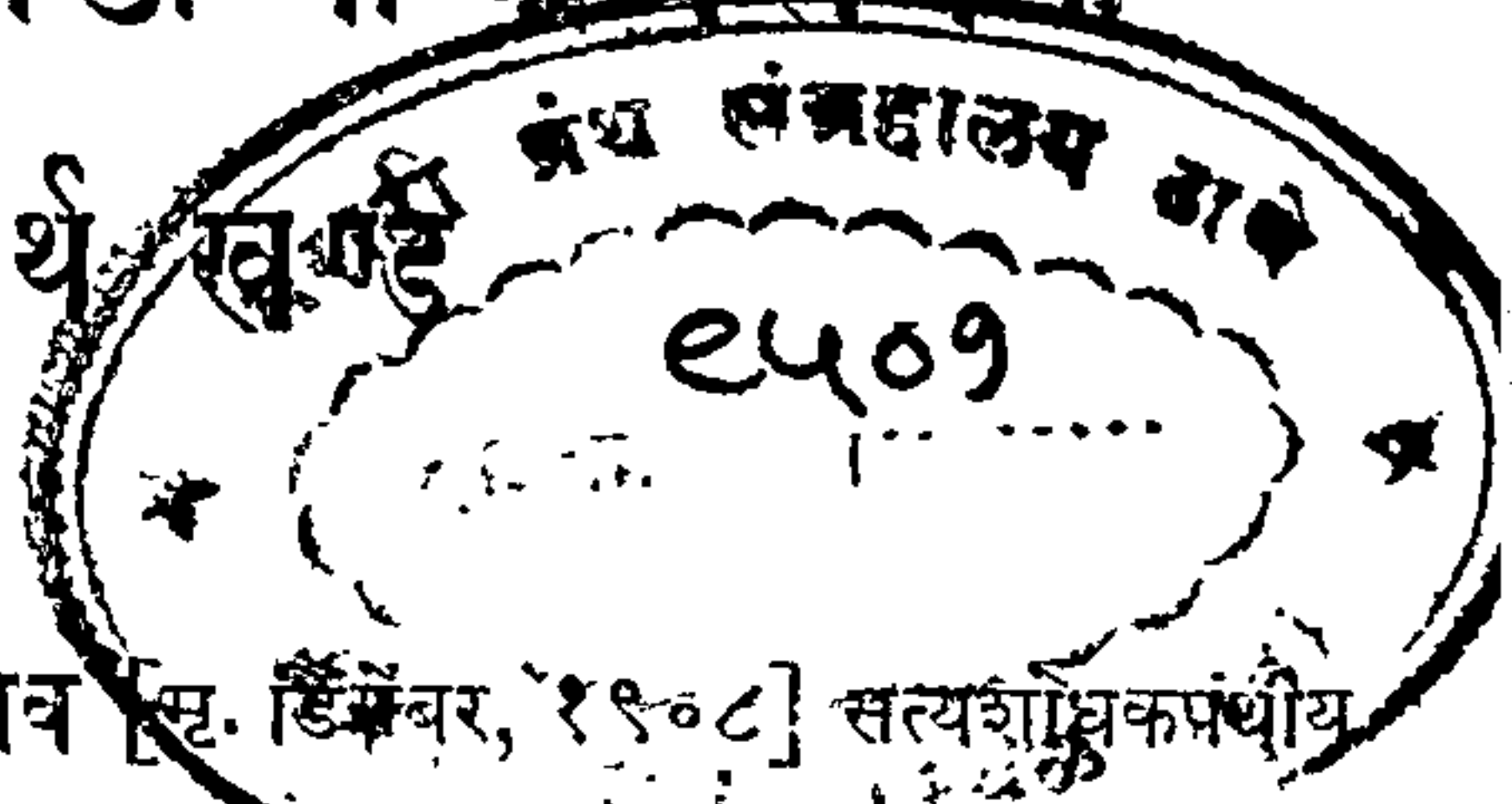
सौ. कल्पनेस
अर्पण

धरणी... ३५६५५... वि: ...
आंक ... २२३३... को वि: २१७१९

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

चतुर्थ खण्ड

विर्जे, वासुदेव लिंगोजीराव [सु. डिसेंबर, १९०८] सत्यशोधकपंथीय

लेखक. बेळगांवीं एका गरीब कुटुंबांत ह्यांचा जन्म झाला. ह्यांचें शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालें होतें. वाचनाचा हव्यास दांडगा असल्यामुळें ह्यांनीं ज्ञानसंपत्ति चांगली संपादली होती. 'टाइम्स ऑफ इंडिया' दैनिकांत न्या. मू. माधवराव रानडे ह्यांचे मराठ्यांच्या इतिहासावर लेख येत असत, त्यांत त्यांनीं 'महाराष्ट्रांत राहणारे ते सर्व मराठे' ह्या अर्थाचें एक विधान केलें होतें, त्याला उत्तर म्हणून १८९६ सालीं ह्यांनीं 'Who are the Marathas?' ह्या नांवाचें इंग्रजीमध्ये एक पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें. डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर ह्यांनीं ह्या पुस्तकाची त्यावेळेस फार प्रशंसा केली. प्रो. महादेव शिवराम गोळे ह्यांची 'ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या' व 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' हीं पुस्तके वाचून, एका अब्राह्मणाचें उत्तर म्हणून त्यांनीं १९०३ सालीं 'क्षत्रिय आणि त्यांचें अस्तित्व' ह्या नांवाचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. ब्राह्मणवर्गांत ह्या पुस्तकामुळें खूपच खळबळ उडाली.

विर्जे ह्यांची विद्वत्ता व व्यासंगी वृत्ति हीं लक्षांत घेऊन सयाजीराव महाराज गायकवाड ह्यांनीं त्यांची बडोदें येथें राजमहाल ग्रंथालयाचे अधिकारी म्हणून नेमणूक केली होती. ह्या ठिकाणीं काम करीत असतांना आपण आपल्या समाजासाठीं कांहीं तरी केलें पाहिजे अशी तीव्र तळमळ त्यांच्यांत उत्पन्न झाली. सत्यशोधक समाजाचे ते एक आस्थेवाईक

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सभासद होते. ह्या समाजाच्या मतप्रचाराचें, त्याचप्रमाणें मराठा समाजातील शिक्षणप्रसाराचें काम आपण निकडीनें हातीं घेणें आवश्यक आहे, असें त्यांस वाटूं लागलें. त्यांनीं बडोद्याची चांगल्या पगाराची व सुखाची नोकरी सोडली व ते मुंबईस आले. कृष्णराव भालेकर व त्यांचे मागून नारायण मेधाजी लोखंडे ह्यांनीं स्वार्थत्यागपूर्वक चालविलेल्या व पुढें बंद पडलेल्या 'दीनबंधु' पत्राचा त्यांनीं पुनरुद्धार केला. अंतःकरणांतील तळमळीला व्यासंगाचें व विचारशीलतेचें पाठबळ असल्यामुळें 'दीनबंधु'तील त्यांचें लेखन लोकांस स्फूर्तिप्रद व आकर्षक वाटूं लागलें. ह्या पत्रांत त्यांनीं 'मराठा समाजाचें शिक्षण व सुधारणा' ह्या विषयावर जे लेख लिहिले, त्यांमुळें चांगलीच जागृति उत्पन्न होऊन 'मराठा शिक्षण परिषद्' जन्माला आली. ह्या परिषदेच्या नाशिक येथील अधिवेशनाच्या तजविर्जांत ते गुंतले असतां, तेथें सुरू झालेल्या महामारीच्या तडाख्यांत ते सांपडले व त्यांचा एकाएकीं अंत झाला. सत्यशोधकपंथीयांत जे काहीं थोडे विधायक वृत्तीचे विचारशील लेखक होऊन गेले त्यांपैकीं बिर्जे हे एक होत.

वा ङ्म य :

१. क्षत्रिय आणि त्यांचे अस्तित्व; १९०३, १९१२; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
२. पद्यात्मक व्याकरणसार अथवा मराठी व्याकरण पाठ करण्याचें सुलभ साधन; १८८५; दीनबंधु छापखाना, मुंबई.

वी [१८७२-१९४७] चिंतनशील सौंदर्यवादी कवि. ह्यांचें संपूर्ण नांव नारायण मुरलीधर गुप्ते. ह्यांचा जन्म वऱ्हाड प्रांतांतील मलकापूर ह्या गांवीं झाला. ह्यांचें शिक्षण यवतमाळ व अमरावती येथें झालें. प्रापंचिक अडचणींमुळें हायस्कूलांतील शिक्षण अर्धवटच सोडून त्यांस नोकरीचा मार्ग अवलंबावा लागला. डिस्ट्रिक्ट जज्जाचे कचेरींत कारकून म्हणून ते काम करीत असत. ह्या नोकरीचे निमित्तानें त्यांस वाशीम, मूर्तिजापूर, अकोला ह्या शहरी राहायें लागलें; त्यांतल्या त्यांत अकोल्यास त्यांचा बराच मोठा काळ गेला. काव्य आणि अध्यात्म हे दोन विषय त्यांचे आवडीचे होते. तद्विषयक

मराठी कवितांचे इतिहास, भाग १, पृ. १००
अनुक्रम ३५६६५ निः २१०१६५
१२३३

ग्रंथांचे त्यांनी विपुल वाचन केले होते. ज्ञानेश्वर, मुक्तेश्वर, तुकाराम, ब्रानिग, कोलरिज, टेनिसन व भवभूति हे त्यांचे आवडते कवि होते. त्यांचा स्वभाव एकान्तप्रिय व चिंतनशील होता. नोकरीत असतांना त्यांचा एका योगमार्गीय सत्पुरुषाशी संबंध आला. तेव्हांपासून ध्यानयोगाच्या अभ्यासांत व अध्यात्म-चिंतनांत ते आपला बराचसा काळ घालवू लागले. ह्या अंतर्मुख वृत्तीचा परिणाम त्यांच्या कवितालेखनावर बराच झालेला दिसतो. १५ आगष्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाल्याची घोषणा झाली. ह्या मंगल दिनाचे दुसरेच दिवशीं ते छिंदवाडा येथे दिवंगत झाले.

‘बी’चा जन्म केशवसुतांच्या काळांत झाला. केशवसुतांची पहिली कविता (१८८५) ‘बी’नीं आपल्या वयाच्या तेराव्या-चौदाव्या वर्षांचे वाचली असावी. त्यांची पहिली ‘प्रणयपत्रिका’ ही कविता १८९१ मध्ये हरिभाऊ आपटे ह्यांच्या ‘करमणूक’ पत्रांत प्रसिद्ध झालेली असली तरी, रे. टिळक, गोविंदाग्रज, बालकृष्ण, रेंदाळकर ह्यांच्या काळांत म्हणजे साधारण १९१० ते १९२५ पर्यंत त्यांनी आपले कवितालेखन केले. ‘रविकिरणमण्डळा’चा उदय व त्या संप्रदायांतील कवींनी लिहिलेले काव्य त्यांनी अवलोकिले. त्यांच्या हयातींतच चंद्रशेखर व तांबे हे उदयाला आले व कालवश झाले. आणि मराठीतील नवकाव्याचे उन्मेष ज्या काळांत नुक्तेच दिसू लागले आहेत अशा काळांत ‘बी’ कवींना मृत्यु आला. अर्वाचीन मराठी काव्याचा समग्र चित्रपट ज्यांच्या दृष्टीपुढून हळूहळू सरकत गेला असे हे महाराष्ट्रांतील, मला वाटते, एकटेच एक कवि. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर ह्यांनी ‘बी’ना आपल्या हयातींतच ‘आधुनिक कवींतील भीष्माचार्य’ या नावाने संबोधिले होते; आज त्यांचे ते शब्द अधिक अर्थपूर्ण वाटत आहेत.

‘बी’नीं आपले कवितालेखन जवळ जवळ तीस वर्षांपूर्वीच थांबविले. १९३४ साली त्यांच्या कवितांचा एकमेव संग्रह ‘फुलांची ओंजळ’ हा प्रसिद्ध झाला; परंतु तत्पूर्वीच आठ-दहा वर्षे ‘बी’नीं आपले कवितालेखन थांबविले होते. ह्या संग्रहाची जी दुसरी आवृत्ति १९४७ साली

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

निघाली, तिजमध्ये १९३४ नंतर त्यांनी लिहिलेल्या एकूण अकरा कविता 'पिकले पान' ह्या शीर्षकाखाली वेगळ्या संग्रहित करण्यांत आल्या आहेत. मौज अशी की, ह्यांतील जवळ जवळ दहा कविता १९४५-४६ मध्ये त्यांनी लिहिलेल्या आहेत. बहुधा ह्या कविता 'बी' कवींनी 'युगवाणी' मासिकाच्या आग्रहावरून लिहिलेल्या असाव्यात. स्वाभाविकच हे सर्व कवितालेखन

‘ पद्य मजला येईल करूं जातां
त्यांत ओतूं मी काव्य कसें आतां ?
अंगिं नुरतां निर्माणशक्ति लेश
कसा यावा भर काव्यकौमुदीस ? ’

अशा प्रकारच्या शरीराच्या व मनाच्या विकलांग स्थितीमध्ये झालेलं असल्यामुळे त्यांत 'बी'च्या ऐन उमेदीच्या काळांतील काव्याची वैशिष्ट्ये फारच थोडी उतरलेली आहेत. त्यांतील कांहीं कल्पनांचा तोंडवळा पूर्व काळांतील कांहीं कल्पनांसारखा आहे इतकेंच. अध्यात्माची तीच ओढ त्यांत व्यक्त झालेली आहे; परंतु तिची अभिव्यक्ति काव्यात्म नाही. 'बी'ची ही शेवटची कविता अभ्यासूंच्या पदरांत कांहीं फारसें नवे टाकू शकत नाही. 'बी' कवींच्या कवितेच्या अभ्यासासाठी त्यांना १९१० ते १९२५ ह्या दरम्यानच्या काळांत लिहिलेल्या त्यांच्या कवितेकडेच वळवें लागतें; तीच 'बी'ची खरी कविता.

'बी' कवींची उभी ह्यात वन्हाडांत गेली; वृत्ति जात्याच प्रसिद्धिपराङ्मुख; कविताहि संख्येनें अत्यल्प. 'फुलांची ओंजळ' ह्या संग्रहाच्या पहिल्या आवृत्तींत अवघ्या अडतीस कविता आहेत. संप्रदायाला विशेष मान्यता देऊं पाहणाऱ्या मराठी टीकाकारांकडून सर्वसाधारणपणे त्यांच्या कवितेची उपेक्षा झाली. कवितेची अत्यल्प संख्या, तिच्या लेखनकालानंतर जवळ जवळ दहा वर्षांनीं झालेलें तिचें संकलन आणि मराठी टीकाकारांनीं तिची केलेली उपेक्षा, ह्यामुळे 'बी' कवींचें नांव महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखीं होण्याला अडचण पडली

असावी. ह्या कारणांमुळे आजच्या पिढीला त्यांचे नांव अपरिचित असणे स्वाभाविक आहे. परंतु 'बी'च्या अप्रसिद्धीची हीच केवळ कारणे नसावीत; ती त्यांच्या काव्यप्रकृतीतच सांपडतील.

'बी'ची कविता ही 'लोकप्रिय' कविता नाही. 'लोकप्रियता' लाभायला काव्याच्या ठिकाणी जी वैशिष्ट्ये असावी लागतात, — त्यांना गुण म्हणावयाचे की दोष म्हणावयाचे असा प्रश्न रसिकांसमोर नेहमीच उभा राहतो, — ती 'बी'च्या काव्यांत आढळणार नाहीत. जे सर्वसामान्यांना आवडते, प्रिय वाटते, मोह घालते, ते वरवरचे स्थूल नादरूपात्मक सौंदर्य 'बी'ना तेवढेसे मोह घालू शकत नव्हते. ह्या नादरूपात्मक प्रत्यक्षाच्या मार्गे दडलेले तत्त्वसौंदर्य त्यांना विशेष मोहक वाटत होते. त्यामुळे नादरूपात्मक प्रत्यक्षाची चित्रे त्यांनी अगदीच रेखाटली नाहीत असे नाही, परंतु तसे करित असतांना ते केवळ त्यांतच रंगून जाऊ शकले नाहीत, तर त्यांच्यापलीकडे असलेले, त्यांत दडून बसलेले तत्त्व कसे हस्तगत करता येईल याची सतत ओढ त्यांच्या मनाला लागून राहिली. त्यांची प्रतिभा चिंतनशील होती. तत्त्वविचाराकडे तिचा स्वाभाविक कल होता. भावानुभवापेक्षां भावगर्भ विचारानुभवांतूनच त्यांची बरीचशी कविता स्फुरलेली आहे. त्यांच्या बहुतेक कवितांच्या प्रारंभीच्या ओळी वाचल्या, तर त्यांतून नादरूपात्मक स्थूल अशा प्रत्यक्षाचे सुबक व सूचक चित्र रेखाटलेले आढळून येते. म्हणजे रंग, आकार, रूप इत्यादींनी त्यांचे मन आकर्षिले जाते; नाही असे नाही; परंतु ते तेथेच स्थिरावत नाही, ते त्यांच्यापलीकडे जाण्याचा तात्काळ प्रयत्न करते. आधल्या दिवशी सायंकाळी पाहिलेल्या पुष्पहीन चांप्याच्या रुक्ष फांद्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी एकाएकी फुलांनी डंवरलेल्या दिसतांच 'बी'चे सौंदर्यपिपासू नेत्र त्यांचे आनंदोत्साहाने अवलोकन करतात. त्या मूर्त सौंदर्याने त्यांना आनंदाचे भरते येते; परंतु तेवढ्यांत त्यांचे ते मूर्त सौंदर्य अवलोकणारे मन अमूर्तात शिरलेले असते व मग त्याला 'चांप्या'च्या त्या एकाएकी फुलण्याचा वेगळाच अर्थ लागतो. पाषाणमूर्तीपुढे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आपली सोन्याची तनु जाळणाऱ्या दीपज्योतीची ती निष्कंप ध्यानमुद्रा त्यांच्या डोळ्यांना दिसते ना दिसते तोंच तत्त्वविचारांचे कल्लोळच्या कल्लोळ त्यांच्या डोळ्यांत उठतात व त्यांतून 'दीपज्योतीस' ही तत्त्वसुंदर कविता जन्मास येते. अमूर्ताकडे जाणें व अमूर्तातील सौंदर्य उपभोगण्याचा यत्न करणें, त्यांतच गुंगून जाणें हाच 'बी' कवींचा मनोधर्म आहे. त्यांतूनच त्यांच्या अनेक तत्त्वसुंदर कवितांचा जन्म झालेला आहे. त्यामुळेच त्यांच्या 'माझी कन्या', 'दीपज्योतीस', 'प्रमिला', 'क्षणभर', 'गिरिगान' इत्यादि अनेक सुंदर कवितांतून आपणास ह्या दोन्हीहि सौंदर्यांचा एकसमयावच्छेदेंकरून प्रत्यय येतो. त्यांची वृत्ति ही खऱ्याखऱ्या रसिकाची तर खरीच, परंतु हा रसिक वरवरच्या वाह्याकारांनाच केवळ भुलणारा रसिक नव्हता, तर तो प्रत्यक्षाच्या अन्तर्यामींचा ठायच घेऊं पाहणारा होता. त्यामुळेच त्याला रसिक ह्या अर्थशून्य वनूं पाहणाऱ्या नांवानें न संबोधतां 'रसिक तत्त्वचिंतक' ह्या नांवानें संबोधणेंच योग्य होईल.

ह्या अशा प्रकारच्या वृत्तींतून 'बी'चें काव्य निर्माण झालेलें असल्यामुळे त्याचें आकर्षण सर्वसामान्य वाचकांना कमी वाटावें ह्यांत नवल नाहीं. 'बी'नीं आपल्यापुढें ठेवलेला कवीच्या सामर्थ्याचा, त्याच्या कार्याचा, त्याच्या ठिकाणीं असलेल्या प्रतिभाशक्तीचा आदर्शच एवढा भव्य व उदात्त होता कीं, त्याचें स्वरूप जाणून घेतांच 'बी'नीं स्वतः एवढें अत्यल्प काव्यलेखन कां केलें हें कोडें तर उलगडतेंच, परंतु त्याचबरोबर त्यांच्या बरोबरीच्या इतर कवींप्रमाणें सर्वमान्यतेचा, लोकप्रियतेचा शिक्का त्यांच्या काव्यावर कां बसूं शकला नाहीं हेंहि लक्षांत यावयाला मदत होते. आदर्श काव्याच्या स्वरूपाविषयींचे आपले हे विचार 'बी'नीं केशवसुतांप्रमाणेंच आपल्या काव्यांत ठिकठिकाणीं व्यक्त केले आहेत 'बी'च्या काव्यसंपदेचें तें एक बहुमोल दालन आहे. आपण ह्याच दालनांत थोडा वेळ घालवूंया. आपल्या 'कविवन्दन' ह्या कवितेंत 'काव्य म्हणजे काय ? ह्याचें वर्णन करितांना 'बी' म्हणतात :

काव्य नव्हे शब्दांचा सुंदर नादमधुर मेळ
 अर्थचमत्कृतिचाही नोहे डोंबारी खेळ.
 निसर्गसृष्टीचीं सादृश्ये, नीतिपाठ भव्य,
 थाटदार घाटाची रचना केवळ नच काव्य.
 ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्याची निर्माणक्षमता
 अंतरंग ओथंबुन ओसंडे ती 'सुंदरता.'
 केवळ सौंदर्याचीं स्फुरणे प्रस्फुरणे दिव्य
 जिह्वार हेंच स्वानंदाचें.—'सौंदर्याचि' काव्य.
 या सौंदर्यस्फुरणा म्हणती 'चैतन्य-स्फूर्ति—
 प्रसाद-भगवंताचें देणें — नैसर्गिक शक्ति.'
 देवि शारदा हीच, न हें स्थळ अभ्यासा साध्य,
 लोकोत्तर काव्याचें हेंचि प्रसवस्थल आद्य.

'बी' कवींची काव्याची व्याख्या 'सौंदर्याचि काव्य' हीच आहे. परंतु हें 'सौंदर्य' केवळ अर्थचमत्कृतीचें नाहीं, केवळ थाटदार घाटाचें नाहीं, केवळ नादमधुर शब्दांनीं साधलेलें नाहीं. 'ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्याची निर्माणक्षमता, अंतरंग ओथंबुन ओसंडे ती सुंदरता' ही 'बी'ची सुंदरतेची व्याख्या आहे. ज्या ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्याची निर्मिती साधण्याचें प्रस्फुरण 'बी' अपेक्षितात तें ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्य सृष्टीच्या सत् आणि चित् ह्यांच्याशीं एकरूप होण्यानें साधावयाचें असतें. ज्या कवीला हें साधतें तोच हें ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्य संपादूं आणि निर्माण करूं शकतो. 'फुलांची ओंजळ' ह्या कवितेमध्ये 'बी'नीं हेंच सूचित केलेलें आहे.

एकाहुनि आगळीं एक रुचिरत्वे निस्तुळ खरी,
 दृश्याचीं तीं असंख्य लेणीं पुढें मुलाच्या करीं.
 शिशुमन रमवायास करी आयास माय ती असे,
 अगाध माया मोठ्यांनाहि नाचविते भलतसें !

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसैवक

अळुमाळ परंतु न तो रिझला—काळोख दाट दाटला—
अजाणपण—जाणीव उपजतां दृश्यलोभ धाटला.
दृश्याचा भवडंबर अंबरपदर दूर सारुन
विशाल वक्षीं घट्ट धरी मग कवीस कवटाळुन.
सान्त अनन्ताची मिळणी ती, अगम्य अद्भुत खरी !
मायलेंकरें अभिन्न झालीं निजानंदसागरीं.
सृष्टीशीं कवि समरस झाला, प्राण तिचा आंतला,
हृत्कमळाची तिच्या कळाली फुलती—मिटती कळा.
वोजड बाह्यालंकाराची, झणकाराची रति
नुरली, अर्थाकार तयाची झाली प्रेमळ मति.
कवीच झाला सृष्टी, सारी सृष्टी झाली कवि
दिसण्याचें—लपण्याचें गारुड अपूर्व ही भासवी.
आकाशाचा अणू घेऊनी त्यांत विश्व दाखवी,
फुंकर घालुनि अजस्र विश्वा क्षणार्धांत लोपवी.
हा हसतां हसते ती, अथवा हा रडतां ती रडे,
पहाट फुटते हा उठतां, हा निजतां झापड पडे.

कवि आणि सृष्टि ह्यांची जी एकरूपता येथें 'बी'नीं वर्णिलेली आहे, ती केवळ वरवरची नाही. येथें कवि सृष्टीच्या सत् आणि चित् स्वरूपाशीं तद्रूप झालेला आहे व म्हणूनच त्याचे ठिकाणीं 'आकाशाचा अणु घेऊन त्यांत विश्व दाखविण्याचें,' 'सान्तांत अनन्ताचें' दर्शन घडविण्याचें सामर्थ्य आलेलें आहे. 'बी'ना अपेक्षित असलेलें 'सौंदर्याचें दिव्य प्रस्फुरण' तें हेंच आहे. येथेंच 'ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्याची निर्माणक्षमता अंतरंग ओथंबून ओसंडत' असल्याचा साक्षात्कार होत आहे. बालकवीना 'भावमय सत् चित् जग' गवसलें, म्हणूनच तर 'चांदणी' ह्या कवितेंत 'बी'नीं आपला आनंद व्यक्त केला. आपल्या विचारतरंगांत 'बी'नीं आपलें काव्यविषयक दृढत असेंच एके ठिकाणीं व्यक्त केलेलें आहे. त्यांत ते म्हणतात :

अनुक्रम... ३८६०५ ... २१२३३

सोप्या सोप्या शब्दांनी, स्फूर्तिसुत्राने गुफांनी

मंजुळ मंजुळशीं गाणीं रचुनी, रसिकान्तःकरणीं—
हक्क शिरावें चोरोनी, जावें मीपण लोपोनी,
हौस मनीं ही असे, परी टीका तीतें विफल करी !
अन्तःकरणपटावरती आत्यंतिक वेगें उठती
दिव्य लेख उन्मेषाचे धरावया ते स्मृति कांचे.
बुद्धीच्या भिंगावरती विंबित ज्या प्रतिमाहोती
शब्दचित्र त्यांचें कसलें नकळे काढिल मन दुबळें.

आपल्या दुबळ्या मनाला आपल्या अन्तःकरणपटावर उमटणारे उन्मेषाचे दिव्य लेख, बुद्धीच्या भिंगावर विंबित होणाऱ्या प्रतिमा शब्दचित्रित करतां येत नाहीत याची त्यांना खंत वाटत होती. आपल्या गाण्यांतून आपले व्यक्तिगत अनुभव विश्वात्मक स्वरूपांत प्रगट केले जावेत व तद्वारा रसिकान्तःकरणांत शिरतांना आपलें मीपण लोपलें जावें, ही त्यांची मनीषा होती; हें त्यांना साधलें गेलें नसेल. —नव्हे हें त्यांना साधलें गेलें नाहीचें.—परंतु हा त्यांच्या डोळ्यांपुढील भव्य काव्यादर्श होता, एवढें नक्की. आपल्या 'काव्यानंद' ह्या कवितेंत 'बी'नीं ज्या काव्यानंदाचें वर्णन केले आहे, तो वर वर्णन केलेल्या कवीश्वरांच्या अनुभवाला येणारा काव्यनिर्मितीचा आनंद आहे. खालील चरण किती उत्स्फूर्त वाटतात पाहा ! त्यांत प्रत्यक्षानुभवाची उत्कटता आहे. 'बी' म्हणतात :

येथें अद्भुतरम्य नित्य पडलें स्फूर्तिप्रभेचें कडें,
अम्लान प्रतिभा—कळ्या उमलल्या आहेत चोहीकडे.
वोसंडे दुथडी भरुनी सरिता सत्कल्पना पावन,
वृत्तींची रसलीन चंचळ खगश्रेणी करी क्रीडन.
सारींही जड इंद्रियें न शकती येथें प्रवेशावया,
बुद्धिग्राह्य न वाव त्यास, न कळे ठाव-प्रमाणत्रया.
वृत्त्यंतर्गत टाकणें कठिणता, तद्रूपता पावणें,
काव्यानंदरसप्रसंग मग हा निस्संग संभोगणें.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

येथे 'त्री' कवींनीं जें काव्यानंदाचें दर्शन घडाविलें आहे तें सर्व ब्रह्मानंदाच्या परिभाषेंत. काव्यानंद हा ब्रह्मानंद सहोदर; तीच वृत्तीची रसलीनता, तोच मीपणाचा संपूर्ण लोप; तेंच जड इंद्रियांचें विस्मरण, तोच वृत्त्यंतर्गत कठिणतेचा त्याग, तीच तद्रूपता : असला काव्यानंद चाखण्याची त्यांच्या मनाला ओढ लागलेली होती; असला काव्यानंद पदरांत टाकूं शकणाऱ्या काव्याला 'त्री' कवि काव्य समजत होते.

काव्याचा आपल्या डोळ्यांपुढील आदर्शच असा उत्तुंग ठेवल्यामुळे 'त्री'-च्या हातून ह्या कसोट्यांना उतरेल असें थोडकेंच परंतु सतेज लेखन झालें. 'दृश्याचा अवडंबर अंबरपडदा' फाडून पलीकडे पाहूं इच्छिणाऱ्या, केवळ अर्थचमत्कृति वा शब्दचमत्कृतींचे डोंबाऱ्यांचे खेळ खेळूं न शकणाऱ्या, 'बोजड बाह्यालंकाराची-झणकाराची-रति नुरलेल्या' ह्या कवीच्या वृत्तीतून आपोआपच जीवनाचें मर्मग्राही तत्त्वदर्शी चिंतन होणें स्वाभाविकच होतें. संख्येनें अत्यल्प असणाऱ्या 'त्री'च्या ह्या तत्त्वगंभीर काव्यांतून जीवनाकडे बघण्याची एक सुसंबद्ध दृष्टि दिसून येते. ज्याला 'जीवनाचें तत्त्वज्ञान' ह्या नांवानें आपण संबोधूं तें इतक्या स्पष्टपणें व एकसंधपणें 'त्री'खेरीज इतर कोणत्याहि अर्वाचीन मराठी कवीच्या काव्यांत व्यक्त होत नाहीं, असें मला वाटतें.

आपलें हें जग पूर्णत्वापासून ढळलेलें असून त्याची सगळी धडपड परत पूर्णत्वाकडे जाण्यासाठीं आहे, असें 'त्री'चें ठाम मत होतें. आज आपल्याला जें दुःख, ज्या यातना सहन कराव्या लागत आहेत, तें दुःख व त्या यातना आपल्या ठिकाणच्या ह्या अपूर्णविस्थेंतूनच जन्माला आलेल्या आहेत असें त्यांना म्हणावयाचें होतें. आज जगामध्ये 'लावण्य हें म्लानपणा-खेरीज' व 'तारुण्य हें क्षीणपणाशिवाय' दिसत नाहीं याचें कारण हें अपूर्णत्व आहे, असेंच ते म्हणतात. 'पिंगा' ह्या कवितेंत ह्या पूर्णविस्थेचें वर्णन करतांना ते म्हणतात:

म्लानपणाविण लावण्य,
क्षीणपणाविण तारुण्य,
मंगल मांगल्यायतन,
नित्यानंद निरावरण,
विश्ववैभवालंकरण
तें माझे तें स्वयंपण !

ह्या चरणांतून ज्या पूर्णावस्थेचे दर्शन 'बी'नीं घडविले आहे ती पूर्णावस्था द्वंद्वातीत आहे; ती अपार्थिव आहे; ती पूर्णावस्था हा एक दिव्य अनुभव आहे; त्याचे वर्णन करुं जातां आपोआपच अध्यात्माची परिभाषा वापरली जाते; रूपकेंहि त्याच वळणाचीं येतात.

आज जीवनामध्ये जर कांहीं विशेष बोचत असेल, तर तें म्हणजे —

ये तारुण्य भरास पूर्ण अथवा प्रेमास ये पूर्णता
हातां ध्येय चढे, फुलें विकसलीं संपूर्ण कीं वाढतां,
यांना पूर्णपदाभिषिक्त करितो जो मोहनीय क्षण
व्हासारंभहि तोच होउनि घडे त्यांच्या लया कारण.

अगदीं अशीच कल्पना त्यांनीं आपल्या 'दीपज्योतीस' ह्या एका बालविधवेस उद्देशून लिहिलेल्या उत्कृष्ट कवितेंत व्यक्त केली आहे. ते तें म्हणतात :

प्रत्यंगीं अवध्या प्रकर्षभर ये ज्यांच्या पुरा मोडुन
त्यांच्या पूर्णपणास सुस्थिरपणा येथें न अर्धक्षण ;
पूर्णोत्थापनकाल तोच पतनप्रारंभही होतसे ,
ऐसा निष्ठुर कायदा सकल या सृष्टीस शासीतसे !

एवढ्यासाठीं मानवानें पूर्णत्वाकडे, सुसंगतीकडे (Harmony) जाणाऱ्या ह्या अजस्र विश्वचक्राला मदत करावी; ह्या पूर्णत्वाच्या मार्गाच्या आड येणारी सर्वच प्रकारची विसंगति, विभ्रमता, विरूपता नष्ट करण्याचा चंग बांधावा,

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अशी त्यांची शिकवण होती. म्हणूनच ते दीपज्योतीस आपली 'सोन्याची तनु' पाषाणमूर्तीपुढें न जाळण्याचा आदेश देतात व आपणास निसर्गानें दिलेलें लोकोत्तर रूप हें 'तूं अन्य तशींच निर्मुनि जगा द्यावीस कांहीं फुलें' ह्या हेतूनें दिलेलें आहे याची आठवण देतात. 'रसप्रसन्न होऊन पुष्पान्वित झालेली' प्रत्येक वेल ही 'वाढा आणि जगा' हा निसर्गाचा आदेश नुसता पाळीत नसते, तर सर्व प्रकारचें अपूर्णत्व निर्माण करणाऱ्या 'संहारकालानलाला' ती 'आत्मप्रतिमांस निर्मुनि' हसत असते असें ते म्हणतात. व हाच पूर्णत्वाप्रत पांचण्याची घडपड करण्याबाबतचा आदेश सर्वांनीं आपापल्या परीने पाळावा असें ते सांगतात. विश्वचक्राची गति पूर्णत्वाकडेच आहे हें त्यांस दिसत होतें. पूर्णत्वाकडे जाऊं पाहणारे हें विश्वचक्र 'तेजोन्मुख' आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती, व म्हणूनच त्यांच्या ह्या समग्र काव्यांत कोठेंहि निराशेचे सूर उमटलेले नाहींत; 'पूर्णत्वाचा यथार्थ ज्यांच्या अंतर्दुर्गां ठसलेला होती, असे ते खऱ्याखऱ्या अर्थानें सौंदर्यवादी होते, व म्हणूनच हरतऱ्हेच्या विरूपतेचा विनाश व्हावा ह्या तीव्र मनोभावनेतून त्यांच्या 'डंका', 'प्रभातपोवाडा', 'भगवा झेंडा', 'तीव्र जाणीव', 'आशा देवी', 'दीपज्योतीस' ह्यांसारख्या उत्तमोत्तम काव्यांचा जन्म झाला आहे, 'दीपज्योतीस' मधील पुढील ओळी पाहा :

जेथें नूतनजीर्ण, रूप अथवा विद्रूप, नीचोत्तम,
न्यायान्याय, अनीतिनीति, विषयीं संभोग का संयम;
जातीं हीं भरडोनि एक घरटीं, एकत्र आक्रंदत,
आशा भीतिवशा म्हणोनिच मृषा स्वर्ग स्रजी शाश्वत.
हें वैषम्य असह्य 'होतसमयीं' स्थापावया साम्यता,
तेजोवंत यदा यदा त्यजुनि ती प्रेतोपमा स्तब्धता;
अन्यायप्रतिकारकार्य करिती नाना प्रकारान्तरें
दारीं बंड ! घरांत बंड ! अवघें ब्रह्मांड बंडें भरे !

ब्रंड हे विषमता, विरूपता, विसंगति नष्ट करण्याच्या प्रवृत्तीतून जन्माला येत असते, हेच त्यांना म्हणावयाचे आहे. त्यांच्या जीवनविषयक विचारसरणीचे सारत्र असलेल्या खालील ओळी पाहा :

पूर्णापासुनि ढळलेलें जग जातें पूर्णाकडे,
 लांबण मोठी, वाट विकट ती, उतार चढ वाकडे ,
 सृष्टिचक्र हे तोल जाउनी कलतें भलतीकडे,
 खडतर मार्गी दीर्घकाळ तें केव्हां केव्हां भडे.
 चक्र सचेतन, सतेज, पण कीटाच्या काळ्या पुटें
 वक्र काळ हा काळवंडुनी करी कधीं हिंपुटें.
 उंचवट्यावर केव्हां जातां प्रकाशकण पाहतें,
 पूर्णत्वाच्या भ्रांतीनें तेथेंच स्वैर नाचतें.
 पाणथळीचा खोटा तेजोभास पाहतां कधीं
 सैराटपणें भडकुनि तिकडे फसतें चिखलामधीं.
 स्नेहाभावेण् एक्या जागीं फिरुनि घरघर करी,
 तेव्हां वाटे, मार्ग कंठिला आपण हा किति तरी !
 जाणिव आणि नेणीव मिळोनी स्वभाव याचा घडे,
 तेजोन्मुखता परी न मोडे जरी सदा तें पडे;
 सुखाभिलाषें भंग चोरणें, थंडपणें थांबणें,
 लाभालाभा तोलुनि मोजुनि रूढीतें चिकटणें,
 या अधमेहुनि त्या अविचारी बुध्दीचे थोरले
 पात निपात अनंत बरे तेजोभिमुखत्वामुळें.
 आनंदाला म्लानपणा नच सौंदर्याला क्षय
 स्थलाकडे त्या जाताहे हे विश्वचक्र निर्भय.

‘वी’च्या मनाचा कल मूळांतच अध्यात्माकडे होता. अलीकडेच निवतलेले नाशिकचे गजाननमहाराज गुप्ते हे त्यांचे बंधु. ‘वी’च्या ह्या ‘पूर्णत्वा’च्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विचारसरणीला त्यांच्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीमुळे अधिकच पूर्णत्व आणले आहे. हा त्यांनी केलेला आध्यात्मिक विचार त्यांच्या 'पिंगा', 'वेडगाणे', किंवा 'चांफा' ह्यांसारख्या - त्या विचारांत न मुरलेल्यांना थोड्याफार दुर्बोध वाटणाऱ्या - कवितांतूनच केवळ व्यक्त होत नाही, तर त्यांच्या काव्यांतील साध्या साध्या उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपकें ह्यांच्यांतूनहि व्यक्त होतो. 'क्षराक्षराची जननी', 'चिरंतनाची निर्झरिणी', 'शाश्वततेचें पाणी', 'अम्लान प्रतिभेचीं अद्वय लेणी', 'स्वानंदाचें लिंबलोग' ह्यांसारखे अध्यात्माच्या परिभाषेत केलेले रूपकात्मक शब्दप्रयोग त्यांच्या काव्यांत ठिकठिकाणी आढळतात. पूर्णत्वांतूनच ऐक्याची किंवा अद्वयाची कल्पना जन्माला येत असल्यामुळे - किंवा पूर्णत्वाचीच ती एका परीनें अंतिम स्थिति असल्यामुळे - 'बी'च्या ह्या कवितांचा अर्थ त्यांच्या वर विवेचिलेल्या विचारसरणीच्या मदतीनें लावतां येतो. व 'चांफा' ह्या चर्चाविषय झालेल्या त्यांच्या कवितेंतील

‘ दिठीं दीठ ’ जातां मिलुन

गात्रें गेलीं पांगळुन

अंगीं रोमांच आले थरथरून.

चांफा फुलीं आला फुलुन

तेजीं दिशा गेल्या आडुन

कोण मी ? चांफा ? कोठें दोघेजण ?

ह्या ओळींतील कल्पना लक्षांत येऊं शकते. वर एके ठिकाणी ज्या पूर्णावस्थेचें वर्णन आले आहे त्या द्वंद्वातीत चिन्मय अवस्थेचें यथे दर्शन घडत आहे. 'बी' कवींच्या ह्या कविता म्हणजे प्रत्यक्षानुभूतीचींच जणू चित्रें आहेत. त्यांतून व्यक्त होऊं पाहणारे अनुभव अतींद्रिय, अपार्थिव आहेत; परंतु तीं अनुभवचित्रें आहेत; केवळ विचारमंथनें नाहीत. तत्त्वचर्चेमध्ये सहजगत्या रंगून जाणारी 'बी' कवींची प्रतिभा यथे खरोखरच 'अरूपाला रूप' देते : तिच्या अभिव्यक्तीतील नेहमींचा खडबडीतपणा व योजडपणा नाहीसा होऊन तिच्यांत

एक प्रकारचा सफाईदारपणा दिसू लागतो: अभिनव कल्पनाचित्रांच्या, रूपकांच्या, प्रतीकांच्या भाषेत ती बोलू लागते. तिला एक आगळेंच रूप येतें; खऱ्याखऱ्या अर्थानें ती काहीं अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाच्या अनुभवांची आपणांस प्रतीति देऊ शकते; आध्यात्मिक विचारांत मुरलेल्या 'बी' कवींनीं काहीं आध्यात्मिक कल्पनांचें केवळ प्रगटीकरण करण्यासाठीं ही कविता लिहिली असावी असें वाटत नाहीं; तिच्यांतील आत्मप्रत्यय ती वाचतांच जाणवतो. तिजमधील भावोत्कटता, नाद, रूप, भाव व विचार ह्यांचा तिजमध्ये साधलेला संपूर्ण सुसंवाद, मनाची पकड घेणारी तिच्यांतील लयबद्धता हीं लक्षांत घेतां तिच्या निर्मितीच्या मार्गें केवळ काहीं आध्यात्मिक कल्पनांचें बुद्धिनिष्ठ आकलन नसून एक श्रेष्ठ दर्जाचा उत्कट परंतु अतीन्द्रिय भावानुभव असावा असेंच वाटतें; व म्हणूनच तिचें काव्यत्व निर्विवाद वाटतें.

'बी'च्या 'कमळा' काव्याला लाभलेली लोकप्रियता व त्याबरोबरच मिळालेली रसिकमान्यता कळण्यासारखी आहे. 'माझी कन्या' ह्या त्यांच्या कवितेच्या खालोखाल 'कमळा' हेंच त्यांचें काव्य अनेकांकडून वाचलें गेलें आहे व वाखाणलें गेलेलें आहे यांत शंका नाहीं. 'कमळा' ही एक कथा आहे: संभाजीनें फसविलेल्या एका स्वाभिमानी मराठा कुमारिकेचें हें जीवनचित्र आहे. प्रारंभीच दुर्गाच्या गवाक्षामध्ये बसलेल्या कमळेचें शब्दचित्र 'बी'नीं मोठ्या रेंखीवपणें चितारलें आहे. त्यांच्या 'अम्लानप्रतिभेच्या कळ्या' ह्या काव्यांत जणूं सर्वत्र उमलल्या आहेत. कमळेचें दर्शन षडाविणारे 'बी'चे शब्द पुढीलप्रमाणें आहेत :

कोमल आहे कोणी श्यामा चिंताकुल बसली,
लावण्याची क्रिशोरगंगा वाट काय चुकली !
गूढःचाचें, सुंदरतेचें, भावसघनतेचें
नीलवर्ण हें द्योतक यांच्या निस्सीमत्वाचें;
मुसावला नीलिमा तोच हा नीलदेह रमणी,
निळ्या सारणीमधें वाहतें मोत्यांचें पाणी !

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

संभाजीने ह्या कमलेला कलंकित केलें, त्याबद्दल 'बी' म्हणतात :
विशुद्ध पुष्करिणीचें पाणी विषसंकुल केलें !

शिवाजीचा हा मुलगा आपल्या वचनाला जागेल ह्या आशेवर जगणाऱ्या
कमळेला जेव्हां निराशेचा धक्का बसला, तेव्हां

सांडुनि गेलें जल, दुर्दैवी तसाच तान्हेला,
काय होय त्या बहु मोलाचा पाचूचा पेला ?

ह्या विचारानें ती शेवटीं आत्महत्येचा विचार करते व कड्यावरून स्वतःला
खालीं झोकून देऊन आत्महत्या करते, त्यावेळेचें 'बी'नीं केलेलें वर्णन असेंच
नितांतरम्य आहे :

क्षणैक हलली शरच्चंद्रिका पुनश्च सहितवन
क्षिप्र अनन्तीं नितान्त विश्वप्राण होय लीन.
नश्वर देहा दरींत फेंकुनि ज्या बुरुजावरून
प्राणविहंगम करिता झाला हा भव्योड्डाण
त्याला तेव्हांपासुनि ' कमळाबुरुज ' लोक म्हणती
वरनारीजन पोवाडा हा अजुनि तिचा गाती.

येथेंच कविता संपते. ' कमळा ' काव्यासारखीं अनेक कथात्मक काव्ये ह्या
काळांत लिहिलीं गेलीं. शृंगार, वीर आणि करुण रसांच्या विविध छटा ह्या
काव्यांतून कवींनीं उमटविल्या; तद्वारा एकप्रकारचें कल्पानाधूसर परंतु अद्भुतरम्य
वातावरण निर्माण करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. अशाच प्रकारचें ' बी '
कवींचें ' कमळा ' हें काव्य. परंतु हें काव्य सगळेंच मोठें चटकदार उतरलें
आहे. त्यांत ' बी 'च्या ठिकाणीं असणारी कल्पकता, त्यांची सौंदर्यदृष्टि व
सत्याला सुरूपता आणून देणारा त्यांच्या कलात्म वृत्तीतील संयम इत्यादि
गुणांचा प्रकर्ष आढळतो. ' बी 'च्या इतर काव्यांत होणारें तत्त्वचिंतन येथें
आपोआपच टळलें व त्यामुळें ही कविता सर्वसामान्य वाचकांच्या देखील

आवडीचा विषय झाली यांत नवल नाही. 'बी'चें हें तत्त्वचिंतनाचें वेड इतकें जबर कीं, 'माझी कन्या' ह्यासारख्या प्रत्यक्ष जीवनांतील एका प्रसंगावर आधारलेल्या काव्यांत देखील शेवटच्या शेवटच्या कडव्यांत ते आपल्या नेहमींच्या तत्त्वविचारांत गुंग झालेले आढळतात. परंतु 'कमळा' हें काव्य त्या तत्त्वचिंतनापासून अलिप्त राहिलें.

'बी'च्या एकंदर काव्याचें स्वरूप आपण येथवर स्थूलमानानें पाहिलें. ते दृष्टीने खरेखुरे रसिक असल्यामुळें त्यांच्या काव्यांत भावना, कल्पना व विचार ह्यांचा अनेकदा सुंदर मेळ साधला गेला आहे. 'सोप्या सोप्या शब्दांनीं' रचलेलीं 'मंजुळ मंजुळशीं गाणीं गाऊन रसिकान्तःकरणांत शिरण्याची' त्यांची मनीषा असूनहि ती गोष्ट त्यांना साधली नाही. उलट गूढ तत्त्वविचाराच्या जोडीला त्यांची शब्दयोजना ही पुष्कळ ठिकाणीं अत्यंत संस्कृतप्रचुर झाल्यामुळें तज्जन्य दुर्बोधता त्यांच्या काव्यांत अनेक ठिकाणीं आलेली आहे. परंतु 'बी'च्या काव्यांतील ह्या संस्कृत शब्दप्राचुर्याकडे आणखी एका दृष्टीने पाहतां येण्यासारखें आहे. 'बी'च्या कवितेंत आढळणारें हें संस्कृत शब्दप्राचुर्य, तत्त्वविचाराकडे असणाऱ्या त्यांच्या मनाच्या स्वाभाविक प्रवृत्तींतून व त्यांच्या प्रतिभेच्या ऊर्जस्वल स्वरूपांतून जन्माला आलेलें असावें, असेंच वाटतें व त्या दृष्टीने विचार केला तर त्यांच्या कांहीं कवितांतील सामर्थ्य त्यांनीं त्यांत उपयोजिलेल्या संस्कृत शब्दांनीं वाढलेलें आहे असा मनांत विचार येतो. निदान एवढें खरें कीं, त्या संस्कृत शब्दांऐवजीं दुसरे साधे शब्द तेथें घातले तर ह्या कवितांतील सामर्थ्य कमी होईल असेंच वाटतें. अर्थात् असें सगळीकडेच वाटतें असें नाही. कांहीं ठिकाणीं त्यांची शब्दयोजना ही कर्णकटु व बोजड असते हें हितितनेच खरें. आपल्या काव्यांत अनेक ठिकाणीं मात्रादोष आहेत ह्याची 'बी'ना जाणीव होती. आपण छंदोविषयक निर्दोषतेपेक्षां 'दुसऱ्या कशाला तरी' अधिक महत्त्व देत होतो, हें त्यांचें स्पष्टीकरण लक्षांत घेण्याचा प्रयत्न केला तरी ह्या दोषामुळें त्यांच्या काव्यांत ठिकठिकाणीं झालेली सौंदर्यहानि रसिकांना बोचल्याशिवाय राहत नाही.

अर्वाचनि मराठी वाङ्मयसेवक

‘फुलांची ओंजळ’ ह्या काव्यसंग्रहांत इंग्रजींतून मराठींत भाषांतरित केलेल्या कांहीं कविता आहेत. व त्यांतील शब्दयोजना, नाद व अर्थ या दोन्हीहि दृष्टींनी इतकी समर्पक झालेली आहे कीं, ह्या कविता भाषांतरित नसून ‘बी’च्या स्वरचित असाव्या असें वाचकास वाटावें. उदाहरणार्थ, सर वॉल्टर स्कॉटच्या ‘The Outlaw’ ह्या सुप्रसिद्ध गीताचें ‘बी’नीं केलेलें ‘बंडवाला’ हें भाषांतर पाहा : मूळांतील अर्थ व नाद दोन्हीहि ‘बी’नीं आपल्या भाषांतरांत कायम राखले आहेत.

“ शोभिवंत भीवरातीर गंभीर नीर वाहतें
अफाटचि हिरवट वन भोवतें ! ”

“ फुलें भरुनि ओंवले गुंफुनी स्वकरें त्यांचे सर
पुजावा वाटे गौरीहर. ”

आलापित बाला हे होती मंजुल गीतस्वर
गडाच्या बसोनि टोकावर.

“ प्रफुल्ल तें भीवरातीर गंभीर नीर वाहतें
अफाटचि हिरवट वन भोवतें ! ”

“ राजीपद सुखभोग सोहळे नको; डोहळे मनीं—
सख्याच्या संगें बसणें वनीं ! ”

ह्याच तालांत, ह्याच नादांत व अशाच रंगतीनें हें गाणें शेवटपर्यंत मूळ गाण्याइतकेंच रंगत जातें. ‘बी’नीं शेलीच्या ‘When the lamp is shattere'd, the light in the dust is dead’ ह्या काव्याचें केलेलें ‘प्रणय-प्रयाण’ हें भाषांतरहि असेंच मूळाशीं ताडून पाहण्यासारखें आहे. तें मूळा-इतकेंच सरस उतरलें आहे असेंच वाचून लक्षांत येईल.

‘बी’चें काव्यगान यथेंच संपविलेलें बरें, कारण त्यांच्या एका काव्यावरून दुसऱ्याची आठवण होऊन सगळ्यांबद्दल बोलणें भाग पडायचें. ‘आपलें खरें नांव काय ?’ असा प्रश्न विचारणाऱ्या रसिकास

कां आग्रह ? रसिका ! नांव सांग मज म्हणसी,
नांदांत मोहनी भासो सामान्यासी !

अशा शब्दांत उत्तर देणाऱ्या 'बी' कवींना 'आधुनिक कविपंचकांत' माडखोलकरांनी व अगदीं अलीकडील 'पांच कवीं'त (ह्या पांच संख्येचें आकर्षण मला कळत नाही) प्रो. राजाध्यक्ष ह्यांनी स्थान न दिल्यामुळे 'बी'चें नुकसान झालें असें नाही ! तें झालें असल्यास आमचेंच झालें आहे. 'बी'नीं निर्मिलेल्या व वर्णिलेल्या आदर्श काव्याचें स्वरूप नीट समजावून घेणें व आपल्या काव्यविषयक समजुतींना उजाळा देणें हाच त्यांच्या ऋणांतून नुक्त होण्याचा मार्ग आहे.

वा. ल. कुलकर्णी

वा ड्म य :

फुलांची ओजळ: [कवितासंग्रह] ; प्र. आ. १९३४, तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई ;
द्वि. आ. १९४७, टाकूर आणि कंपनी, अमरावती.

च रि त्र, च र्चा, अ भ्या स :

१. नारायण मुरलीधर गुप्ते; वा. ना. देशपांडे; युगवाणी मासिक, फेब्रुवारी १९४६.
२. 'बी' यांची वा. ना. देशपांडे यांस पत्रे; युगवाणी, फेब्रुवारी, १९४६.
३. 'बी' ह्यांच्या सहवासांत; रा. ह. देशपांडे, व्यं. ब. पुराणिक; युगवाणी, फेब्रुवारी १९४६.
४. 'बी' काव्यचर्चा; प्रा. रा. श्री. जोग; 'अर्वाचीन मराठी काव्य,' पृ. १०३-१०९.
५. फुलांची ओजळ, परिचयात्मक; वा. ना. देशपांडे; 'विचारसमीक्षा,' पृ. ५५-८४
६. फुलांची ओजळ: समीक्षण: अ. गं. मंगरूळकर; सद्द्याद्रि, जानेवारी १९३६.
७. 'बी' कवींच्या कवितांवरोल कांहीं आक्षेप: र. वि. कुलकर्णी; सद्द्याद्रि, मार्च १९३६
८. 'फुलांच्या ओजळी'च्या समीक्षणाचा खुलासा: अ. गं. मंगरूळकर; सद्द्याद्रि, मे १९३६.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

९. ज्ञानेश्वरीय परंपरेतील 'बी' कवि; प्रा. ह. श्री. शेणोलीकर; नवभारत मासिक, फेब्रुवारी १९५२.
१०. 'बी' कवि आणि त्यांचे काव्य; मनोहर देशपांडे; रोहिणी मासिक, जुलै १९४९.
११. 'कमला' काव्याचा कलावंत गेला; प्र. के. अत्रे; 'पत्रकार अत्रे,' पृ. ५९-६५.
१२. 'बी' कवींचा 'चांफा'; अनंत काणेकर; 'छंद' द्वैमासिक, सप्टे-ऑक्टोबर १९५४.
१३. 'चांफा फुलीं आला फुलून!'; प्र. के. अत्रे; 'मुद्दे आणि गुद्दे,' पृ. १४४-१८५.
१४. कविवर्य 'बी'चे पुण्यस्मरण; प्रो. भ. श्री. पंडित; सत्याद्रि, डिसेंबर १९४७.

बी. रघुनाथ [१९१४-१९५३] कवि, कथालेखक, निबंधकार. ह्यांचे संपूर्ण नांव भगवान रघुनाथ कुळकर्णी असे होते. मराठवाड्यांतील परभणी जिल्ह्यांतील सातोना या खेडेगांवी ह्यांचा जन्म झाला. हैद्राबाद येथील विवेक-वर्धिनी शाळेतून हे मॅट्रिकची परिक्षा उत्तीर्ण झाले. परभणी येथील पब्लिक वर्क्स खात्यांत हे कारकून म्हणून काम करीत असत. कचेरींत टेबलापारशी काम करीत असतांनाच हृदयक्रिया बंद पडून दि. ७ सप्टेंबर १९५३ रोजी त्यांचा आकस्मिक अंत झाला.

बी. रघुनाथ ह्यांनी अनेक लघुकथा व लघुकादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. 'ओऽ', 'हिरवे गुलाब', 'उत्पात', 'बाबू दडके', 'म्हणे लढाई संपली', 'जग काय म्हणेल' ह्या कादंबऱ्या, व 'साकी', 'फकीराची कांबळी', 'छागल', 'आकाश' हे ह्यांचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. ह्यांच्या लघुनिबंधांचे एक व कवितांचे एक अशींही पुस्तके निघाली आहेत. ह्यांची भाषा आणि शैली मोहक व ठसकेबाज आहे. ह्यांच्या कथाकादंबऱ्यांत प्रादेशिकत्व व वास्तवत्व ह्यांचे सुंदर सम्मिलन झालेले आढळते. व्यथित व प्रक्षुब्ध अशा मराठवाड्यांच्या सस्यश्यामल भूमीचे निःश्वास ह्यांच्या लेखनांत एकवटलेले आढळतात. खालच्या वर्गातील स्त्री-पुरुषांचे जीवन ह्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांत प्रतिबिंबित झालेले दिसते. ह्यांचे लघुनिबंध म्हणजे गोड आणि मोकळ्या भाषेत लिहिलेल्या कानगोष्टीच वाटतात. त्यांच्या कविताहि त्यांतील भावनोत्कटता व आर्तता ह्यांमुळे चटक

लावतात. बदलत्या युगाकडे चौकसपणे पाहून लेखन करणाऱ्या विचारशील साहित्यिकांपैकी ते एक होते.*

वाङ्मय :

१. ओऽ; लघुकादंबरी; १९३८; नवा-गोवा.
२. हिरवे गुलाब; कादंबरी; १९४३; नागपूर.
३. बाबू दडके; लघुकादंबरी; १९४४; नागपूर.
४. उत्पात; कादंबरी; १९४५; हैद्राबाद (दक्षिण)
५. म्हणे लढाई संपली; लघुकादंबरी; १९४६; नागपूर.
६. जगाला कळलं पाहिजे; कादंबरी; १९४९; नागपूर.
७. साकी; लघुकथा; १९४०; नागपूर.
८. फकीराची कांबळी; लघुकथा; १९४८; पद्मजा प्रकाशन; बडोदे.
९. छागल; लघुकथा; १९५१; परभणी, मराठवाडा.
१०. अलकेचा प्रवासी; निबंध; १९४५; नांदेड, मराठवाडा.
११. आलाप आणि विलाप; कविता; १९४१, परभणी.
१२. आकाश; लघुकथा; १९५५; पराग प्रकाशन, नागपूर.
१३. पुन्हा नभान्या लाल कडा; कवितासंग्रह; १९५५; हैद्राबाद.

बुलासा, मोती [१८६९ - १ ऑक्टोबर १९०१] गद्यलेखक. खांडवा येथे एका गरीब मारवाड्याच्या घरी यांचा जन्म झाला. यांच्या वडिलांचे किराणा मालाचे दुकान होते. त्यांची इच्छा मोतीने थोडेसे शिक्षण घेऊन तागडी हातांत घ्यावी. परंतु चिरंजीवांना लेखनाचा नाद लागला. जमाखर्चाच्या चोपड्यांपेक्षां विविध ज्ञान देणाऱ्या ग्रंथांत डोकें खुपसण्याचा त्याला विलक्षण छंद जडलेला आणि त्यांत प्रि. वासुदेव बळवंत पटवर्धनांसारखे स्नेही आंबतींभोंवतीं असलेले. मोतीने वडिलांचे ऐकले नाही. त्याने आपले शिक्षण चातू ठेवले. वडिलांचे एक ऋणानुबंधी नागपूरचे राजारामपंत दीक्षित ह्यांनी त्यांस प्रोत्साहन दिले व आर्थिक मदत केली. खांडवा येथे प्रवेशपरीक्षेपर्यंत शिक्षण घेऊन ते

* आधार : ' बी. रघुनाथ ' ; प्रो. वसंत शहाणे, तरुण भारत. नागपूर: ता. २०-९-५३.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नागपुरास आले. नागपुरास हिंस्लॉप कॉलेजांत दीक्षितांच्या मदतीने त्यांनी बी. ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केले. बी. ए. झाल्यावर नागपूर येथील सरकारी हायस्कूलांत ते एक वर्ष शिक्षक होते. परंतु सरकारी नोकरी त्यांच्या स्वभावास न मानवल्यामुळे ती सोडून ते पुण्यास डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस येऊन मिळाले. न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये ते शिकवीत. कांहीं दिवस ते बोर्डांगचे सुपरिंटेंडेंटहि होते. अध्यापनकौशल्याबद्दल त्यांचा लौकिक होता. नव्या पद्धतीने शिकविण्याची त्यांना फार हौस असे. जातीने मारवाडी असतां व मराठी ही मातृभाषा नसतांहि तिच्यावर त्यांची अनन्य भक्ति होती. याचें निदर्शक म्हणजे 'सुविचारसमागमां'तील त्यांचें लेखन होय. विशेषतः 'सुविचारसमागमा'च्या १८९८, ९९ सालच्या अंकांतून, 'मराठी भाषेची सद्यःस्थिति' या मथळ्याखालीं प्रसिद्ध झालेली, अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचें समालोचन करणारी, त्यांची लेखमाला मराठी भाषेविषयींची आस्था व त्यांच्या मधील शोधकता व गुणग्राहकता उत्तम रीतीने व्यक्त करते. 'सुविचारसमागम' हें मासिक पुण्यांतील 'ज्ञानचक्षू' ह्या छापखान्याचे मालक भाऊ गोविंद सापकर ह्यांनी १८९८ च्या मे महिन्यांत सुरू केलें. या मासिकाच्या संपादनाची बरीचशी जबाबदारी मोती बुलासांनींच उचलली होती. दत्त, चंद्रशेखर, केशवसुत, ह्यांसारख्या त्यावेळीं उदयोन्मुख असलेल्या व पुढें मराठी साहित्यांत मानाचें स्थान मिळविलेल्या कवींच्या कविता, प्रो. भानु, पावगी, प्रो. विजापुरकर, वि. कां. ओक, के. व्ही. लक्ष्मणराव, रावसाहेब गोविंदराव कानिटकर वगैरे लेखकांचे लेख त्यांत प्रसिद्ध झाले आहेत. हें मासिक तीन वर्षेपर्यंत चांगल्याप्रकारें चाललें. या मासिकामुळे सुशिक्षित पदवीधरांचा एक नवा लेखकवर्ग तयार होऊ लागला होता.

मोती बुलासांचें साहित्याप्रमाणेंच धर्माभ्यासाकडेहि विशेष लक्ष होतें. प्रारंभी ते आर्यसमाजी व पुढें प्रार्थनासमाजी बनले. एकेश्वरीपंथीय ईश्वरी ज्ञानाचा व तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्याच्या हेतूने दिली जाणारी युनिटोरियन सोसायटीची शिष्यवृत्ति मिळवून, मॅचेस्टर येथें जाण्याकरितां १९०१ चे सप्टेंबरांत त्यांनीं हिंदुस्थान सोडलें. परंतु दुर्दैवानें वाटेंत पोर्ट सय्यद येथें

एकाएकीं आजारी पडून तेथेंच एका इस्पितळांत त्यांचें निधन झालें. त्यांच्या निधनामुळें 'सुविचारसमागमा'चें तर नुकसान झालेंच पण मराठी साहित्यहि एका आस्थेवाईक सेवकाला कायमचें मुकलें.

बेलसरे, खंडेराव भिकाजी [१८६२-१९१२] भाषांतरकार. ह्यांचें मूळचें उपनांव जोशी असें असून पुणें जिल्ह्यांतिल जेजुरी या गांवाशेजारील बेलसरे या गांवीं ह्यांच्या घराण्याचें पूर्वीचें राहणें असल्यामुळें बेलसरे हें आडनांव रूढ झालें. खंडेराव ह्यांचा जन्म कुलाबा जिल्ह्यांतिल पेण या गांवीं झाला. ह्यांची कुटुंबीय मंडळी बेलसरे सोडून या गांवीं स्थायिक झाली होती. खंडेरावांचें मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत बी. ए. पर्यंत शिक्षण झालें होतें. कॉलेज सोडल्यावर हे कांहीं वर्षे पनवेल येथें शिक्षक होते. पुढें तो व्यवसाय सोडून ते मुंबईस आले व वृत्तपत्रांत लेखन करूं लागले. 'प्रभाकर' पत्र व छापखाना हीं विकत घेऊन त्यांनीं तीं कांहीं वर्षे चालविलीं. मासिक मनोरंजनकार काशीनाथ खुनाथ मित्र पहिल्यानें याच 'प्रभाकर' पत्राचे वातमीदार म्हणून लेखनव्यवसायांत पडले. खंडेराव 'इंदुप्रकाश' पत्राच्या संपादकमंडळींतहि कांहीं काळ होते असें दिसतें. १९०४ सालीं ह्यांनीं शेक्सपियरच्या नाटकांचीं मराठींत रूपांतरें करण्याचा उद्योग आरंभिला व सहा नाटके प्रसिद्ध केलीं. ह्या प्रत्येक नाटकाच्या प्रारंभीं एक विस्तृत चर्चात्मक उपोद्धात जोडलेला आढळतो. वि. मो. महाजनि, आगरकर, शंकर मोरो रानडे ह्यांनीं त्यापूर्वीं केलेले शेक्सपियरच्या नाटकांचे अनुवाद लक्षांत घेतां बेलसऱ्यांचा हा उद्योग म्हणजे एकप्रकारचें धाडसच वाटतें. अशा उद्योगाला लागणारा सूक्ष्म व मार्मिक व्यासंग, त्याचप्रमाणें उभय भाषांवरील प्रभुत्व त्यांच्या ठिकाणीं होतें असें प्रत्ययास येत नाहीं. 'निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या चरित्राचें व लेखांचें साधारण स्वरूप', 'विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या किरकोळ लेखांचा संग्रह, भाग १ व २' हे त्यांचे प्रयत्न, बऱ्यापैकी आहेत. 'निबंधमाले'व्यतिरिक्त प्रसिद्ध झालेलें शास्त्रीबोवांचें लिखाण एकत्र वाचावयास मिळण्याची सोय उत्तरोक्त पुस्तकामुळें प्रथमच चांगल्या तऱ्हेनें झाली.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

१. निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या चरित्राचें व लेखांचें साधारण स्वरूप : १८९१; मुंबई.
२. मुक्ता - अद्भुतकथा. [माणिशंकर गोविंदजीकृत गुजराती पुस्तकाचें भाषांतर] १८९७; मुंबई.
३. उद्यांवरची गोष्ट; [एक स्ववृत्तकथनात्मक बोधपर गोष्ट; इंग्रजीवरून]; १८९८; सरस्वती छापखाना, मुंबई.
४. चिकित्साब्धि; [माणिशंकर गोविंदजी यांच्या एका विस्तृत आर्थवैयक ग्रंथाचें भाषांतर]; १९०२; फोर्ट छापखाना, मुंबई.
५. शालोपयोगी इंग्रजी-मराठी कोश; [उच्चार व व्युत्पत्ति ह्यांसह]; १९०४; मुंबई.

शेक्सपियरचीं नाटके

६. तुफान अर्थात् थि टेम्पेस्ट; १९०४; कर्नाटक छापखाना, मुंबई.
७. प्रेमाचा कळस अर्थात् रोमियो आणि जूलिएट; १९०८; जगद्धितेच्छु छापखाना; पुणे.
८. व्हेनिस नगरचा व्यापारी; १९१०; जगद्धितेच्छु छापखाना, पुणे.
९. पंचम हेनरी चरित; १९११; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
१०. ज्यूलियस सीझर; १९१२; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
११. मधुयामिनी स्वप्नदर्शन; ['मिडसमर नाइटस् ड्रीम']; १९१३, गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.

संपादन

१. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांच्या किरकोळ लेखांचा संग्रह - भाग पहिला; [शालापत्रक मासिकांत १८७१-७५ या काळांत आलेले लेख]; १८९६; मुंबई.
२. ,, भाग दुसरा,] केसरी वगैरेतील निबंध, पत्रे इ.-चरित्र व विवेचनात्मक प्रस्तावना ह्यांसह]; १९०२; मुंबई
३. नामदार बाल गंगाधर टिळक ह्यांच्यावरील खटल्याची हाकिमत आणि परिशिष्टे [चरित्रासह; बं. केशवराव देशपांडे व अॅ. सेटलूर ह्यांच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या धोरणाने रचिलेले;] १८९८; मुंबई.

बेंडे, श्रीपाद नरसिंह [. — जुलै १९३७] नट व नाटककार.

मराठीचें मूळ पीठ असलेल्या मराठवाड्यांतील पाथरी या गांवीं ह्यांचा जन्म झाला. शिक्षण घेताचेंच झालेलें पण नाट्यकलेकडे ओढा जबरदस्त असल्यामुळें वाङ्मयाचें शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठाकडे न वळतां ते मराठी नाट्याचें विद्यापीठ असलेल्या 'महाराष्ट्र नाटकमंडळी'कडे वळले. त्या ठिकाणीं अभिनयकलेचे व नाट्यलेखनाचे संस्कार घेऊन नुकत्याच उदयास येत असलेल्या नाटिका-लेखनक्षेत्रांत त्यांनीं घडाडीनें पाऊल टाकलें व 'बेबी' 'पांचाली' आणि 'बुवा' अशा एकाहून एक सरस अशा नाटिका १९३२ ते १९३४ ह्या तीन वर्षांच्या काळांत लिहून व रंगभूमीवर आणून स्वतःची गव्याति केली. तरुण पिढीचे ते आवडते नाटिकाकार बनले. नाटिकालेखनाला या काळांत उधाण आलें होतें. अनंत हरि गद्रे हे नाटिकालेखनाचे प्रमुख प्रवर्तक. त्यांना लाभलेलें यश पाहून त्यांच्या बरोबरीनें कांहीं प्रथितयश नाटककारांनीं देखील आपली कुवत लढवून पाहिली. परंतु त्याच त्या ठराविक चौकटींत तींच तीं पात्रें केवळ वेष पालटून तींच कंटाळवाणी सामाजिक रडकथा आणि शिळी प्रेमकथा त्याच त्या शब्दांत सांगूं लागल्यामुळें कंटाळलेल्या प्रेक्षकांवर त्यांची छाप पडूं शकली नाहीं. अशा वेळीं बेंडे यांची 'बेबी' अव्याज अल्लडपणानें रंगभूमीवर पदन्यास करूं लागली.

• 'बेबी' ही बेंडे ह्यांची पहिली वहिली नाटिका. आपण त्यापूर्वीं आणखीहि कांहीं मोठीं नाटके आणि नाटिका लिहिल्याचा निर्वाळा 'बेबी'चें लेखनकर्तृत्व सांगतांना बेंडे यांनीं दिलेला असला तरी, तीं आतां दप्तरदाखल झालेलीं आहेत. 'बेबी'च्या नंतर चार-सहा महिन्यांनींच 'पांचाली' ही त्यांची दुसरी नाटिका रंगभूमीवर आली आणि 'बेबी'प्रमाणेंच गाजली देखील. 'बेबी' आणि 'पांचाली' ह्यांच्या कथावस्तूचें नाविन्य इतकें डोळ्यांत भरण्याजोगें होतें कीं, हौशी कलावंतांच्या रेडियो स्टार्सपेक्षां देखील अधिक यश त्या नवोदित नाटक-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काराला मिळवून देतां येणें शक्य आहे, असे 'नाट्यमन्वंतर संस्थे'च्या चालकांना वाटलें आणि त्यांनीं बेंडे यांचा 'बुवा' रंगभूमीवर आणला. याच 'बुवा'नें पुढें 'लोकनाट्यसंस्थे'ला देखील स्वतःच्या नादीं लावलें.

बेंडे ह्यांच्या नाटिका ह्या वास्तविक अर्थानें आधुनिक नाटकेंच होत. पडद्यांची ठराविक उघडझांप आणि घड्याळाच्या कांट्याच्या फेऱ्याचें मर्यादित माप यांच्या परिघांत कोंबून भरलेल्या कथावस्तू आणि नखरेल संभाषणें म्हणजेच नवनाट्यतंत्र, अशी खुळचट समजूत असणाऱ्यांना बेंडे यांचीं नाटकें पसंत पडणार नाहींत. परंतु 'बेबी'चें कोडकौतुक करतांनाच एका जुन्या सुजाण नाटककारानें ताबडतोब पुढील निर्वाळा देऊन टाकलेला होता : "बेबी ही नाटिका नसून नाटक आहे, आणि हें नाटक कॉलेजकुमार व कुमारी ह्यांच्या विशिष्ट आयुष्यक्रमाचें दृश्य काव्य आहे. मराठी रंगभूमीवर अशा थाटाचें मोठें अगर छोटें नाटक आजपर्यंत आलेलें नाहीं." * 'बेबी'चे प्रयोग ज्या काळां होत असत त्या काळां कॉलेजांतील बहुसंख्य विद्यार्थी ज्या आर्थिक आणि सांस्कृतिक दैन्याला बळी पडलेले होते, त्याची जाणीव समाजाला होऊं लागलेली होती. भोंवतालच्या परिस्थितीशीं विन्मुक्त होऊन तो आपल्या भोंवतीं प्रणयाचे रेशमी कोप बनविण्यांत गुंगून गेलेला होता. बदलत्या कालगतीच्या वेगवान् भोंवण्यांत सांपडलेलें नवशिक्षित तरुणीचें मन भांबावून गेलेलें होतें. एकीकडे भावी जीवनांतील विशीर्ण विफलता अंतःकरणाला भेडसावीत असतांना देखील जुन्याच रंगेल जीवनक्रमाच्या सांवळीला कवटाळण्याचा वेडा प्रयत्न मुर्दाड मनाची तरुण पिढी करीत होती. त्यांच्यावर आपल्या उपहासाचें शस्त्र बेंडे यांनीं चालविलें. अर्थातच 'बेबी' आणि 'पांचाली' ह्यांच्यांत ठळक स्वभावरेखन दिसून येत नाहीं. परंतु बेंडे ह्यांच्यापुढें समाजांत दिसून येणारेच कांहीं नमुने होते ह्यांत संशय नाहीं.

*द. ग. सारोळकर, 'बेबी'ची प्रस्तावना.

एकापेक्षां अधिक तरुणांवर आपलें प्रेम असल्याची कल्पना करून घेणारी व सर्वांच्याच प्रतिमा आपल्या वटव्यांत वाळगणारी बेबी आपल्या पहिल्याच प्रियकराशीं विवाहबद्ध होते, तर 'पांचाली'ची नायिका अनेक तरुणांच्या प्रीतीचा अनुभव घेऊन मग शहाणपणानें शेवटच्या पुरुषाबरोबर लग्न करते. अंतःकरणाला प्रेरणा देणाऱ्या पुरुषार्थाची मोहक चाहूल कार्नी आली कीं, नवनवीन तत्वे निर्माण करून त्यांनीं स्वतःच्या जीवनांतले खांचखळगे भरून काढता येतील, असें वाटणाऱ्या पांचालीचें प्रतिनिधीत्व पुढें विभावरी शिरूरकर हिच्या 'कळ्यांच्या निःश्वासां'नीं केलेलें आहे.

बेंडे यांच्या सर्वच नाटकांचें कथाबीज मध्यमवर्ग असला, तरी 'बुवा ह्या त्यांच्या तिसऱ्या नाटकाचा व्याप मात्र कॉलेजचें आवार आणि तरुणीचें मन एवढ्यापुरता मर्यादित नाहीं; तर अंधश्रद्धेनें भारलेल्या बहुविध श्रेणींच्या आणि बहुजनसमाजाच्या मनांच्या आसनावरच बुवाची बैठक आहे. शेतकरी-कामकरी वर्गांच्या अडाणी श्रद्धेपेक्षां देखील कांकणभर अधिक अंधश्रद्धा सुशिक्षित मध्यमवर्ग, ऐदी श्रीमंत आणि अरेराव अधिकारी दाखवित असतात. "त्यांचें इतिकर्तव्य, त्यांच्या संसारसुखाप्रमाणें बुवांच्या श्वासोच्छ्वासानें हलतें, डुलतें;" हें बेंडे यांचें म्हणणें आज देखील तितकेंच खरें आहे. समाजजीवनाला लागलेली बुवाबाजीची कीड काढून टाकण्याचें पवित्र लोककार्य करण्याच्या दृष्टीनेंच त्यांनीं 'बुवा'चा रचना केलेली आहे. उपहासगर्भ टीकेनें लोकमनावरचीं जळमटें झटकून टाकून तें निर्मळ नव्या निष्ठेनें भरून जावें, अशा संकल्पानें लिहिलेल्या ह्या नाटकांतलें बुवाचें स्वभावाचित्र ज्या जिव्हाळ्यानें आणि प्रेरणेनें बेंडे यांनीं रेखाटलेलें आहे, तो जातिवंत जिव्हाळाच या नाट्यकृतीला श्रेष्ठपदीं बसविता झाला.

'बुवा'त बौद्धिक विचक्षणा प्रकर्षानें आढळते. इतकेंच नव्हे तर निरिश्वरवादाचा उच्चार करण्याचें धारिष्ट्य बेंडे ह्यांनीं ह्या नाटकांत दाखविलेलें आहे. दांभिकपणाऐवजीं बुवा प्रांजलपणानें आपल्या सर्व अपराधांची कबुली देऊन

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

देखील शेवटीं आपलें सर्व वर्तन विहित असल्याचें जेव्हां प्रतिपादन करतो तेव्हां तर प्रेक्षक थक्क होतातच, पण त्यांना त्यांच्या युक्तिवादांत तथ्यहि आहे असें वाटूं लागतें. हातांत बेड्या पडण्याचा दुर्धर प्रसंग कोसळला तरी न डगमगणारा बुवा म्हणतो : “ मूर्ख लोक भाविक असतात, किंवा भाविक लोक मूर्ख बनतात, आणि असल्या मूर्ख श्रद्धाळू लोकांना त्यांना समजत नाहीं असं कांहीं तरी डोळ्यांसमोर पाहिजे असतं. असल्याच मूर्खांच्या ताणलेल्या कल्पनेच्या पोटीं देव या अगम्य वस्तूचा जन्म झालेला आहे. ”

‘बेबी’ आणि ‘पांचाली’ ह्या नाटकांत बेंडे ह्यांनीं नाट्यरचनेचें जें कौशल्य दाखविलें आहे, त्याची तुलना एखाद्या घराची नव्यानें सजावट करणाऱ्या सौंदर्यप्रिय कारागिराच्या कौशल्याशीं करतां येईल; परंतु ‘बुवा’च्या रचनेचें कल्पक स्थापत्य मात्र एखाद्या अभिजात तंत्रविशारदालाच करतां येईल.

व्यंकटेश वकील

वा ङ्म य :

१. बेबी; संगीत सचित्र सामाजिक नाटिका; १९३२, १९३३; मुंबई,
२. पांचाली; सचित्र सामाजिक नाटिका; १९३३; पुणे.
३. बुवा; सचित्र सामाजिक नाटिका; मुंबई. १९३४:

बोडस, महादेव राजाराम [१८६९—१९४०] निबंधलेखक. चिकित्सक टीकाकार. राजारामशास्त्री बोडस ह्यांचे चिरंजीव. मुंबई विश्वविद्यालयाचे एम. ए, एल. एल. बी. पुणे येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये हे कांहीं दिवस शिक्षक होते. १९०८ सालपर्यंत लोकमान्य टिळक यांच्या कार्यक्रत्या-अनुयायांपैकीं ते एक होते. ‘केसरी’ व ‘मराठा’ पत्रांत ते प्रसंग-वशात् लिहीत. विशेषतः त्यावेळच्या ‘मराठा’ पत्रांतील बरेंचसें इंग्रजी लिखाण त्यांचें असे. ‘केसरींत’ त्यांनीं ‘अद्वैतमीमांसा’, ‘आशिया आणि

पराठी ग्रंथ संप्रदाय

अनुक्रम

३८६५५

वि:

२१५२

संस्कृत

१२३३

लो:

वि. बोडस, राजाराम महादेव

युरोप 'या शीर्षकाखाली लिहिलेली लेखमाला त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीची साक्ष पटविण्यास पुरेशी आहे. पुणे सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकांतहि त्याकाळा त्यांचे लेख प्रसिद्ध झालेले होते. त्यांची अभ्यासू वृत्ति व चिकित्सक पण आकर्षक लेखनपद्धति ही पाहून टिळकांनी त्यांस केसरी-मराठ्यांच्या संपादकमंडळांत कायमचें सामील होण्याविषयी विचारलें होतें; पण हायकोर्टातील वकीली सांभाळून मुंबईसच सार्वजनिक कार्य करावें या महत्वाकांक्षेने ते पुणे सोडून मुंबईस आले.

लो. टिळकांना १८९७ व १९०८ या सालच्या त्यांजवरील खटल्यांत बोडसांची कायदाविषयक व इतर प्रासंगिक मदत बरीच झालेली होती. पुढें टिळक मंडालेहून सुटून आल्यावर त्यांच्या राजकीय चळवळींत ते फारसे समरस होऊं शकले नाहींत आणि टिळकांच्या मृत्यूनंतर तर ते विरोधी पक्षांत शिरून टिळकपक्षाचे एक खंवचट टीकाकार बनले. 'चित्रमयजगत्' व 'विविधज्ञानविस्तार' ह्यांत तत्कालीन राजकीय परिस्थिति, प्रवाह व पक्ष ह्यांवर त्यांचे बरेचसे लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. प्रतिपक्षावरील विदारक व उपहासात्मक टीकेचे ते अपूर्व मासले आहेत. विद्वत्ता दांडगी, लेखणी बांकी पण दृष्टि पूर्वग्रहपीडित व वांकडी असल्यामुळे त्यांच्या लेखणींतील सारे लेखनगुण विधायक विचारसरणीचे अभावीं बांया गेल्यासारखे वाटतात.

वाङ्मयः

१. अद्वैतमीमांसा; १८९३; आर्यभूषण, पुणे.
२. प्राच्य व पाश्चात्य देशांतील ग्रामसंस्था १८९३; [सर हेन्री मेनकृत 'व्हिलेज कम्युनिटीज' या ग्रंथाचें भाषांतर]; प्र. देशी विद्याखांत, बडोदे.
३. राजकारणाची उजळणी; १९२३; मुंबई.
४. हिंदुस्थानचें राजकारण; १९२३; मुंबई.
५. व्यापारी शिक्षण; १९००; मुंबई.
६. श्री शंकराचार्य व त्याचा संप्रदाय, १९२३; मुंबई.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसंवेक

बोडस, राजारामशास्त्री [१८३७ - २८ नोव्हेंबर १८९६] महामहोपाध्याय. संस्कृत वाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक. रत्नागिरी जिल्ह्यामध्ये राजापुंराजवळ वाडेंपडेल म्हणून एक खेडें आहे, तें बोडसांचें मूळ गांव होय. बोडसांचें वंशानें भिक्षुकांचें होतें. त्यांचे यजमान कायगांवकर जाहागीरदार पाटणकर दीक्षित हे होत. त्यांच्या बोलावण्यावरून, पांच सहा पिढ्यांपूर्वी कोणी बोडसभट्टजी कायगांवास येऊन राहिले. त्यांचें गणेशमंदिर तेथें अद्याप आहे. राजारामशास्त्रीबोवांचे आज्ञे मोरभट्ट हे लहानपणींच काशीस गेले. त्यांचे चिरंजीव गणेशभट्ट. गणेशभट्टजींस तीन मुलगे होते. नारायण, कृष्ण आणि मोरेश्वर. ह्यांतले कृष्ण ह्यांसच राजाराम म्हणत असत. ह्यांचा जन्म श्रीक्षेत्र काशी येथें इ. स. १८३७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत झाला. हे आपल्या कुलविद्येत आपल्या वाडवडीलांप्रमाणेंच चांगले प्रवीण झाले. ह्यांचे गुरु विष्णुभट्टजी खरे हे होते. ते मोठे वैदिक होते. त्यांजपाशीं पढून पंधरा वर्षांच्या वयाच्या सुमारास त्यांनीं वेदाध्ययन संपविलें. त्यांचे कनिष्ठ बंधु मोरभट्टजी हे भिडे उपनांवाच्या एका आन वंशापांत दत्तक दिले होते, तेहि नामांकित वैदिक झाले. पुढें एके वेळीं राजारामभट्ट व मोरभट्ट ह्यांचे तोडीचा पड्डीचा आपस्तंब वैदिक सगळ्या काशींत कोणी नाहीं, अशी आख्या झाली होती.

इ. स. १८५७ च्या आरंभीं वाईजाबाईसाहेब शिंदे ह्यांनीं लष्कर ग्वाल्हेर येथें सोमयाग करण्याचा विचार करून, त्याकरितां काशींतले विद्वान् ब्राह्मण बोलाविले त्यांत राजारामभट्ट होते. ते तिकडे गेले, इतक्यांत बंड उद्भवलें. त्यामुळें सोमयागाचा वेत तसाच राहून, ब्राह्मणांस परत काशीकडे निघून येण्याची पाळी आली. ह्यावेळीं, राजारामभट्टांची विद्वत्ता पाहून त्यांस आपणाजवळ राहण्याविषयीं दिवाण रावराजे दिनकरराव राजवाडे ह्यांनीं पुष्कळ आग्रह केला. परंतु, तें त्यांस मान्य झालें नाहीं ते इतर भट्टांबरोबर परत येत असतां, हे सर्व बंडवाल्यांकडचे लोक असावे, असें समजून त्यांस अलाहाबादेजवळ इंग्रजांकडच्या लष्करी लोकांनीं पकडून ठेविलें. तेथें त्यांस एक दिवस राहावें लागलें. परंतु, चौकशी अंतीं हे कोण आहेत, हें त्यांस कळल्यावर त्यांनीं त्यांस सोडून दिलें.

ग्वाल्हेरीहून परत आल्यावर राजारामभट्ट शास्त्र पढूं लागले. त्यांत त्यांचे गुरु कालेंकरशास्त्री हे होते. त्यांजपाशीं त्यांनीं व्याकरण, न्याय, ज्योतिष अलंकार, वेदान्त इत्यादि शास्त्रांचा अभ्यास केल्या. पुढें इ. स. १८७१ ह्या वर्षीं मुंबईतील एल्फिन्स्टन कॉलेजांतले व्याकरणाचे गुरु विठ्ठलशास्त्री पटवर्धन निवर्तले. त्यांच्या जागीं वे. शा. संपन्न भीमाचार्य झळकीकर ह्यांची नेमणूक सरकारनें केली आणि झळकीकरांच्या जागेवर नेमण्याकरितां कोणी उत्तम व्याकरणशास्त्री मुंबई सरकारनें बनारस कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ. व्यालंटैन ह्यांजपाशीं मागितला. तेव्हां त्या जागेवर राजारामशास्त्रीबोवांची नेमणूक झाली. त्याप्रमाणें ते इ. स. १८७२ च्या जानेवारी महिन्यांत मुंबईस येऊन आपल्या कामावर रुजू झाले. त्यावेळीं त्या विद्यालयांत डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर हे संस्कृताचे असिस्टंट प्रोफेसर होते. त्यांनीं शास्त्रीबोवांपाशीं परिभाषेदुशेखरादि ग्रंथ वाचले. शास्त्रीबावा कॉलेजांतलें आपलें काम संभाळून फावल्या वेळांत, इतर विद्यार्थ्यांस शिकवीत असत. भास्कर दामोदर पाळंदे ह्यांनीं शास्त्रीबोवांपाशीं कौमुदी, उपनिषदे, वेदान्तभाष्य इत्यादि ग्रंथ वाचून समजून घेतले; व त्यामुळेंच त्यांचीं मते बदलून, त्यांनीं प्रार्थनासमाजाचा पंथ सोडून दिला, असें म्हणतात. ह्याशिवाय पंडित श्यामजी कृष्ण वर्मा, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक, यशवंत वासुदेव आटल्ये, लक्ष्मण रामचंद्र वैद्य इत्यादि सगळे नामांकित गृहस्थ शास्त्रीबोवांस फार मानीत असत, आणि सवडीप्रमाणें त्यांपासून पुष्कळ गोष्टी शिकून घेत असत. रावसाहेब मंडलिक ह्यांनीं 'व्यवहारमयूख', 'हिंदुधर्मशास्त्र' आणि 'मनुस्मृति' हे जे ग्रंथ फार उत्तम प्रकारें तयार करून छापविले, त्यांत त्यांस शास्त्रीबोवांचें पुष्कळच साह्य झालें आणि तेव्हांपासून उभयतांचा परिचय फारच झाला. शिवाय, कॉलेजांतील युरोपियन प्रोफेसरांस संस्कृतांत जें कांहीं अडे, तें शास्त्रीबोवा उत्तम प्रकारें स्पष्ट करून सांगत असत. त्यांच्या योगानें त्यांजवर त्यांचा लोभ फार असे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

इ. स. १८८७ ह्या वर्षी व्हिक्टोरिया राणीच्या ज्युबिलीच्या महोत्सवाच्या वेळीं व्हाइसराय लॉर्ड डफरिन ह्यांनीं महामहोपाध्याय ही नवी पदवी जुन्या पंडितांच्या सन्मानार्थं योजिली. ती ज्या मंडळीस प्रथम दिली, त्या मंडळींत पहिलें नांव राजारामशास्त्रीबोवाचें होतें. ही पदवी देण्याचा समारंभ पुण्यास नामदार गव्हर्नरसाहेबांनीं केला. त्याप्रसंगीं, उत्तरादाखल आभारप्रदर्शक भाषण शास्त्रीबोवांनीं संस्कृतांत केलें. तें अत्यंत सुरस झालें; तेव्हां सर्वास असें वाटलें कीं, 'वेदशास्त्रसंपन्न' ह्या पदवीची यथार्थता शास्त्रीबोवांच्या नांवाभागे उत्तम होत आहे.

शास्त्रीबोवांनीं लहानमोठे अनेक संस्कृत, मराठी ग्रंथ केले आहेत. त्यांत 'शब्द-व्युत्पत्ति-कौमुदी', 'दयानंदखंडन', 'शिवपुराणटीका', 'योगमणिप्रभानामक टांकेसह पातंजल योगमूत्रें,' इत्यादि ग्रंथ फार महत्त्वाचे आहेत. शिवाय तुकाराम-ताऱ्यांनीं छापविलेली 'ऋग्वेद सायणभाष्या'ची आवृत्ति त्यांचेंच संशोधनाचें फल हाय. हे ग्रंथ पाहिले म्हणजे शास्त्रीबोवांचा अधिकार केवढा होता हें सहज लक्षांत येऊन, त्यांजविषयीं आपोआप पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते. हे मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या एम्. ए. च्या परीक्षेस सात वर्षेपर्यंत वेदान्त विषयाचे परीक्षक होते. याप्रमाणेंच ह्यांस पंजाब युनिव्हर्सिटीमध्ये प्राज्ञ, विशारद, आणि शास्त्री ह्या परीक्षांस परीक्षक नेमिलें होतें. बडोद्याच्या श्रावणमासाच्या परीक्षांस वेदान्त, मीमांसा आणि व्याकरण ह्या विषयांचे हे परीक्षक असत.

शास्त्रीबोवांचे अंगीं अनेक उत्तम गुण होते. ते कधीं एक क्षणभरहि रिकामे नसत. फार काय सांगावें, रस्त्यानें, चालत असतांना देखील, त्यांच्याकडे बारीक दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे असें दिसे कीं, त्यांच्या अंतःकरणांत कांहीं मोठा विचार चालला आहे. शिवाय, त्यांनीं म्हटलेलीं शास्त्रें त्यांस इतकीं अवगत असत कीं, त्यांतलें कोणतें अतिक्षुल्लक असें जरी कांहीं विचारिलें तरी ते त्यावर अगदीं नेमकें बोट ठेवीत असत. मला आठवत नाही किंवा स्मरत नाही, असें त्यांच्या मुखावाटे कधीं निघालें नाही. त्याप्रमाणेंच, कोणी विद्यार्थी ह्यांस कांहीं विचारावयास केव्हांहि जावो, त्यास तें लागलेंच समजून

सांगावायचें, पळभरहि अवकाश करावयाचा नाही, असा त्यांचा पीरपाठ असं. कॉलेजाचे कामाखेरीज घरींहि अनेक शास्त्रांचे पुष्कळ विद्यार्थी त्यांजकडे पाठ घेण्यास येत असत व बहुधा सूर्योदयापासून रात्री नऊ दहा वाजेपर्यंत त्यांचे घरीं विद्यार्थ्यांचे पर्याय एकामागून एक येऊन जात.

शास्त्रीबोवांचें आचरण अगदीं निर्मळ होतें; ते खरे खरे ब्राह्मण होते. त्यांची धर्मश्रद्धा मोठी होती. ते जरी मुंबईसारख्या शहरामध्ये इतकीं वर्षे होते, तरी त्यांची वृत्ति अगदीं सध्यायुगांतल्या क्षेत्रस्थ पवित्र मांगसाप्रमाणे होती. त्यांच्या योगानें ते आबालवृद्धांस प्रिय आणि पूज्य वाटत असत.

शास्त्रीबोवा १८९६ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अष्टाविसाव्या तारखेस पक्षघाताचे आजारानें मुंबई येथें मरण पावले. शास्त्रीबोवानीं आपला सगळा जन्म अध्ययन, अध्यापन आणि सदान्तरण यांत घालविला. *

वाङ्मय :

१. ईश्वरस्मरणपूर्वक स्वपरसंतोषजनक लोकवर्तन. [हिंदु युनियन क्लब, वर्ष ३ रे, व्याख्यान ५ वें]; १८८८; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
२. पानुंजल योगदर्शन, [श्री रामानंदसरस्वतीकृत 'योगमणिप्रभावृत्ती'चे भाषांतरासहित]; शके १८०९, जगदीश्वर छापखाना, मुंबई; १९१५, गजानन चिंतामण देव, पुणे.

बोवडे, श्रीनिवास रामचंद्र [१८८९-१९३४] कवि. ह्यांचा जन्म ५ नोव्हेंबर १८८९ रोजी चंद्रपूर म्हणजे चांदा येथें झाला. तेथें ह्यांचे वडील वकील होते. बोवड्यांचें प्राथमिक शिक्षण तेथेंच झालें. पुढें व्यवसायांतलीं कार्यांचा व्याप वाढल्यामुळें त्यांच्या वडिलांनीं १९०० सालीं आपलें बिन्हाड चाद्याहून नागपुरास हलविलें. परंतु अवघ्या तीन वर्षांनंतरच, म्हणजे १९०३ सालीं प्लेगनें त्यांस मृत्यु आला. वडिलांच्या पश्चात् बोवड्यांचें प्रवेशपरीक्षेपर्यंतचें शिक्षण नागपुरास नील सिटी हायस्कूलमध्ये त्यांचे वडील बंधु मनोहरपंत बोवडे ह्यांच्या देखरेखीखालीं झालें. त्यांचें बी. ए. पर्यंतचें पुढचें शिक्षण

* बालबोध, डिसेंबर १९५७

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

नागपुरासच मॉरिस व हिस्लॉप ह्या कॉलेजांत झालें. बी. ए. झाल्यावर कांहीं काळ ते सिटी हायस्कुलांत शिक्षक व 'महाराष्ट्र' पत्राच्या संपादकमंडळांत होते. अर्वांतर वाचन व मनमुराद क्रीडन आणि रंजन ह्यांमुळें एल्.एल्.बी. होण्यास त्यांना बरीच वर्षे लागलीं. त्यांचे वडील बंधु मनोहरपंत हे मध्यप्रदेशांत अत्यंत नाणावलेले व पहिल्या प्रतीचे वकील आहेत. आपल्या व्यवसायांत त्यांनीं अमाप पैसा व नांव कमावलें आहे. त्यांच्या औदार्याचा आणि व्यवसायांतील नैपुण्याचा त्यांच्या अनेक तरुण आत्मांना लाभ घडला आहे. रामाचें जसें लक्ष्मणावर तसें त्यांचें बोंबड्यांवर प्रेम होतें. वकीलीच्या व्यवसायांत बोंबड्यांचें आपणास साहाय्य मिळावें अशी त्यांची अपेक्षा होती. परंतु बोंबडे वकीलीची परीक्षा वन्याच उशीरां (१९२६) उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर त्यांनीं वकीलीला आरंभ करून त्यांतच आपलें लक्ष गुंतवून टाकलें. १९३१ सालीं त्यांनीं पहिल्या वर्गाच्या वकीलीची सनद काढली आणि त्या काळीं अस्तित्वांत असणाऱ्या ज्युडिशल कमिशनरच्या कोर्टांत वकीलीला सुरुवात केली. परंतु व्यवसायांत शक्तीबाहेर केलेल्या कष्टांचा ताण त्यांच्या प्रकृतीवर पडून ती खालावली. त्यांना आरंभीं लिव्हरचा विकार झाला आणि पुढें त्याचा परिणाम रक्तक्षयांत झाला. बोंबडे स्वभावानें हट्टी व जिद्दी होते. त्यांचा ज्योतिषावर विश्वास होता म्हणून म्हणा, किंवा आपण या दुखण्यांतून बरे होत नाहीं अशी त्यांची धारणा झाल्यामुळें म्हणा, त्यांनीं औषधोपचार करण्याकडे दुर्लक्ष केलें. त्यांच्या बंधूंनीं आपल्याकडून प्रयत्नांची शिकस्त केली, पण त्यांत त्यांना यश आलें नाहीं. अखेरीस १ आक्टोबर १९३४ रोजीं बोंबडे मृत्युमुखीं पडले. मरणसमयीं त्यांचें वय अवघें ४५ वर्षांचें होतें. उच्च प्रतीच्या विषयांस वाहिलेल्या आणि सुमारे चार वर्षे चालून पुढें विराम पावलेल्या नागपूर येथील 'वागीश्वरी' मासिकाच्या संपादकमंडळांत त्यांचें नांव होतें.

लहानपणापासूनच सुखासमाधानांत वाढल्यामुळें बोंबडे वृत्तीनें आनंदी व वर्तनानें सुखास्वादी होते. त्यांचा स्वभाव पराकाष्ठेचा रसिक होता, आणि त्याप्रमाणेंच त्यांची राहाणी व विचारसरणीहि होती. त्यांच्या अंगावर विलासपुरी

कोशाचे कपडे असत, त्यांच्या गुडगुडीच्या नळीचें तोंड चांदीनें मढविल्लें होतें आणि त्यांच्या चालण्यांत व बोलण्यांत एक प्रकारची आकर्षक ऐट होती. एकाद्या गोष्टीचा छंद लागला कीं, तिचा पिच्छा पुरवून तो पुरा केल्याशिवाय ते राहात नसत. शाळा-कॉलेजांत त्यांना क्रिकेट व टेनिस यांचा छंद लागला. त्यासाठीं त्यांनीं स्वतःचा क्लब काढला व तो पूर्ण केला. अभिजात साहित्यिकांच्या कृतींची त्यांना विलक्षण आवड होती. ती पूर्ण व्हावी यासाठीं त्यांनीं त्यांचा संग्रह केला होता. त्या काळीं आधुनिक मराठी कवींच्या कवितांचे संग्रह पुस्तकरूपानें फारसे प्रसिद्ध झालेले नव्हते. बोवडे हाडाचे रसिक होते. त्यांनीं आपणांस आवडणाऱ्या कविता निरनिराळ्या मासिकांतून शोधून काढून त्यांचें हस्तलिखित सिद्ध केलें होतें. त्यांपैकींच एका हस्तलिखिताचा तांब्यांची कविता प्रकाशित करतांना प्रा. मायदेव ह्यांना उपयोग झाला.

विद्यार्थीदशेपासूनच बोवड्यांना वाङ्मय व इतिहास ह्या विषयांची विशेष आस्था व अभिरुचि होती. त्यांचें घराणें संस्कृत विद्येंत मुरलेलें होतें. तेव्हां स्वाभाविकच संस्कृत भाषा व साहित्य ह्यांसंबंधीं त्यांच्या मनांत प्रगाढ प्रेम व अत्यंत आदर होता. कालिदास, भवभूति, बाण इत्यादिकांच्या कृतींचें त्यांनीं सूक्ष्म व मार्मिक परिशीलन केलें होतें. मन्हाटेशाहींत उदयास आलेल्या शाहिरांच्या रसवंतीचाहि त्यांनीं कसून अभ्यास केला होता. इंग्रजी वाङ्मयाचेंहि त्यांनीं आलोचन केलें होतें. परंतु त्यांच्या काव्यावर संस्कृत साहित्यशास्त्र व त्यांतील संकेत आणि शाहिरांच्या लावण्या व पोवाडे यांचा जसा प्रभाव पडला आहे, तसा तो इंग्रजी वाङ्मयाचा पडलेला नाही.

बोवड्यांच्या वाङ्मयीन आवडीनिवडीची ही पार्श्वभूमि लक्षांत घेतली कीं, ह्यांच्या कवितेच्या स्वरूपाचा उलगडा सहज होतो. बोवड्यांची कविता अत्यल्प आहे, आणि जी आहे तिच्यांतल्या निम्माशिम्मा भाग शृंगारिक आहे. हा शृंगारसुद्धां क्वचित् उत्तान व उद्दाम वाटतो. 'द्विरेफांची रसासक्ति, सिंहांची

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मुखचुंबनें। अस्वलींचा दृढाश्लेष, नागांचीं रतिबंधनें—' या त्यांच्या 'सुभा-पिता'वरूनच त्यांच्यातील आत्यंतिकतेची कल्पना येईल. संस्कृत अभिजात कवि व मराठे शाहीर ह्यांच्या साहित्याच्या प्रभावामुळे त्यांना आपल्याकडील परंपरेला अनुसरून असगारा खुला, मोकळा व उमदा शृंगार विशेष पसंत पडला. इंग्रजीतील मूक व मितभाषी शृंगार त्यांच्या कसोटीला उतरला नाही.

बोवड्यांच्या कवितेंत जसें उत्कट आसक्तीचें तसेंच शांत विरक्तीचेंहि दर्शन घडतें. ते जाऱ्याच सश्रद्ध होते. त्यामुळे त्यांची कृती वरवर जरी विलासी दिसली, तरी आंतून उदासी आहे. 'सारा वृथा वृथा संसार', 'आज पौर्णिमा मुखचंद्राची' किंवा 'जो उंच आकाशपथीं चढेल। तो खास एके दिवशीं पडेल' इत्यादि त्यांच्या कवितांत ती प्रकट झाली आहे.

वात्सल्य हें शृंगारासारखेंच सरस पण त्याचें पुनीत व परिणत स्वरूप आहे. बोवडे त्या भावनेस पारखे नव्हते. त्यांचीं वात्सलगीतेंहि मनोज्ञ व मधुर आहेत.

बोवडे समाजशील होते. प्रसिद्धीचा त्यांना कंटाळा असला, तरी चारचौघां रसिकांत बसून काव्यशास्त्रविनोदांत कालक्षेप करण्याची त्यांना मनापासून हौस होती. या त्यांच्या वृत्तीतून निर्मळ व निरामय हास्याच्या कविता उगम पावल्या आहेत. त्यांनीं आपल्याच कवितांचीं विनोदी विडंबनें केलीं आहेत. 'अरे! धांवा, कवि आला' ही कवीच्या चिकट व लोचट स्वभावाला कोंपरखळी देणारी कविता कुणी ऐकली नाही? 'अत्तरदाणित अत्तर, गुलाबदाणित गुलाबपाणीहि ॥ माझ्या मच्छरदाणित निदानिंचा मज प्रवेशही नाही ॥' ही आर्यावृत्तांतील त्यांची 'मच्छरोक्ति' त्यांचा हास्यप्रिय स्वभाव उघड करण्यास पुरे आहे.

बोवड्यांचीं मते जुन्या विचारांकडे झुकलेलीं होती. ह्यामुळे त्यांनीं विवाह ह्या विषयावर टीका करतांना हास्याचा उपयोग शस्त्रवैद्याच्या कौशल्यानें केला आहे. ही त्यांची टीका मूळांतच वाचली पाहिजे.

बोबड्यांनी कवितालेखनास आरंभ केला त्यावेळीं देशांत काँग्रेसमध्ये दुही माजली होती; परकें सरकार १९१८ चा विजयोत्सव (पहिल्या युरोपीय महा-युद्धाच्या) करण्यांत गुंग होतें; पंजाबप्रकरण (जालियनवाला बाग हत्याकांड) पेटलें होतें. या सर्व घटनांवर बोबड्यांनी कविता लिहिल्या आहेत. त्यांच्या एका कवितेंत वीर सावरकरांसंबंधींचा आदर व्यक्त झाला आहे. विजयोत्सवावर टीका करतांना ते म्हणतात :

“ आम्हांस काय असल्या विजयोत्सवाचें ?
पाठीस पोट असुच्या भिडतां सदाचें.
अप्राप्त काल वधुनी तुमचे विलास,
द्वेषाग्नि जाळित निरंतर मानसास ”

ध्यावस्तुन त्यांच्या कडव्या देशप्रेमाची कल्पना येईल.

कवितेंतील शब्दयोजनेच्या संबंधांत बोबडे फार चोखदळ होते. शब्दाचें सौष्ट्य, सौंदर्य, शिल्प किंवा स्वारस्य जसें त्यांच्या रचनेंत आढळतें तसें तें अन्यत्र क्वचितच आढळतें.

भ. श्री. पंडित

वा इम य :

बोबडे यांचा कवितासंग्रह; १, ९३७; नागपूर.

च रि त्र, च र्चा, अ भ्या स :

१. वागीश्वरी मासिक—बोबडे विशेषांक [उपाध्ये, माडखोलकर, काळी, पंडित वर्तक इत्यादींचे लेख]; नोव्हेंबर १९३४.

बोबडे यांची कविता; भ. श्री. पंडित; सत्यकथा, जुलै १९४८.

भट, भास्कर वामन [१८७६ - १९५२] इतिहाससंशोधक व लेखक; राजवाडेसंप्रदायाचे अभिमानी व अनुयायी, धुळें येथील राजवाडे संशोधनमंदिराचे एक संस्थापक. ह्यांचा जन्म ता. २ जानेवारी रोजी सातारा

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयमेवक

जिल्ह्यांतील वाई या गांवीं भट उपनांवाच्या शास्त्री घराण्यांत झाला. ह्यांचे प्राथमिक शिक्षण वाईस झाले. वयाच्या नवव्या वर्षी हे इंग्रजी शिक्षणाकरितां मुंबईस आले. कांहीं वर्षे राजारामशास्त्री भागवत ह्यांच्या मराठा हायस्कूलांत व कांहीं वर्षे भरडा ह्यांच्या न्यू हायस्कूलमध्ये ह्यांनी शिक्षण घेतले. १८९३ सालीं हे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढे एक वर्ष ह्यांनी बुइल्सन कॉलेजांत अभ्यास केला, पण परीक्षेंत अपयश आल्यामुळे ते कायद्याच्या अभ्यासाकडे वळले. तीन वर्षे घरांचे अभ्यास करून डिस्ट्रिक्ट कोर्ट प्लॅडरचे परीक्षेस ते १८९७ सालीं बसले व उत्तीर्ण झाले. त्यांनीं १८९९ चे डिसेंबरांत धुळे येथे स्थायिक व्हावयाचे असे ठरवून वकीलीचा व्यवसाय तेथे सुरू केला. समर्थभक्त शंकरराव देव व त्यांचे स्नेही गोपाळरावजी गोगटे, गोविंद काशीनाथ चांदोरकर, कवि विनायक जनार्दन करंदीकर ह्यांचेशीं त्यांचा परिचय घडून आला. हा परिचय पुढे दृढ होऊन त्यांचे रूपान्तर स्नेहांत झाले. देवांप्रमाणेच भट ह्यांस श्रीसमर्थ रामदासस्वामी ह्यांजविषयीं नितांत आदर वाटे. या समान मनोवृत्तीमुळे पुढे दोघेहि एकत्र समर्थचरित्राचे व वाङ्मयाचे वाचन, मनन करूं लागले. या कार्यक्रमांतूनच श्रीसमर्थांच्या सजनगड येथील समाधिदर्शनाची कल्पना निघून दोघेहि १९०१, १९०२ व १९०३ ह्या सालीं तेथे गेले. ह्या यात्रेंतच १९०३ सालीं इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांची ओळख झाली. त्यावर त धुळ्यास वारंवार येऊं लागले व त्यांचा त्यांस सहवास घडूं लागला. ह्या सहवासात मिळालेल्या स्फूर्तीमुळे इतिहासवाचनाकडे व संशोधनाकडे त्यांचे पक्ष वळले. ह्या विषयाच्या बाबतींत त्यांचे हातून काय कामगिरी घडली त्याचे दिग्दर्शन त्यांनींच पुढीलप्रमाणे केले आहे :

“ राजवाडे, देव व चांदोरकर ह्यांच्या आवडीचे जे विषय होते, तेच आमच्या आवडीचे विषय होते. इतिहासाविषयीं आम्हांस विशेष आवड होती. बुइल्सन कॉलेजांत प्रीव्हियस परीक्षेंत मेरिव्हेलचा रोमन इतिहास हा ग्रंथ नेमला होता व कॉलेजांतील प्रिलिमिनरी परीक्षेंत रोमन इतिहास या विषयांत

पहिल्या नंबरचे गुण आम्हांस मिळाले होते धुळ्यास वकिली करण्याकरितां वास्तव्य करूं लागल्यानंतर धुळ्याच्या सार्वजनिक ग्रंथालयांतील जे अनेक ग्रंथ मी वाचले त्यांत इतिहासावरील ग्रंथांची संख्या अधिक होती. इतिहास विषयाचा विस्तृत अभ्यास करावा या हेतूने त्या काळीं इतिहास व अर्थशास्त्र ह्या विषयांचे गाढे विद्वान् रावबहादूर गणेश व्यंकटश जोशी ह्यांना आम्हीं एक पत्र लिहून ह्या विषयाच्या अभ्यासाचे कामीं आम्हांस मार्गदर्शन करण्याविषयीं विनंति केली. रावबहादूरांनीं उत्तर पाठवून आम्हांस कळविलें कीं, तुम्हीं या बाबतींत नामदार गोखल्यांना विनंति करावी. हें उत्तर आल्यावर नामदार गोखल्यांना ह्या बाबतींत पत्र लिहिण्याची उठाटेव आम्हीं केली नाही.

“राजवाडे प्रथम धुळ्यास आल्यावेळीं नदीकांठच्या गट्टे वकिलांच्या बागेतील बंगल्यांत कांहीं दिवस राहात असत. तेथें ते राहात असतां त्यांच्या भेटी व त्यांच्याशीं संभाषण-प्रसंग होत. ते वेळीं मराठ्यांचा इतिहास कशा पद्धतीनें लिहावा ह्या विषयाच्या आमच्या पृच्छेवरून त्यांनीं उत्कृष्ट प्रकारचें विवेचन केलें. ह्या त्यांच्या विवेचनाचा आमचेवर तात्काल परिणाम घडला नाही, परंतु पंधरा-वीस वर्षांनंतर ‘महाराष्ट्रवर्म’ हा जो ग्रंथ आम्ही लिहिला त्याच्या विवेचनास त्यांनीं जे कित्येक मुद्दे आम्हांस सांगितले ते आमच्या उपयोगीं पडले.

“इ. स. १९१२ सालांत राजवाड्यांचा ‘मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खण्ड पंधरावा’ हा धुळ्यास आत्माराम छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झाला. हा खण्ड प्रसिद्ध होण्यापूर्वीं राजवाड्यांच्या या खण्डांच्या सर्व प्रस्तावना आम्हीं वाचल्या होत्या. परंतु कोणत्याहि साधनग्रंथांतील साधनें वाचून त्यांचा अभ्यास आम्हीं केला नव्हता. हा खण्ड प्रसिद्ध झाल्यावर आमच्या मनांत असें आलें कीं, ह्या खण्डांतील कागद-पत्र वाचून त्यांचा अभ्यास करावा. ह्याप्रमाणें आम्हीं हा खण्ड साग्र वाचून काढला. भाषा जुनी असल्यामुळें खण्डांतील लेखांचा अर्थ बरोबर ध्यानांत न आल्यामुळें तो आम्हीं पुन्हां एकदां वाचून काढला.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ह्याप्रमाणे ह्या खण्डाचे वाचन व अभ्यास झाल्यावर स्वराज्याचे काळांत महाराष्ट्रांत 'कोणत्या प्रकारचे कायदे अस्तित्वांत हेते व त्यांची अम्मलबजावणी कोणत्या पद्धतीने केली जात असे ह्या विषयींचा उत्कृष्ट लेख आपणांस लिहितां येईल असे आम्हांस वाटले. त्यानंतर ह्या विषयासंबंधी मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांपैकी छापून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांतील अन्य माहितीचा अभ्यास करून 'महाराष्ट्रांतील व्यवहारनिर्णयपद्धति' ह्या शीर्षकाखाली एक विस्तृत निबंध भारत इतिहास-संशोधक-मंडळाच्या १९१४ सालच्या वार्षिक सम्मेलनाच्या अधिवेशनांत आम्ही प्रथम वाचला. त्यानंतर राजवाड्यांचे म. इ. साधने, खण्ड १५, १६, १७, १८, १९ व २० हे थोडक्याच दिवसांत प्रसिद्ध झाले. त्यांत व्यवहारनिर्णयपद्धतीसंबंधी विपुल साधने प्रसिद्ध झालीं. त्यांच्या आधारे इ. स. १९१५ व १९१६ सालांत आम्ही फिरून दोन निबंध याच विषयावर वाचले.

“रामदास आणि रामदासी खण्ड” नववा प्रसिद्ध होण्यापूर्वी व नंतर राजवाड्यांच्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांचे जे खण्ड प्रसिद्ध झाले होते, त्यांतलि बहुतेक सर्व पत्रांवर छापण्यांत आलेल्या अनेक मुद्रा आमच्या पाहण्यांत आल्या होत्या. ह्या मुद्रांचे सूक्ष्म निरीक्षण करतां महाराष्ट्रांतील ऐतिहासिक पुरुषांच्या मुद्रांविषयी एक उत्कृष्ट लेख सजवतां येईल असे आम्हांस वाटले व त्यानंतर ह्या विषयाचा बाराकाईने अभ्यास करून मराठ्यांचे राज्य लयास गेल्यास इ. स. १९१८ सालीं शंभर वर्षे पुरीं झालीं त्या वर्षी 'महाराष्ट्रांतील ऐतिहासिक पुरुषांच्या मुद्रांचे प्रदर्शन' हा विस्तृत निबंध आम्ही तयार करून तो 'इतिहास व ऐतिहासिक' ह्या मासिकांत छापून प्रसिद्ध केला.

“रामदासी मालेच्या नवव्या खण्डांतील कागदपत्रांत 'देवाचा चढता वाढता उत्सव, चढते वाढते राज्य' हा वाकप्रचार अनेक पत्रांत आढळतो. ह्या वाकप्रचाराने इतिहास-अभ्यासकांचे मन बुचकळ्यांत पडल्याखेरीज राहात नाही. ह्या ग्रंथाचा अभ्यास करीत असतां आमचेंही मन ह्या वाक्याने बुचक-

ळ्यांत पडलें, व अनेक वर्षे या वाक्प्रचाराच्या अर्थाचा कांहीं एक सुगावा आम्हांस लागला नाहीं. चाफळ येथील श्रीरामाच्या उत्सवास द्रव्यसाहाय्य केल्यानें शिवाजीच्या राज्याची वृद्धि कशी व्हावयाची हें कोडें बरींच वर्षे आमच्या बुद्धीस उलगडलें गेलें नाहीं. रामदासी वाङ्मय, शिवाजी महाराजांच्या इतिहासाचीं साधनें ह्यांचा आमचा अभ्यास चालू असतां शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेस उपकारक कार्य समर्थसंप्रदायाकडून कोणत्या प्रकारचें झालें असावें ह्याविषयींची कल्पना आमचे मनांत आली. समर्थसंप्रदायाच्या वाङ्मयांत ह्या कल्पनेची सत्यता शाबूत करणारे कांहीं आधार आम्हांस आढळलें. यानंतर 'चढता वाढता श्रीदेवाचा उत्सव, चढतें वाढतें राज्य' ह्या विषयावर एक विस्तृत निबंध आम्हां तयार केला व तो 'रामदास आणि रामदासी' च्या पहिल्या सुमनहारांत प्रसिद्ध करण्यांत आला.

“मराठा तितुका भेळवावा । महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ॥ ह्या समर्थोक्तीतील 'महाराष्ट्रधर्म' ह्या शब्दाचा खरा अर्थ काय ह्या वादग्रस्त मुद्द्याविषयीं महाराष्ट्रांतील कै. राजाराम रामकृष्ण भागवत, न्या. मू. रानडे, राजवाडे, देव ह्यांनीं आपले अभिप्राय निरनिराळ्या लेखांत प्रसिद्ध केले होते. हे अभिप्राय भिन्न स्वरूपाचे आहेत. पंढरपूरच्या श्री विठ्ठलाचा संप्रदाय ज्यास चारकरी संप्रदाय उर्फ भागवतधर्म असें म्हणतात तोच 'महाराष्ट्रधर्म' असा अभिप्राय भागवतांनीं एका ग्रंथांत ह्या विषयाचें प्रतिपादन करून व्यक्त केला. न्या. मू. रानड्यांनीं 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' ह्या ग्रंथांत Patriotism (स्वदेशप्रीति) ह्या इंग्रजी शब्दानें जो अर्थ व्यक्त होतो त्यासारखा ह्या शब्दाचा अर्थ आहे असें प्रतिपादन केलें. रामदासस्वामी ह्यांनीं स्थापित केलेला समर्थसंप्रदाय म्हणजेच 'महाराष्ट्रधर्म' असें मत देवांनीं व्यक्त केलें. राजवाड्यांनीं म. इ. सा. खण्ड १ व ४ चे प्रस्तावनेंत हिंदुधर्म + धर्मस्थापना + गोब्राह्मणप्रतिपाल + स्वराज्यस्थापना + एकीकरण + धुरीधरण म्हणजे 'महाराष्ट्रधर्म' असें मत व्यक्त केलें. महाराष्ट्रांतील व्यवहारनिर्णयपद्धति ह्या विषयावर भा. इ. सं. मं. च्या वार्षिक

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सम्मेलनांत आम्हीं वाचलेले निबंध लिहित असतां म. इ. साधनांचा आम्हीं जो अभ्यास केला त्यांत या संज्ञेचा निश्चित अर्थ काय हें ठरविण्यास उपयुक्त अशीं अनेक साधनें आम्हांस आढळलीं. हीं सर्व साधनें एकत्र करून ह्या शब्दाचा निश्चित अर्थ दुसरा तिसरा कांहीं एक नसून श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म, ज्याचें पालन महाराष्ट्रांत केलें जातें तो धर्म म्हणजे महाराष्ट्रधर्म व छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्याची स्थापना करण्यांत व त्यांच्या पश्चात् तें स्वराज्य इ. स. १८१८ सालांत लयास जाईपावेतो, सर्व भरतखंडभर ह्या धर्माचा प्रसार करणें हें ध्येय होतें; अशी आमची पूर्ण खात्री होऊन 'महाराष्ट्रधर्म' अर्थात मराठ्यांच्या इतिहासाचें आत्मिक स्वरूप' ह्या विषयाची साधार चर्चा करणारा ग्रंथ आम्हीं लिहून तयार केला व तो 'रामदास आणि रामदासी' मासिकांत आम्हीं प्रसिद्ध केला. "

'महाराष्ट्रधर्म' ह्या ग्रंथाप्रमाणेंच 'शिवाजीची राजनीति' हा त्यांचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ आहे. ह्या ग्रंथांत शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना व विस्तार कोणत्या राजनैतिक तत्वांस अनुसरून केला ह्याचें साधार विवेचन केलें आहे. नीति, राजनीति, शिवाजीची राजनीति, शिवकालीन राष्ट्र, राजा, अमात्य, युवराज, कोश, दुर्ग, सैन्य, युद्धपद्धति, दूत, धर्मरक्षण, भिन्न राष्ट्रांचे निर्वंध, शत्रु व मित्र राष्ट्रे, शक्ति व युक्ति अशीं पंधरा प्रकरणें ह्यांत आहेत. 'श्रीसमर्थ रामदासस्वामी आणि श्री छत्रपति शिवाजी महाराज ह्यांचा अन्योन्य संबंध' हा त्यांचा निबंधहि ऐतिहासिक पुराव्याची सूक्ष्म छाननि करण्याचें त्यांच्यातील कौशल्य दाखवितो. यांत 'समर्थ रामदासस्वामी व छत्रपती शिवाजी महाराज ह्यांची भेट प्रथम केव्हां झाली व त्यांचा परस्परांशीं संबंध कसा आला ह्या प्रश्नाचें विवेचन केलें आहे. ह्या ग्रंथाप्रमाणेंच गेल्या पन्नास वर्षांत रामदासी संप्रदायाचें जें विविध प्रकारचें वाङ्मय उजेडांत येऊन

* 'राजवाड्यांचा विद्रुतहवास,' राजवाडे चरित्र, पृ. ३४५-३६२, संक्षेप.

मनुष्य ३८६६६ वि: ३१६६६

मात १२३३३ मो: लि: ३१६६६

भट, भास्कर वामन

प्रसिद्ध झालें त्याचा अभ्यास करून ह्या संप्रदायाचें ध्येय, उत्पत्ति, विकास, सद्यःस्थिति व भाविष्यकाळ ह्यासंबंधानें दिग्दर्शन करणारा 'श्री समर्थ रामदास व श्री रामदासी सांप्रदाय' ह्या नांवाचा एका नव्या दृष्टीकोनांतून एक ग्रंथ ह्यांनी लिहिला आहे. कोणत्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितींत समर्थावतार झाला व त्याजकडून कार्य घडलें याचें मार्मिक विवेचन ह्यांत आढळेल. वकीलीच्या व्यवसायांतील आपले अनुभव पुढीलाना उद्योगी पडावे ह्या हेतूने त्यांनी 'वकीलीच्या व्यवसायांतील माझीं तीन तपें' ह्या नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. ह्यांत "निव्वळ स्वतःचें चार अनुभव नव्हेत तर एकंदर वकीलीच्या व्यवसायांचें व त्याच्या कक्षेंत येणाऱ्या अनेक मननीय गोष्टींचें सम्यक् दर्शन त्यांनी अत्यंत सहृदयतेने व विशाल दृष्टीकोणानें घडविले आहे. इतिहासकालीन व अवर्चनि न्यायदानपद्धतीचा साधक व तुलनात्मक अभ्यास करणारें हें वैशिष्ट्यपूर्ण पुस्तक आहे."

भट ह्यांचें इतिहासग्रंथलेखनाइतकेंच किंबहुना त्याहुनहि अधिक महत्वाचें असें त्यांजकडून घडलेलें कार्य म्हणजे धुळें येथोल 'राजवाडे संशोधन मंदिर' या संस्थेची स्थापना हें होय. या संस्थेसाठीं स्वतंत्र इमारत उभारून (१९३२) त्यांत त्यांनी राजवाडे ह्यांचा ऐतिहासिक साधनसंग्रह, दुर्मिल ग्रंथ, छायाचित्रें, नाणीं, अस्सल कागदपत्रें उत्तम रितीने जतन करून ठेविलीं. राजवाडे ह्यांच्या संग्रहांतील अप्रकाशीत लेख व ग्रंथ, त्याचप्रमाणें संशोधन-मंदिरांतील ऐतिहासिक कागदपत्रें प्रसिद्ध करण्याकरितां 'संशोधक' नांवाचें त्रैमासिक सुरू करून तें निष्ठापूर्वक चालविलें. राजवाडे यांचें एक विस्तृत चरित्र लिहून त्यांनी प्रसिद्ध केलें. चरित्र-लेखनकलेच्या कसोटीस तें तितकेंसें जरी उतरण्यासारखें नाही तरी राजवाड्यांसंबंधींच्या विविध व विपुल माहितीनें तें भरलेलें असल्यामुळें भावी चरित्रकागस तें खास उपयोगी होईल. भट ह्यांनी आपल्या मृत्युपूर्वी कांहीं दिवस ऐतिहासिक कागदपत्र आणि वस्तु ह्यांच्या संग्रहार्थ एक स्वतंत्र इमारत उभी केली.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

रामदासी संशोधन व तद्विषयक चळवळी ह्यांतहि शंकरराव देव ह्यांचेशी त्यांचें सतत सहकार्य असे. 'समर्थ वाग्देवतामंदिरा'चे ते एक विश्वस्तहि होते. खानदेशांत शंकरराव देवांच्या खालोखाल अव्वल दर्जाचें इतिहाससंशोधनाचें कार्य निष्ठेनें सतत आयुष्यभर करित राहिलेला भट यांच्या योग्यतेचा पुरुष सांपडणें विरळा.

वाङ्मय :

१. महाराष्ट्रधर्म अर्थात् मराठ्यांच्या इतिहासाचे आत्मिक स्वरूप; शके १८४७; आत्माराम छापखाना, धुळे.
२. श्री समर्थ रामदासस्वामी आणि श्री छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा अन्योन्य संबंध; शके १८९०; आत्माराम छापखाना, धुळे.
३. शिवाजीची राजनीति; १९४०; धुळे.
४. राजवाडे चरित्र; १९४६; धुळे.
५. श्रीममर्थ रामदास व श्रीरामदासी सांप्रदाय; १९५० धुळे.
६. वकीलांच्या व्यवसायांतोल चार तपें; १९५१; सुगंध प्रकाशन, पुणे.

भवाळकर, नीलकंठ बळवंत उर्फ बापूसाहेब [१८७८-१९४२]

त्रिद्याव्यासंगी व मार्मिक साहित्यसमीक्षक. ह्यांचा जन्म १७ मे १८७८ रोजी पुणे येथें झाला. ह्यांचें घराणें मूळ जुन्नरचें. ह्यांचे आजे कै. केशवराव भवाळकर हे अव्वल इंग्रजीतील एक भवशिक्षित निष्ठावंत समाजसेवक होते. 'ज्ञान-प्रकाश' पत्राच्या आज्ञ प्रवर्तकांपैकी ते एक होते. इंग्रजीतील पहिल्या पिढीतील विद्वान् बालशास्त्री जांभेकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, दादोबा पांडुरंग इत्यादिकांशीं त्यांचा सहवास घडला होता. ह्यांची माहिती त्यांना स्वदस्तूरच्या आत्मचरित्रांत नमूद करून ठेवली आहे. परंतु तें आत्मचरित्र पूर्ण नाहीं. बापूसाहेबांचें प्राथमिक शिक्षण पुण्यास व सांगलीस झालें. परंतु पुढें त्यांचे आजे केशवराव हे मर रिचर्ड टॅपल ह्यांच्या अमदानीत नोकरीनामत मध्य-प्रदेशांत आले आणि वाढत वाढत अंगच्या गुणानें एकट्टा असिस्टंट

भवाळकर, नीलकंठ बळवंत उर्फ बापूसाहेब

कमिशनरच्या हुद्यापर्यंत चढले. त्यांच्याबरोबर बापूसाहेबहि मध्यप्रदेशांत आले. आपल्या आज्ञ्या देखरेखीखालीच त्यांचे इंग्रजी चार इयत्तां पर्यंतचे शिक्षण नागपुरास नील सिटी हायस्कूलांत झाले. १८९५ सालीं ते प्रवेश परीक्षा पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झाले आणि इंग्रजी भाषा व साहित्य ह्यांत त्यांचा अनुक्रम पहिला आला. त्यामुळे त्यांना 'संभाजीराव महाडिक शिष्यवृत्ति' मिळाली. बापूसाहेबांचे पुढील उच्च शिक्षण नागपुरास मॉरिस कॉलेजांत झाले. १९०१ सालीं ते दुसऱ्या वर्गांत बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढे कांहीं काळ त्यांनी नील सिटी हायस्कूल, पटवर्धन हायस्कूल व दीनानाथ बंगाली स्कूल ह्यांत अध्यापनाचे कार्य केले. ह्या काळांत त्यांचा कायद्याचा अभ्यास चालू होता. पण त्या विषयांत त्यांचे मन नसल्यामुळे बी. एल्.च्या परीक्षेंत त्यांना अनेकदां अपयश आले. पुढे कलकत्यास जाऊन ते बी. एल्. झाले. आणि १९१० सालीं त्यांनी नागपुरास वकीलीला आरंभ केला.

बापूसाहेबांना स्वभावतःच वाङ्मयाची आवड होती. त्यांचे आज्ञे केशवराव स्वतः रसिक होते. त्यांच्यापाशीं दुर्मिळ असा संस्कृत, मराठी व इंग्रजी ग्रंथांचा संग्रह होता. बापूसाहेबांनी आपल्या वाचनप्रियतेनें त्यांत अधिक व मोलाची भर घातली होती. केशवराव बरेच वयोवृद्ध होऊन १९०२ मध्ये वारले. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे सहकारी व 'प्रभाकर' व 'धूमकेतू' ह्या प्रसिद्ध पत्रांचे संपादक भाऊ महाजन हेहि बरेच वयातीत होऊन वारले. दोघेहि नागपुरास एकमेकांचे शेजारी होते. त्यांच्या सान्निध्यांत बालपण गेल्यामुळे बापूसाहेबांना वाचनाची गोडी लागली व ती दिवसेंदिवस वाढतच गेली. बापूसाहेब मॉरिस कॉलेजांत विद्यार्थी असतांना कृष्णशास्त्री घुले, नारायणराव अळेकर व सदाशिव हरि भावे ह्यांसह त्यांनी 'मणिमंजूषा' ह्या नांवाची एक साहित्य-विषयक संस्था स्थापन केली होती. ह्या संस्थेच्या साप्ताहिक सभा होत त्यांत ह्यांना वयाने कांहींसे वडील असलेले अच्युत सीताराम साठे हेहि भाग घेत.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ह्याशिवाय 'मारिस कॉलेज व्याख्यानमाला' आणि 'सनातन धर्म व्याख्यान-माला' ह्या नांवाच्या दोन संस्थांतहि वाङ्मयव्यासंगांत रमलेल्या बापूसाहेबांचें विशेष अंग असे. ह्या संस्थांत वाङ्मयीन विषयांवर वादाविवाद आणि चर्चा होत. त्यांत बापूसाहेबांची विषयप्रतिपादनाची हातोटी, खोंचक विनोद, बहुश्रुतता आणि भारदस्त विचार ह्यांचा प्रत्यय येई.

संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या तिनहि भाषांवर बापूसाहेबांचें सारखेंच प्रभुत्व होतें १८९७ सालीं ते विद्यार्थी असतांनाच त्यांचे मित्र कृष्णशास्त्री घुले ह्यांनीं भर्तृहरिचें चवथें 'विज्ञानशतक' परिश्रमपूर्वक शोधून प्रासिद्ध केलें होतें. त्याची इंग्रजी प्रस्तावना संपूर्णतया बापूसाहेबांच्याच हातची आहे.

बापूसाहेबांना सर्वच वाङ्मयप्रकार प्रिय असले, तरी कवितेवर ह्यांची भक्ति विशेष होती. १९०३ सालीं त्यांनीं अच्युतराव साठे ह्यांच्या सहकारानें 'पद्मपद्माकर' हा कवितासंग्रह प्रकाशित केला. त्यांच्या निधनोत्तर १९४७ सालीं ह्या संग्रहाची द्वितीयावृत्ती निघाली, तींत त्यांच्या तोंवर अप्रकाशित असलेल्या कविता समाविष्ट केल्या आहेत. ग. व्यं. माडखोलकर म्हणतात त्याप्रमाणें "बापूसाहेबांची कविता ब्रह्मंशीं अनुवादित किंवा अनुकृत आहे. तिचीं स्पंदनें इंग्रजी कवितेच्या चिंतनांतून स्फुरलेलीं असलीं, तरी वेप्रभूपा मात्र संस्कृतप्रचुर पांडिती थाटाची आहे. तिच्यांत स्वतंत्र, स्वयंभू भावनेचा जाम, जोप किंवा जिव्हाळा आढळत नाहीं."

बापूसाहेबांचा १९०१ पासून मुंबईतील 'विविधज्ञानविस्तार' ह्या मासिकाशीं लेखक म्हणून जिव्हाळ्याचा संबंध होता. त्यांत त्यांनीं अनेक लेख व असंख्य परीक्षणें लिहिलीं आहेत पण हें सारें लेखन टोपणनांवीं अगर निनांवीं आहे. अतिरेकी व अतिरिक्त वाचनामुळे, त्यांच्या ठिकाणीं असावा तितका आत्म-विश्वास आढळत नसे.

'वेहेन पिरोज' ह्या नांवाची एक छोटीशी विचारप्रवर्तक कादंबरी त्यांनीं 'नीलकंठ जगन्नाथ मुळे, नेवासकर' या टोपण नांवानें लिहिली आहे. त्यांत

भवाळकर, नीलकंठ वळवंत उर्फ बापूसाहेब

स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीपुरुष-सहवास इत्यादि विषयांसंबंधींचें प्रतिपादन आहे. पण आत्मप्रत्ययाच्या अभावीं त्यांत रस वाटत नाही.

नागपूर विद्यापीठांत इंटरपासून तों एम्. ए. पर्यंत मराठी भाषा व साहित्य ह्यांच्या अभ्यासाचा शिरकाव होण्यास अच्युतराव साठे व बापूसाहेब ह्यांचे परिश्रम कारण झाले. विद्यापीठांतील मराठीच्या अभ्यासाच्या आरंभी-आरंभींच्या साऱ्या योजना आणि अभ्यासक्रम बापूसाहेबांच्या हातचे होते. त्यांच्यांत वक्तृत्व नसल्यामुळें ह्या खटाटोपांचें समर्थन करण्याचें काम साठे यांजवर पडत असे.

आयुष्याच्या अखेरीस सात-आठ वर्षे बापूसाहेब नागपूरच्या 'कॉलेज ऑफ आर्ट्स फॉर बुद्धिमेन' ह्यामध्ये मराठी विषयाचे प्राध्यापक होते. ह्याच काळांत त्यांचें लक्ष महानुभावीय वाङ्मयाकडे वळलें आणि हरिभाऊ नेने ह्यांच्या सहकार्याने त्यांनी 'चक्रधर सिद्धांतसूत्रें' आणि 'दृष्टांत पाठ' ह्या दोन ग्रंथांचें सांगोपांग संपादन केलें. 'विविधज्ञानविस्तार' मासिकांत त्यांच्या आरंभापासून पन्नास वर्षांपर्यंत जें लेखन प्रसिद्ध झालें, त्याची क्रमवार सूचि बापूसाहेबांच्याच हातची आहे. १९३३ सालीं नागपुरास नाट्याचार्य कृष्णार्जु प्रभाकर खाडिलकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं साहित्यसम्मेलन भरलें होतें. त्यावेळीं मध्यप्रदेशांतील ७५ वर्षांची वाङ्मयसूचि बापूसाहेबांनींच तयार करून ती नागपूरच्या 'वागीश्वरी' मासिकांत प्रसिद्ध केली होती. आजोबांच्या वेळेपासून संग्रहित झालेला आणि स्वतः आयुष्यभर त्यांत भर घालीत राहून वाढविलेला आपला प्रचंड ग्रंथसंग्रह त्यांनीं १९२७ सालीं नागपुर विद्यापीठास अल्प मोलांत विकला आणि दुर्मिळ ग्रंथांचा व हस्तलिखितांचा संग्रह मध्य-प्रांत संशोधन मंडळास देणगी म्हणून देऊन टाकला. २४ नोव्हेंबर १९४९ च्या रात्री त्यांना अवचित मरण आलें. एक जुना विद्याव्यासंगी, माहितगार व कष्टाळु साहित्यसेवक म्हणून नागपुरांत त्यांना फार मान असे.

भ. श्री. पंडित

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

१. पद्य-पद्याकर [कवितासंग्रह]; १९०२, १९४७, नागपूर.
२. बेहेन पिरोज, सामाजिक कादंबरी; १९२७, नागपूर.

साहाय्य :

१. श्री चक्रधरसिद्धांतसूत्रं-भाग १, ला-लक्षणान्वय सूत्रपाठ; संपादक. ह. ना. नेने; १९३१.
२. श्रीसर्वज्ञ चक्रधरनिरूपित दृष्टांत-पाठ; संपादक ह. ना. नेने; १९३७.

भांगले, जगन्नाथ धोंडो [१८७२-१८९७] काव्य, कादंबराकार. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील वेंगुलें ह्या शहरां ह्यांचा जन्म झाला. शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालें होतें. शाळेंत असल्यापासूनच कवितारचनेचा व लेखनाचा त्यांस नाद जडला होता; वेंगुलें येथें त्यावेळेस प्रसिद्ध होणाऱ्या 'वेंगुलेंवृत्त' ह्या पत्रांत ते पहिल्यानें लिहूं लागले. पुढें मुंबईच्या 'इंदुप्रकाश', 'खरा मित्र' वगैरेंतहि त्यांचें लेखन प्रसिद्ध होऊं लागलें. शिक्षण आटोपून ते जेव्हां मुंबईस आले तेव्हा त्यांच्या लेखनास फारच जोर चढला. 'विद्यार्थीमित्र' नांवाचें एक मासिक त्यांनीं काढलें; कांहीं दिवस 'प्रभाकर' ह्या दैनिकाचे ते संपादक होते. 'प्रभाकर' दैनिक त्यावेळेस अगदीं डबघाईस आलें होतें तें यांच्या संपादकत्वाखालीं बरेंचसें सांवरलें.

भांगले ह्यांचा बंगाली व गुजराती ह्या भाषांशीं चांगला परिचय होता. त्यांनीं अनुवादिलेल्या 'आनंदाश्रम', 'अयोध्येची बेगम', 'कृष्णकांताचें मृत्युपत्र,' 'दिल्लीवर हल्ला' ह्या कादंबऱ्यांत त्यांचा प्रत्यय पाहावयास मिळतो. गोपाळ गणेश आगरकर ह्यांचें एक छोटें चरित्रहि त्यांनीं लिहिलें आहे.

भांगले यांनीं पद्यरचनाहि विपुल केली आहे. 'मासिक मनोरंजन,' 'काव्य-रत्नावलि' ह्या मासिकांतून ती प्रसिद्ध झालेली आढळते. वाङ्मयाच्या अभ्यासाकडे व लेखनाकडे ह्यांचा नैसर्गिक ओढा होता. बडोदें येथें जुलै १८९८ मध्ये प्लेगचा बळी पडून ऐन पंचविशींत त्यांचें जें आयुष्य खुंटलें तें तसें न खुंटतें

तर त्यांच्यातील अभिजात वाङ्मयीन गुणांचा विकास होत राहून त्यांच्या हातून चांगल्या प्रकारची वाङ्मयसेवा घडली असती, असे त्यांचे लेखन वाचून वाटते.

वाङ्मय :

१. आनंदाश्रम; [बांकिमचंद्रकृत 'आनंदमठ' कादंबरीचा अनुवाद]; १८९८, जगत्समाचार प्रेस, ठाणे.
२. अयोध्येची वेगम; [बाबू चंडीचरण सेन ह्यांच्या बंगाली कादंबरीचा अनुवाद] इंडियन प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई.
३. कृष्णकांताचे मृत्युपत्र; [बांकीमचंद्रकृत कादंबरीचा अनुवाद]
४. दिल्लीवर हल्ला अथवा भरतखंडाच्या परवशतेचा प्रारंभ, [इच्छाराम सूर्यराम देसाई ह्यांच्या गुजराती कृतीवरून]; १८९५; सुबोधप्रकाश पखाना, मुंबई.
५. प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांचे चरित्र, १८९५; शारदाक्रीडन प्रेस, मुंबई.

भागवत, अनंत नारायण [१८७४-१९३४] इतिहासलेखक,

संशोधक, नाटककार, कथालेखक. ह्यांचा जन्म सातारा जिल्ह्यांतील कऱ्हाड ह्या क्षेत्रीं झाला. ह्यांचे घराणे मूळचे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यांतील कशेळी ह्या गांवचे. ह्यांचे आजोबा दिनकरपंत सातान्यास छत्रपतींचे राज्य असतां कऱ्हाडास आले. कऱ्हाडास ते कांहीं तरी पोटापाण्याचा उद्योग मिळाला तर पाहावा या हेतूनेच 'आले होते. त्यांच्या त्या हेतूप्रमाणे त्यावेळचे तेथील धनाढ्य ब्राह्मण सावकार सप्रे ह्यांच्याकडे त्यांस आश्रय मिळाला. येथे ते हळूहळू आपल्या हुशारीने व कर्तबगारीने वाढत वाढत त्यांचे दिवाण झाले. सप्रे ह्यांचीहि त्यावेळेस फारच भरभराट होती. छत्रपतींना कर्ज देण्याइतकी त्यांची संपन्नता होती असे म्हणतात. सप्रे ह्यांच्या आश्रयाने दिनकरपंत ह्यांचीहि भरभराट होऊन ते पुढे स्वतंत्रपणे सावकारी करू लागले. पण हा पेशा अनंतरावांच्या वडिलांनी पुढे न चालवितां वैद्यकीय व्यवसाय सुरू केला. त्यांत त्यांनी चांगलाच लौकिक मिळविला. नारूमामा वैद्य ह्या नांवाने ते त्या प्रांती ओळखले जात. त्यांच्या हातास यश आहे अशी लोकांची श्रद्धा होती.

अवाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

अनंतराव सव्वा वर्षांचे असतांना ते वारले. त्यांच्या मृत्यूमुळे कुटुंबास हलाखीची स्थिति आली. अनंतरावांस आपल्या शिक्षणासाठी नातेवाईकांच्या उदार वृत्तीवर अवलंबून राहून कांहीं वर्षे इंदुरास तर कांहीं वर्षे बडोद्यास काढावी लागली. मॅट्रिकपर्यंत त्यांचे शिक्षण झाले होते. परंतु गणित विषय कच्चा असल्यामुळे दोन-तीन वेळां परीक्षेस बसूनहि ते ती उत्तीर्ण होऊ शकले नाहींत. शेवटीं कंटाळून त्यांनीं नोकरीचा मार्ग धरला. ग्वाल्हेरीस एक दोन वर्षे शिरगणतीखात्यांत काम केल्यावर, त्यांनीं इंदुरास तेथील गिरणींत नोकरी धरली. शिवाजीराव होळकरांची त्यावेळेस तेथे करडी कारकीर्द चालू होती. ह्या कारकीर्दीची थोडीशी झळ त्यांनाहि अनेकांबरोबर लागल्यामुळे, नोकरीला कायमचा रामराम ठोकून ते दाक्षिणेंत पुण्यास आले. येथे आल्यावर लेखन हाच आपल्या उपजीविकेचा व्यवसाय ठरवून तो त्यांनीं अखेरपर्यंत चालू ठेवला. इंदुरास गिरणींत नोकरी करित असतां त्यांनीं आपले वाचन व लेखन चांगल्या प्रकारें चालविले होते. 'माधव-राज्यारोहण', 'पृथ्विराज-संयोगिता', 'रावबाजी' हीं नाटके व 'वसईचा मोहरा', 'पितृबंधमोचन' ह्या कथा त्यांनीं इंदूर येथे असतांना लिहिल्या. पुण्यास आल्यावर त्यांचे लक्ष इतिहासाच्या अध्ययनाकडे व लेखनाकडे वळले. महाराष्ट्राच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत "पार्यां प्रवास करून त्यांनीं ऐतिहासिक स्थळे पाहिलीं आणि ठिकाठिकाणच्या आख्यायिका, कवनें, ऐतिहासिक कागदपत्रे ह्यांचा संग्रह केला. कित्येक संस्थानांचीं जुनीं दतरे तपासून त्यांचे उपयुक्त भाग त्यांनीं तयार केले. फलटण, भोर, अक्कलकोट, सावंतवाडी, अलीबाग, औंध, बडोदे इत्यादि ठिकाणची जुनीं दतरे त्या त्या अधिपतींच्या आज्ञेनें त्यांनीं धुंडाळून त्या आधारावर त्यांचे कांहीं इतिहास लिहून काढले. परंतु त्या वेळीं अस्सल कागदांचें महत्त्व हल्लींसारखें लोकांस पटलें नव्हतें म्हणून म्हणा, किंवा संस्थानिकांना जसे हवे होते तसे ग्रंथ भागवत लिहूं शकले नाहींत म्हणून म्हणा, त्यांच्या श्रमांचें दृश्य फल जनतेसमोर येऊ शकलें नाहीं."

‘बिनवेतनाच्या संशोधक वृत्तीस कॅटीलून ते पुन्हां महाराष्ट्र सोडून माळव्यांत गेले. धार, इंदूर, द्वास येथे त्यांनी आपले संशोधन सुरू केले. मग इंदूर दरबाराने त्यांना आश्रय दिला. मृत्यूपूर्वी १६-१७ वर्षे ते इंदूरच्या प्रचंड दप्तरखान्यांत बसून ऐतिहासिक कागदांची निवड करित होते. त्यांनी योजिलेल्या दहा भागांपैकी चार भाग ‘होळकरशाहीच्या पत्रव्यवहाराचे’ प्रसिद्ध झाले असून बाकीचे व्हावयाचे आहेत.’”

“भागवतांनी सरदार किंबे ह्यांचे पूजेज विठ्ठल महादेव उर्फ तात्या जोग ह्यांच्या चरित्राची सामुग्री एकत्र केली होती, तेंहि काम पूर्ण व्हावयाचें राहिलें आहे.”*

भागवतांनी पूर्ववयांत छोट्या मोठी नाटकें, प्रहसने, कथा, कादंबऱ्या, चरित्रे असें विविध प्रकारचे लेखन केले. परंतु त्यांचे नांव चिरस्मरणीय ठेवणारी त्यांची प्रमुख कामगिरी म्हणजे त्यांनी केलेले संस्थानी इतिहासाचे संशोधन व लेखन ही होय.

वा इम य :

१. भोर संस्थानचा इतिहास; १९०३; ज्ञानप्रकाश, पुणे.
२. सातारच्या प्रतिनिधी घराण्याचा इतिहास, खंड १, शके १८४६; खण्ड २, शक १८५१; ओंध संस्थानचा छापखाना, भोर.
३. होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने - पत्रव्यवहार - पूर्वार्ध - खण्ड पहिला, [इ. स. १७२९ ते १८००]; बळवंत छापखाना, इंदूर.
४. होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने-खण्ड पांचवा—भवानीशंकर बक्षी यांची रोजनिशी; १९२६; सरकारी छापखाना, इंदूर.
५. होळकरशाहीच्या इतिहासाची साधने-होळकरशाहीतील ऐतिहासिक खियांचा पत्रव्यवहार, खण्ड बारावा [इ. स. १७१६ ते १८५२]; १९२५, बळवंत छापखाना, इंदूर.
६. श्रीमंत थोरले सयाजीराव महाराज यांचे चरित्र, खण्ड १ ला, खण्ड दुसरा; १९०६; सरकारी छापखाना, बडोदे.

* गो. स. सरदेसाई, विविधज्ञानविस्तार, आक्टोबर १९३४.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

७. उमाजी नाईक यांचे चरित्र; १९०१; भारतभूषण छापखाना, मुंबई.
८. माधवराज्यारोहण नाटक; १८९३; जगद्धितेच्छु, पुणे.
९. माधवनिधन, [सवाईमाधवराव पेशवे यांचे मृत्यूवर]; गद्य नाटक; १९००; पुणे.
१०. रावबाजी अथवा महाराष्ट्राचे दुर्दैव !; ऐ. गद्य नाटक; १९०१; पुणे.
११. भाषासुंदरी (अथवा) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे नाट्यावतरण; १८८४: नेटिव्ह ओपिनियन, मुंबई.
१२. मसलत फसली अथवा रामाविजय; सामाजिक नाटक; १८८९; सुधाकर. छापखाना, पेण.
१३. सटवाई अथवा नटमोगन्याची फटफाजिती; प्रहसन; [शेरीडनकृत, Duenna चे आधारे]; १८९९; पुणे.
१४. तेजोभंग, पौराणिक नाटक; प. आ. १९०८; तिसरी आवृत्ती १९१८: आनंद छापखाना, पुणे.
१५. पृथ्वीराज आणि संयोगिता; ऐतिहासिक गद्य नाटक; आ. २ री. १९०४; पुणे.
१६. झीनात महाल; कादंबरी; [१८५७ च्या बंडासंबंधी] शके १८३०; भारत-भूषण छापखाना, पुणे.
१७. पितृबंधमोचन-भाग १ ला; [शिवाजी महाराजांचे स्वराज्यस्थापनेचे प्राथमिक प्रयत्न]; कादंबरी; १८९८, १९१२; पुणे.
१८. वसईचा मोहरा; ऐतिहासिक गोष्ट, प्र. आ. १८९४; तृ. आ. १९०८, तदनंतर अनेक आवृत्त्या; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
१९. काशीची कत्तल; [ऐतिहासिक निबंध]; १९०६; पुणे.

भागवत, नारायण हरि [१८४९-१९०१] प्रहसनकार, नाटककार, चरित्रकार, निबंधलेखक. ह्यांचा जन्म पुणे येथे ता. १९ सप्टेंबर १८४९ रोजी झाला. ह्यांचे मूळ गांव मुरबाड, तालुका संगमेश्वर, जिल्हा रत्नागिरी हे होय. ह्यांचे वडील हरिपंत भागवत हे कथेकरी होते. नारायणरावांचा विद्याभ्यास पुणे येथे झाला. ते १८६१ मध्ये पुणे येथील सरकारी हायस्कूलांत दाखल झाले व १८६५ मध्ये त्यांनी ते सोडले. त्यांच्या वडील बंधूंच्या मृत्युमुळे त्यांस ते सोडावे लागले. घरची गरीबी असल्यामुळे, त्यांस लवकरच नोकरी धरणे

भाग पडलें. ते पाहिल्यानें जंगलखात्यांत इन्स्पेक्टर म्हणून नोकरीस लागले तें काम वर्ष दीड वर्ष केल्यावर, ते मुंबईत बी. बी. सी. आय. रेल्वेत (सध्यांची वेस्टर्न रेल्वे) नोकरीस राहिले. तेथें कांहीं वर्षे गेल्यावर, १८७१ सालीं ते खानेसुमारीच्या खात्यांत शिरले. तेथें सुमारे तीन वर्षे राहून, १८७४ सालीं ते सॅनिटरी कमिशनरचे कचेरींत काम करूं लागले व शेवटपर्यंत ते तेथेंच होते.

आपली नोकरी संभाळून ह्यांनीं विपुल लेखन केलें. ह्यांनीं लिहिलेलीं प्रहसनें व नाटके त्या काळीं फार गाजलीं, कांहींनीं तर समाजांत विलक्षण खळबळ उडवून दिली. त्यांनीं आपलीं प्रहसनें व नाटके ज्या काळास अनुलक्षून लिहिलीं आहेत, तो काळ हल्लीं पालटला आहे, तथापि भाषा व तत्कालीन परिस्थिति समजून घेण्यास हीं पुस्तके फार उपयोगी आहेत ह्यांत संशय नाही. त्यांचे निबंध तर अवश्य वाचण्यासारखे आहेत. त्यांच्या निबंधांची भाषा फार जोरदार व कोटिक्रमयुक्त असून, प्रतिपक्षाच्या मर्मस्थानावर मारा करण्याची त्यांची पद्धति 'निबंधमाले'च्या पद्धतीसारखी दिसते. एकंदरीत पाहिलें असतां, ह्यांच्या मनावर, भाषेवर व विचारांवर 'निबंधमाले'चा बराच पगडा बसला असावा असें दिसते.

नारायणराव हे, त्यावेळीं मुंबईत निघणाऱ्या 'वार्ताहर' या पत्राचे सात वर्षे संपादक होते. मुंबईत, 'प्रिंटर्स-पब्लिशर्स-बुकसेलर्स असोसिएशन' ह्या नांवाची एक संस्था होती तिचे ते चिटणीस होते. मुंबईत कांहीं पुस्तकप्रकाशकांवर पोलीसखात्यानें, बीभत्स पुस्तके छापल्याच्या आरोपावरून खटले भरले होते; त्यावेळीं सदर सभेची स्थापना करण्यांत आली. ह्याप्रसंगीं नारायणरावांच्या खटपटीमुळे, ते सर्व ग्रंथप्रकाशक निर्दोषी ठरले.

मुंबईतील बहुतेक सार्वजनिक चळवळींत भागवतांचें अंग असे. ते फार निस्पृह असत; व कोणत्याहि मोठ्या माणसाविरुद्ध बोलण्याचा प्रसंग आला असतां, ते बिलकूल माघार घेत नसत. सरळ व स्पष्ट दिसेल तें बोलावयाचें,

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कोणाची भीड ठेवावयाची नाही, हा त्यांचा जन्मस्वभाव होता. सरकारी नोकरीने वर्तमानपत्रांत लिहून नये असा नियम आहे; तथापि नारायणराव हे 'वार्ताहर' पत्राचे सात वर्षे संपादक होते ! व ही गोष्ट त्यांच्या वरिष्ठांसहि ठाऊक होती; परंतु त्यांस नोकरीची फारशी पर्वा नसल्यामुळे, त्यांस त्या बाबतींत कांहीं बोलल्यास, ते एकदम राजीनामा देतील या भीतीने त्यांचे वरिष्ठ, तिकडे दुर्लक्ष करीत असत. नारायणरावांनी अशाच कांहीं कारणामुळे, आपल्या जागेचा दोन वेळां राजीनामा दिला होता; परंतु तो मंजूर करण्यांत आला नाही. त्यांनी लिहिलेलीं प्रहसने त्या काळाला अनुलक्षून होती हे पूर्वी सांगितलेंच आहे. ह्या प्रहसनांपैकी 'मोर एल्. बी.', ह्या प्रहसनावर १८८६ सालां फिर्यादाहि झाली होती, परंतु त्या पुस्तकांत आक्षेपार्ह असें कांहींच न आढळल्यामुळे, ती काढून टाकण्यांत आली ! ह्यानंतर, 'अभिनव तरुणीविद्या' प्रहसनावरहि, त्याच वर्षी, फिर्याद करण्यांत आली व चौकशीत लेखक व प्रकाशक हे दोघी ठरून त्यांस दंड करण्यांत आला व पुस्तकें जप्त झालीं. ह्या प्रहसनाचे लेखक कोणी दुसरे गृहस्थ होते, पण त्यांत भागवतांचेहि थोडेंसें अंग होतेंच. ह्या फिर्यादी झाल्यावर भागवत ह्यांनी, त्याच सालीं 'सद्यःस्थितीचा रंग अथवा प्रहसन पुस्तकांवरील वावटळ' व 'सध्यांचे तट व आमच्यांतील ठळक ठळक भेद' हे निबंध लिहून प्रसिद्ध केले; त्यांत ह्या फिर्यादीसंबंधीची साविस्तर हकीकत आहे. भागवतांच्या कांहीं प्रहसनांचे रंगभूमीवर प्रयोगहि झाले होते; परंतु ते निर्लोभी असल्यामुळे, प्रयोगाच्या हक्काबद्दल, कोणत्याहि नाटकमंडळीकडून त्यांनी कांहीं घेतले नाही. सांगलीकर नाटकमंडळीचे मालक धोंडोपंत सांगलीकर ह्यांनी 'मोर एल्. बी.' ह्या प्रहसनाच्या प्रयोगाच्या हक्काबद्दल त्यांस एकदां ५०० रुपये देऊं केले, परंतु ते त्यांनी घेतले नाहीत.

नारायणरावांस नाटकाचा प्रोक फार असे. डोंगरे संगीत मंडळी, परांजपे मंडळी, नरहरबुवा यांची कोल्हापुरकर नाटकमंडळी, साठे यांची पुणेकर

हिंदु स्त्री नाटकमंडळी, ह्या मंडळ्या विशेष नांवारूपास येण्यास नारायणराव भागवत यांचेच परिश्रम पुष्कळ अंशीं कारणीभूत झाले होते. वरील नाटक-मंडळ्यांची बहुतेक नाटके त्यांनीं बसवून दिलीं होतीं. नाट्याभिनय कसा करावा, निरनिराळे मनोविकार चेहऱ्यावर कसे उमटून दाखवावे, इत्यादि नाट्यकलांतर्गत गुणविशेषांत ते बरेच निपुण होते; पण द्रव्यसाधनाकडे त्यांचें लक्ष फारसें नव्हतें म्हटल्यास चालेल. त्यांनीं इतकीं पुस्तके लिहिलीं व तीं इतकीं लोकप्रिय झालीं, परंतु त्या बाबतींत त्यांस विलकूल फायदा झाला नाहीं. 'मोर एल्. एल्. बी.' प्रहसन आपण एका दिवसांत लिहिलें, असें ते सांगत; ह्यावरून त्यांची लेखनशक्ति व कल्पनाशक्ति किती प्रभावशाली होती, हें चांगलें व्यक्त होतें. हें प्रहसन लिहून चार पांच दिवस झाले नाहींत, तोंच त्याचा रंगभूमीवर प्रयोगहि झाला ! मराठी नाटककारांच्या इतिहासांत ही विलक्षणच गोष्ट म्हटली पाहिजे.*

ज. र. आजगांवकर

वाङ्मय :

१. स्त्रीवियवैचित्र्यदर्शन प्रहसन; १८८३, १८८४, १८८५; मुंबई.
२. हुंडा प्रहसन; १८८७; सुधाकर प्रेस, पेण.
३. राष्ट्रीय विचार प्रहसन, १८८९; फॅमिली प्रेस, मुंबई.
४. मोर एल् एल्. बी., प्रहसन; आ. ४ थी १९०३; मुंबई.
५. फॅशनेबल वाइफ अथवा विचारसन्निपात प्रहसन; आ. २ री, १९८०; फॅमिली प्रि. प्रेस, मुंबई.
६. फरडा मुत्तही-प्रहसन [सुधारकांचें विडंबन]; १८८५; जगदीश्वर प्रेस, मुंबई.
७. भार्याप्रमाद अथवा पतिविडंबन (उच्च स्त्रीशिक्षणाचे परिणाम); १८८८; सुधाकर प्रेस, पेण.

* लोकमित्र, जानेवारी, १९११

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

८. हिंदुस्थानांत दारिद्र्य वाढलें आहे तें ओळखण्याचीं चिन्हे व ते नाहीसे करण्याकरितां मुख्यत्वेकरून काय केलें पाहिजे ह्या गोष्टीचा सामान्य विचार, १८७४; रघुनाथ कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
९. ब्रिया साहसी किंवा दुराचारी होण्यास बालविवाह कारण आहे काय ? १८७७; एशियाटिक प्रेस, मुंबई.
१०. सयःस्थितीचा रंग अथवा प्रहसन पुस्तकावरील खटला.
११. सःयांचे तट अथवा आमःयांतील ठळक ठळक भेद.
१२. उपयुक्त संग्रह— [धंयाची विल्हेवारी आणि सुमति या नांवाची सुरस गोष्ट]; १८७९; एशियाटिक प्रेस, मुंबई.
१३. ऑनरेबल नारायण वासुदेव दाभोळकर यांचा उत्कर्ष. १८७४ ; रघुनाथ कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
१४. अक्कलकोटस्थ स्वामीचरित्र; १८७९, १९०६; मुंबई.
१५. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरित्र ; जगदीश्वर छापखाना, मुंबई.
१६. गीता-ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायांतील वेंचे; मूल ओवी व गद्यात्मक अर्थ-विवेचन];
१७. सार्थ परमामृत-मुकुंदराजकृत; आ. ५ वी, १९२३, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

भागवत, भास्कर हरि [१८३७-१८९४] प्रार्थनासमाजी लेखक, प्रसिद्ध पंडित राजारामशास्त्री भागवत ह्यांचे हे चुलते. ह्यांचे शिक्षण मुंबईतील एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट व एल्फिन्स्टन कॉलेज ह्यांमध्ये झालें. प्रातिकूल परिस्थितीमुळे त्यांना कॉलेजचा अभ्यासक्रम पुरा करतां आला नाहीं. कॉलेज सोडल्यानंतर ते कांहीं दिवस एल्फिन्स्टन हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. पुढें त्यांस मुंबईचे स्मॉलकाज कोर्टांत दुभाष्याची जागा मिळाली. अखेरपर्यंत ते ह्याच जागेवर होते. प्रार्थनासमाजाच्या प्रारंभीच्या सभासदांपैकीं ते एक असून, चिटणीस, खजिनदार, 'सुबोधपत्रिके'चा साहाय्यक अशा वेगवेगळ्या नात्यांनीं त्यांनीं वेगवेगळ्या वेळीं 'समाजा'ची सेवा केली. 'राजा राममोहन राय' ह्यांचें चरित्र मराठींत पहिल्यानें लिहून प्रसिद्ध करण्याचा मान ह्यांच्याकडेच जातो. करसनदास

मुळजी ह्यांच्या 'इंग्लंडांतील प्रवास' ह्या पुस्तकाचें गुजरातीवरून ह्यांनीं मराठींत सुंदर भाषांतर केलें आहे. ह्यांचे कांहीं निबंध 'ज्ञानसंग्रह' मासिकांत प्रसिद्ध झालेले आहेत.

वाङ्मय :

१. राजा राममोहन राय; (इंग्रजीवरून); १८५८; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.

२. इंग्लंडांतील प्रवास; १८६७; युनियन प्रेस, मुंबई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

भास्कर हरि भागवत; 'प्रार्थनासमाजाचा इतिहास . चरित्रात्मक लेख पृ. ७१ ७७.

भागवत, राजाराम रामकृष्ण [१८५१-१९०८] वेदविद्यासंशोधक, मराठ्यांचा इतिहास व मराठी संस्कृति यांचा स्वतंत्र दृष्टीने विचार करणारे अभ्यासक. "वैदिक समाजाची अर्वाचीन समाजाहून आचारांच्या बाबतींत भिन्नता ह्यांनीं वारंवार महाराष्ट्रीयान्या नजरेस आणली. ह्यांनीं वैदिक वाङ्मयावर मराठींत जितकें लिहिलें तेवढें कोणत्याहि महाराष्ट्रीयानें आजपर्यंत लिहिलें नाहीं. मानववंशशास्त्रीय प्रश्नांमध्ये विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे ह्यांचेच अनुयायी होते."* ह्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यांतील कशेळी या गांवीं ता. ११ नोव्हेंबर १८५१ सालीं झाला. ह्यांचे वडील मुंबई म्युनिसिपालिटींत नोकरीस असल्यामुळें ह्यांचें सर्व शिक्षण मुंबईसच झालें. एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून १८६७ सालीं हे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. वडिलांच्या इच्छेवरून त्यांनीं ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकीच्या अभ्यासास सुरुवात केली. ह्या कॉलेजांत ते तीन वर्षे होते. वैद्यकीची त्यांना आवड नव्हती. वडिलांची भीड न मोडवल्यामुळें ते ह्या कॉलेजांत आले. वडील दिवंगत होतांच त्यांनीं हा नावडता अभ्यासक्रम सोडून दिला व एका

* डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर; ज्ञानकोश, खण्ड २, वेदविद्या.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विद्वान् शास्त्र्याकडे संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाला सुरुवात केली. सतत तीन वर्षे ह्या शास्त्र्याच्या हाताखाली ते शिकत होते. संस्कृताचे अध्ययन पूर्ण होतांच अध्यापनाचे कार्य करण्याचे मनाशी ठरवून, १८७५ साली मुंबईतील रॉबर्ट मनी हायस्कूलमध्ये अध्यापक म्हणून ते काम करू लागले. ह्या शाळेत दोन वर्षे नोकरी केल्यावर मुंबईच्या सेंट झेवियर कॉलेजच्या चालकांच्या आग्रहावरून तेथे संस्कृत अध्यापनाचे काम करू लागले. आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत ते चातू होते. राजारामशास्त्री ह्यांचे अध्यापनाचे काम ह्या कॉलेजापुरतेच कुठित होऊन राहिले नाही. त्यांची स्वतःची अशी शिक्षणविषयक ध्येये हाती ती प्रत्यक्षावस्थेत आणण्यासाठी नारायण व्यंकाजी खोत ह्या गृहस्थांच्या सहकार्याने १८८४ साली दादीशेट अग्यारी लेनमध्ये 'बाँबे हायस्कूल' नावाची शाळा त्यांनी काढली. पण खोत ह्यांच्याशी न जुळल्यामुळे १८८६ साली स्वतःच्या जबाबदारीवर 'मराठा हायस्कूल' ह्या शाळेची त्यांनी स्थापना केली. आपल्या ध्येय-धोरणानुसार शाळा चालविता यावी ह्यासाठी सरकारी मदत त्यांनी घेतली नाही. ह्या शाळेच्या कामांत मदत करणाऱ्यांपैकी महर्षि धोंडो केशव कर्वे हे एक प्रमुख होते. कर्वे हे राजारामशास्त्र्यांचे रॉबर्ट मनी हायस्कूलमधील विद्यार्थी. त्यांस सतत तीन वर्षे शास्त्रीबोवांनी संस्कृत शिकविले होते. "ह्या शाळेसाठी शास्त्रीबोवांनी अविश्रान्त मेहनत घेतली. १ इतिहास, २ व्याकरण व ३ चरित्रे ह्या विषयांवर त्यांनी स्वतः पुस्तके तयार केली;† व त्या योगाने विद्यार्थ्यांच्या बुद्धिविकासाला इतर शाळेत पुस्तकापेक्षा अधिक मदत होते हे सप्रमाण सिद्ध करून दिले. थोड्याच अवधीत ही शाळा इतकी नांवारूपाला आली, की ती बरीच वर्षे एल्फिस्टन हायस्कूलसाख्या जुन्या

१ मराठ्यांचा इतिहास, भाग पहिला, दुसरा; २ मराठी व्याकरण; ३ शिवाजी, संभाजी; राजाराम.

† संस्कृताच्या अभ्यासासाठीहि त्यांनी 'संस्कृत पहिले पुस्तक' लिहून प्रसिद्ध केले होते.

नामांकित संस्थेची प्रतिस्पर्धा समजण्यांत येत होती. शास्त्रीबोवांनी त्यावेळीं तयार केलेल्या विद्यार्थ्यांपैकीं बरेचजण पुढें प्रसिद्धीस आले. रँग्लर रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे हे त्यांपैकीं एक होत. शास्त्रीबोवांच्या मते, शाळेच्या अभ्यासक्रमांत धार्मिक शिक्षणाचा अंतर्भाव होणे जरूर होतें; व त्याप्रमाणें त्यांनीं शाळेंत तुकाराम, एकनाथ इत्यादि मराठी संतांच्या पुण्यतिथि दरवर्षीं साजऱ्या करण्याचा अभिनव उपक्रम सुरू केला. त्यांचीं छोटीं चरित्रें लिहून, ते आपल्या विद्यार्थ्यांना ते शिकवूं लागले. आणि त्यांच्या काव्याची गोडी व भागवतधर्माचीं तत्त्वे, ते मुलांना समजावून देऊं लागले.” *

राजारामशास्त्र्यांचा, राजकारण वगळून, इतर सर्व क्षेत्रांत अनिरुद्ध संचार होता. लेख, व्याख्यान, पुस्तिका, वादविवाद ह्या सर्व मार्गांनीं ते आपले स्वतंत्र व निर्भोड विचार समाजापुढें मांडीत असत. सतत ३५ वर्षे ते लिहित बोलत होते. मराठी भाषा व इतिहास ह्यांविषयींचा त्यांचा अभिमान दांडगा होता. ह्या विषयांवर नवे विचार व नव्या कल्पना सुचविणारे त्यांच्या- इतके विपुल व विविध लेखन त्याकाळीं कोणाच्याहि लेखणींतून बाहेर पडलेलें नाहीं. वैदिक वाङ्मय व संस्कृत-प्राकृत-मराठी भाषा ह्यांचा सूक्ष्म व अखंड अभ्यास करून आपल्याला स्वतंत्रपणें सुचणारे विचार समाजापुढें निरलसपणें आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत ते सतत मांडीत होते. स्वसंस्कृति व परसंस्कृति ह्यांचा व्यापक व तौलनिक अभ्यास शास्त्रशुद्ध करतां यावा ह्यासाठीं त्यांनीं अवेस्ता, फार्सी, अरबी, लॅटीन व ग्रीक या भाषांचाहि नीट अभ्यास केला होता. ते जेव्हां एखाद्या विषयाचा अभ्यास आरंभीत तेव्हां त्से कोणाच्या आधारावर न आरंभतां स्वप्रयत्नानें स्वतंत्रपणें आरंभीत. पौरात्य व पाश्चिमात्य पंडितांच्या बऱ्या वाईट ग्रहाची बाधा न होऊं देतां स्वतःचें असें स्वतंत्र मत बनविलें गेलें पाहिजे ह्याबद्दल त्यांचा ऋटाक्ष असे. वैदिक

* राजारामशास्त्री भागवत; दुर्गा भागवत, पृ. १२-१३

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मयाचा अभ्यास हा कटाक्ष ठेवूनच त्यांनी केला. आणि ह्यासाठीच वेद किंवा तत्सदृश इतर जुन्या ग्रंथांची भाषांतरें संपादकाच्या मल्लिनाथखेरीज जशाची तशीं अर्वाचीन भाषांत उतरलीं गेलीं पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह असे. नागपूरचे बुलेशास्त्री ह्यांनीं केलेल्या ऋग्वेदाच्या भाषांतरावर अभिप्राय* व्यक्त करतांना ते लिहितात; “आज ऋग्वेदाचेंच नव्हे, तर दुसऱ्याहि वेदांचें भाषान्तर हवें आहे; जसें सधर्म्यांस, तसें विधर्म्यांसहि हवें आहे. पण मंत्रांचा अर्थ हवा आहे. ब्राह्मणी संप्रदायाचा अर्थ भाष्यकारानें जसा केला आहे, तसा जाणण्याची इच्छा सधर्म्यांप्रमाणें विधर्म्यांसहि असणें आज साहजिक आहे, पण भाष्यकाराच्या अर्थीत कमजास्त नको आहे. भाष्यकार थोर होते, दुराग्रहाच्या गांवींहि गेलेले नव्हते. जसा मोकळे मनानें दिसला व संप्रदायास न सोडतां करतां आला, तसा अर्थ त्यांनीं करून ठेवला, ह्यांत त्यांचा थोरपणा व निरभिमानीपणा परक्यांसहि—ज्यांस त्याचे अर्थ सर्वस्वी मान्य नसतात, त्यांसहि—दिसून येतो. ‘उदीर्घ्यं नार्यभिजीव’ हीच श्रुति ध्या; एके ठिकाणचा अर्थ विधवाविवाहास अनुकूल आहे, दुसरे ठिकाणीं विधवाविवाहास तसा अनुकूल नाही. ऋग्वेदाच्या भाषान्तरकाराचें कर्तव्य आज इतकेंच आहे कीं, शब्दांचे अर्थ ज्या ज्या ठिकाणीं निराळे केलेले असतात, त्या त्या ठिकाणीं त्या त्या निराळ्या अर्थाची याद द्यावी. एखादे ठिकाणीं याद थोडी लांब वाटल्यास, पुन्हां प्रसंग येईल तेथें मुख्य ठिकाणींच्या यादीचा उल्लेख करावा. इतकें केल्यानें ज्यास केवळ सांप्रदायिक किंवा ब्राह्मणी अर्थ हवा असेल, तो त्यास मिळेल; ज्यास मंत्राच्या अर्थाचा ऊहापोह करणें असेल, विवेचक दृष्टीनें मंत्राच्या अर्थाकडे पाहणें असेल, स्वतंत्र अनुमानाच्या लहानमोठ्या हवेल्या उठवणें असतील, त्यांचेंहि काम अनायास होईल. ‘अमुक प्रकारानें तुहीं अर्थ करा, किंवा मीं स्वतः केलेला किंवा मान्य केलेला अर्थ तुम्हां ध्या’ असें म्हणण्याचा किंवा सुचविण्याचा अधिकार, निदान वेदासारख्या धर्मग्रंथाचें

* विविधज्ञानविस्तार, डिसेंबर, १९०५.

भाषांतर धार्मिक बुद्धीच्या देशी वाचणारांसाठीं म्हणून करणारांस नाही; तो नसावा, हेंच वाजवी. धर्मग्रंथांचें धार्मिक स्वरूप साधारण वाचणारांस कळवण्यासाठीं धर्मग्रंथांचीं भाषांतरें हवीं आहेत, स्वतंत्र अर्थाच्या टिपा प्रत्येक मंडळाच्या शेवटीं जोडलेल्या वऱ्या; जितकीं म्हणून मनोराज्यें असतील तितकीं सगळीं छोट्या मोठ्या निबंधाच्या रूपानें प्रत्येक मंडळाच्या अवेळीस व अखेरीस केलेलीं बरीं; कारण हा सगळा उपद्व्याप असाधारण वाचणारां-साठीं असतो, साधारण वाचणारांसाठीं नसतो. पंडित असें म्हणतात, भांडारकर तसें म्हणतात, भागवत अशा मनोराज्यांत दंग होतात, टिळक असा अर्थ करतात, दयानंदस्वामींची वाट अशी आहे, हा जर्मनांचा अभिप्राय असा आहे, मॅक्समुल्लरचें मत असें आहे, हा सगळा खटाटोप भाषांतरकारांचें कर्तव्य वाटत नाही.”

राजारामशास्त्री ह्यांच्या वेदविषयक लेखांत ‘ वेदार्थयत्नकारांचें स्मारक ’ ही ‘विविधज्ञानविस्तारां’तून प्रसिद्ध झालेली लेखमाला विशेष महत्वाची मानली जाते. ह्यांत “ ऋग्वेदांतील वेगवेगळीं सूक्तां घेऊन त्यांचें भाषांतर केलें आहे. त्याचप्रमाणें कठिण शब्दांची फोड करून आणि सूक्तांतील व्यक्तींची आणि प्रसंगांची ऐतिहासिक छाननी करून मूळच्या वैदिक कथा व पौराणिक कथा ह्यांमध्ये किती तफावत आहे हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ”*

शास्त्रीबोवांनीं विस्तृत प्रस्तावनेसह अकरा उपनिषदें मराठींत व इंग्रजींत भाषांतरित करण्याची योजना आंखली होती. पण ती सिद्धीस गेली नाही. त्यांतील ‘ ऐतरेयोपनिषद् ’ व ‘ श्वेताश्वतरोपनिषद् ’ अशीं दोनच प्रसिद्ध झालीं.

‘ प्राकृत भाषेची विचिकित्सा ’ व ‘ संस्कृत भाषेची विचिकित्सा, ’ अशीं दोन छोटीं पुस्तकें त्यांनीं लिहिलीं आहेत. त्यांतील नावीन्यपूर्ण माहिती

* राजारामशास्त्री भागवत: दुर्गा भागवत, पृ. ८०-८१

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भाषासंशोधनाच्या दृष्टीने फार उच्युक्त आहे. भाषाचिकित्सेसारखा सामान्यतः रूक्ष वाटणारा विषय शास्त्रीबोवांनी यांत रसपूर्ण भाषेत सुलभतेने विवेचून दाखविला आहे.

‘अलंकारमीमांसा’ ह्या नांवाचा एक छोटासा ग्रंथ शास्त्रीबोवांनी लिहिला आहे. ह्यांत त्यांनी “ जुन्या संस्कृत वाङ्मयांतून आपली सामग्री जमा करून मांडणी मात्र अगदी स्वतंत्र व मार्भिक अशा तऱ्हेची केली आहे. विवेचन अगदी स्वतःचें. काव्याचे स्वभावोक्त व वक्रोक्त असे भेद केले आहेत. त्यांत स्वभावोक्तीचे सरस, नीरस व कालिक असे पोटभेद केले आहेत. सरस स्वभावोक्तीत भक्तिरसास प्राधान्य दिले आहे, आणि त्याच्या खाली वीर व त्याच्याहि खाली शृंगार येतो. अतिशयोक्तीस ते मसाला असे नांव देतात. संकर संसृष्टीस मिसळ, चटणी व पंचामृत अशीं नांवे दिली आहेत; त्यांत मिसळ ही ‘उवड’ व ‘खुबीची’ असे भेद केले आहेत. ग्रंथांत अलंकाराच्या संख्येवर व कृत्रिमतेवर फार कटाक्ष आहे. लेखनशैली जोरदार आहे. सारांश, हा ग्रंथ नवीन अभ्यासकांस फारसा उपयोगी नसला तरी ज्यांचें अलंकारांचें अध्ययन वरेंच झाले आहे अशांना खास उद्बोधक वाटेल.”*

शास्त्रीबोवांचें मराठी कवितेवर फार प्रेम होतें. “ हा विषय त्यांस प्रिय होण्यास पुष्कळ कारणे होती. मराठी जन्मभाषा म्हणून त्यांस ती जीवप्राण होती. तिच्यातील बहुमोल संपत्ति पद्यात्मकच आहे. ती धार्भिक विषयांवर प्रायः असून भेदभावपर नाही. त्यांतलें विषयविवेचन व्यापक आहे. त्यांत उदार तत्त्वांचा अंनर्भाव आहे. त्याचा ओघ पदार्थपर, ऐक्यवर्धक, व भक्तिरसप्रधान आहे. त्यांचे कर्ते बहुतेक साधु होते. धार्भिक व सामाजिक प्रगति व समाजोन्नति ह्यांचे ते कार्यकर्ते होते. त्यामुळे सामान्य लोकांनीच—कर्मठ ब्राह्मणांनी—त्यांचा छळ केला होता. रुढीच्या कैवाण्यांचा रोप त्यांवर

* साहित्य-समीक्षण वाङ्मय : प्रा. रा. श्री. जोग; ‘अर्वाचीन मराठी साहित्य’, पृ. ४२२

काहीं वेळ झाला होना. अनाथांचा कळवळा हें त्यांचें व्रीद होणें. ईश्वरभक्ती हें त्यांचें जीवन होतें. बंधुभावाचा विकास, व खऱ्या धर्मपरतेचा प्रसार हें त्यांचें लक्ष्य होतें. ह्या सर्व गोष्टी शास्त्रीबोवांस पसंत होया, हव्या होत्या, त्यांशीं त्यांची पूर्ण सहानुभूति होती. ह्याप्रमाणें या दोत्रांमध्ये साधर्म्य व साम्य होतें. त्यायोगें, 'समान-शीलव्यसनेषु सख्यम्' ह्या न्यायानें त्यांचें प्रेम या पद्यग्रंथांवर जडलें. त्यांच्या पाजलवाटेनेच ते जात होते असें म्हटलें तरी चालेल. या साधुकवींप्रमाणेंच ते धर्मोपदेशक व सुधारणावादी होते. फक्त आपला उपदेश ते पद्यग्रंथांत न करितां गद्यलेखांत करित असत. अशा स्थितींत त्यांनीं मराठी कविताग्रंथांचीं अनेकवार पारायणें केलीं. त्यांत वाटतील तितक्या बुड्या मारल्या, त्यांतून चांगलीं बहुमोल विचाररत्ने बाहेर काढली, व रसिकजनांस अर्पण केलीं. चिकित्सापूर्वक त्यांचें मोल सांगितलें. ह्याप्रमाणें ज्ञानेश्वर, एकनाथ, वामन, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत, वगैरे अनेक कविवंदांच्या कृतींतील रत्ने, मौक्तिकें, हीं वेंचून, त्यांस चांगल्या कोंदणांत बसवून, किंवा त्यांचे चांगले हार करून ते रसिकवर्यांस त्यांनीं अर्पण केले. त्यांपैकीं 'ज्ञानेश्वरींतील बुड्या,' 'दासबोधावर टीका,' वामन, रामदास मोरोपंत वगैरे कवींच्या काव्यांतील वेंचे वगैरे अनेक लेख चांगले आहेत. त्यावरून विवाक्षित कवींच्या कृतींतील उत्तमोत्तम भाग मेहेनत न घेतां वाचकांस कळतो."*

मराठी कवितेप्रमाणेंच मराठ्यांच्या इतिहासावरील शास्त्रबोवांचें प्रेमहि प्रगाढ होतें. जवळ जवळ तीन तपें त्यांनीं ह्या विषयावर अनेक छोटे मोठे निबंध लिहिले. त्यांत 'मराठेशाही', 'मराठ्यांसंबंधीं चार उद्गार', 'आमचा देश, आमची देशी भाषा व आमचे देशी लोक' हे निबंध महत्वाचे आहेत. ह्या निबंधत्रयीपैकीं 'मराठ्यांसंबंधीं चार उद्गार' हा निबंध विद्वान् मंडळींकडून विशेष वाखाणला जातो. ह्या व इतर इतिहासविषयक लेखांतून "त्यांनीं

* राजारामशास्त्री भागवत : बा. ना. देव; पृ. ३९.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मांडलेली विचारसरणी स्पष्टवक्त्रेपणाची असून, पटण्याजोगी नसली तरी विचार करण्याजोगी आहे. हे विधान भागवतांच्या पुष्कळ लेखांसंबंधाने सामान्यतः करता येईल. त्यांची विद्वत्ता, बहुश्रुतता, बुद्धीची सूक्ष्मता, विचारांची स्पष्टता आणि मांडणीतील सडेतोडपणा व बाणेदारपणा हे गुण विशेषतः स्पष्टपणे मनांत भरतात. परंतु आग्रह व एककल्लीपणा या दोषांमुळे, पिसा येथील मनोरे ज्याप्रमाणे झुकलेले आहेत तसे, त्यांचे लेख जरा झुकलेले वाटतात. 'ब्राह्मण पण हिंदु नव्हे' अशा सहीने ते लेख लिहीत. एवढ्या लहानशा अभिधानांतसुद्धा त्यांचे गुणदोष किंवा त्यांचीं मते सांठविलेलीं आढळतात. एकंदरीत मुरारी मिश्रांप्रमाणे त्यांचा साराच तृतीय पंथ होता. ह्यांत शंका नाही."*

प्राचीन इतिहासासंबंधी संशोधनात्मक व चर्चात्मक लेख शास्त्रीब्रवांनी लिहिले आहेत. 'विचारमाधुकरी', 'पार्स व पार्सीधर्म', 'मोगल व मोगली धर्म', 'वेदांतला कोणता भाग कलियुगांतला, कोणता कलियुगांपूर्वीचा', 'महाभारतातील कांहीं भाग उकलण्याचा प्रयत्न', 'शककालविचार', 'वैष्णवविचार', वगैरे अनेक विचारप्रवर्तक लेख त्यांत मोडतात.

धर्मसुधारणा व समाजसुधारणा ह्यासंबंधीहि त्यांनीं रूप लिहिले आहे. हा विषयच मुळीं त्यांचा जिव्हाळ्याचा होता. प्राचीन वाङ्मय चारकाईने वाचून पूर्वीचे विचार कोणते होते, आजचे काय आहेत व ते कसे सुधारले पाहिजेत ह्यासंबंधी त्यांनीं नाना तऱ्हांनीं चालना देण्याचा प्रयत्न केला. प्रारंभी ते सनातनी वृत्तीचे होते पण पुढे ते पूर्णपणे बुद्धिप्रामाण्यवादी व कृतिवादी (actionist) बनले. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना सुशिक्षणाचा व सुसंस्कारांचा लाभ झाला पाहिजे, कर्तव्यगारीची क्षेत्रे मोकळी राहिली पाहिजेत, असे ते स्पष्टपणे बोलू लागले. "स्त्रीशिक्षणरहित राष्ट्रोन्नति मृगजलवत् अप्राप्य होय.

* मराठी इतिहास व संशोधन; म. म. दत्तो वामन पोतदार; 'अर्वाचीन मराठी साहित्य', पृष्ठ, ३३७.

मात्र तें सत्यार्थानें सुशिक्षण पाहिजे. पुस्तकी ज्ञान हें सुशिक्षणाचें सर्वस्व नाही. सृष्टिरूप विशाल ग्रंथांत सुसंस्कृतीचें सार भरलें आहे. त्याच्या सेवनानें खरी अंतर्गत आत्मिक प्रकृति निकोप झाली पाहिजे. खरी सुसंस्कृति 'सत्ववती व वीर्यवती' झालीच पाहिजे. सत्कार्यपर होईल तेंच सुशिक्षण होय. अशा प्रकारचें स्त्री-शिक्षण वेदकालीं प्रचारांत असून त्यांचीं गार्गी, मैत्रेयी वगैरे महिलांसारखीं सुफळें निपजत असल्याचा दाखला त्या काळच्या ग्रंथांत सांपडतो, असें ते प्रतिपादीत. ह्याच मार्गानें समाजसुधारणा सशास्त्र व विहित होय, असें त्यांचें ठाम मत होतें. "विवाहविधि वेदकालीं अनुज्ञात्मक होता; सध्यांसारखा आज्ञापक (Mandatory) व निखालस नव्हता. आणि बालविवाह तर निषिद्ध होता. ह्या घातक चाली प्रचारांत येऊन समाजाचें अर्धे अंग विकल झालें; समाजाचें सत्त्व जात चाललें. त्यांत जातिभेदाचें विष्र मिसळून तो मरणाच्या आधीन झाला. त्याचें पुनरुज्जीवन वेदकाळची वर्णाश्रमधर्मसंस्था पुन्हां प्रचलित झाल्या-वांचून होणें नाही," असें त्यांचें मत होतें.

भागवतांचें समाजसुधारणाविषयक लेखन वाचलें असतां त्यांतील विचार शास्त्रशुद्धतेपेक्षां मानवतेलाच प्राधान्यानें अनुसरत असलेले आढळतात, कित्येकदा सहानुभूतीचा अतिरेकहि झाल्याचा भास होतो. ते स्वतःला विवेकवादी मानीत असले, तरी कित्येकदा ते पूर्वग्रहांच्या व भावनेच्या आहारीं गेलेले आढळतात. पण समाजकल्याणासंबंधींची त्यांच्यांतील तळमळ व उत्कटता त्यांच्याबद्दल एकप्रकारचा सहानुभाव व आदर उत्पन्न करतात. टिळक-आगरकरांच्या काळांत आपला स्वतंत्र बाणा राखून अनेक विषयांवर कित्येकदां भिन्न वा प्रक्षोभक मत व्यक्त करणारा स्वाध्यायनिरत वैचारिक आंदोलक म्हणून मराठी वाङ्मयांत शास्त्रीबोवांचें स्थान महत्त्वाचें आहे.

वाङ्मय :

१. हिंदुस्थानचा ओटा इतिहास, भाग १-४; १८८७; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
२. मन्हाठ्यांसंबंधानें चार उद्गार; १८८७; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

३. रत्नाकरपंत आपा, अहल्याबाई होळकरीण व सिधोजी निपाणकर; १८८९; फॅमिली प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई.
४. शिवछत्रपतींचे चरित्र; १८९२; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
५. संभाजीचे चरित्र; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
६. राजारामाचे चरित्र; १८९२; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
७. शिवछत्रपतींच्या चरित्रांतील कित्येक मुद्दे; १८९३; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
८. शककालविचार; १८९३; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
९. एकनाथाचे चरित्र; १८९३; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
१०. कैसरकडून सुलतानाकडे (गिबनकृत 'Rise and Fall of The Roman Empire' वर श्रमिंत सयाजीराव गायकवाड यांनी लिहिलेल्या टिप्पणाचे भाषांतर); १९०६; नेटिव ओपिनियन प्रेस, मुंबई.
११. ब्राह्मण व ब्राह्मणी धर्म किंवा वेद व वैदिक धर्म; १८८९; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
१२. मोगल व मोगला धर्म; १८९०; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
१३. पार्स व पार्सीधर्म; १८९१ आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
१४. महाराष्ट्रधर्म; १८९५; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
१५. ब्राह्मणस्तोम; १८९६; आर्यभूषण छापखाना, मुंबई.
१६. ऐतरेयोपनिषद्; १८९८; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
१७. श्वेताश्वतरोपनिषद्; १९००; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई
१८. वेदांतला कोणता भाग कलियुगांतील; कोणता कलियुगापूर्वीचा; १८९९. पार्वतीवरदा प्रेस, मुंबई.
१९. ब्राह्मणी व भटी धर्म; १८९९; सुदर्शन छापखाना, अहमदनगर.
२०. साठ श्लोकी श्रीमद्भगवद्गीता सार्थ; १९०९; आत्मतत्त्वप्रकाश छापखाना, बेलगाव.
२१. विवाह व उपनयन सार्थ प्रयोग, १९११; श्रुतिबोध छापखाना, मुंबई.
२२. जशास तसे; (रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांच्या 'सरस्वतीमंडळ' या पुस्तकावर खरमरीत टीका); १८८४; फॅमिली प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई.
२३. जशास तसे—पुरवणी; १८८५; फॅमिली प्रिंटिंग प्रेस. मुंबई.
२४. विधवाविवाह सशास्त्र की अशास्त्र ? १८८५; जगदीश्वर छापखाना, मुंबई.
२५. आमची देशी भाषा विद्यापीठी शोभणारी आहे की नाही; १८९२; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
२६. उमेदवाराची साडेसाती; १८९५; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.

२७. ब्राह्मण म्हणाविणारांस सवाल ; १८९९; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
२८. ब्राह्मणांचा धर्मासंबंधीं जुलूम ; १८९९; नेटिव ओपिनियन, मुंबई.
२९. पुनर्विवाहाच्या प्रचारार्थ आजपर्यंत झालेला उद्योग व त्याचें फल; १८९०.
३०. अलंकारमीमांसा; १८९०; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३१. संस्कृत भाषेची विचिकित्सा; श्री समर्थप्रसाद छापखाना, कोल्हापूर.
३२. प्राकृत भाषेची विचिकित्सा; आ. २ री, १९३०; मुंबई.
३३. रेवतीचें पहिले पुस्तक; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३४. मराठी भाषेचें लहानसें व्याकरण; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३५. मोरोपंती कर्णपर्वंतील वेंचे; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३६. मोरोपंती गदापर्वंतील वेंचे; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३७. भीष्मभक्तिभाग्य; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३८. रामदासी वेंचे; १८९६; ब्राह्मण छापखाना, मुंबई.
३९. वामनी वेंचे-हरिविलासांतील; १८९६; ब्राह्मण, छापखाना, मुंबई.
४०. राजारामशास्त्री भागवत यांचे निवडक लेख; १९५०; संपादिका, दुर्गा भागवत; अभिनव प्रकाशन, मुंबई.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. राजारामशास्त्री भागवत: व्यक्तिचित्र व वाङ्मयविवेचन; १९४८; दुर्गा भागवत स्वास्तिक पब्लिशिंग हाउस, मुंबई.
२. राजारामशास्त्री भागवत; १९०९; बा. ना. देव; विविधज्ञानविस्तार, मुंबई.
३. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांचें अल्पचरित्र आणि त्यावर सुचलेले विचार; १९०९; माधव हणमंत देशपांडे, पुणे.
४. 'मराठ्यांविषयीं चार शब्द'; (चर्चा); नेटिव ओपिनियन, ३ जुलै, ४ सप्टेंबर १८८७.
५. प्रो. भागवतांनीं शहाणपणाचा घेतलेला मक्ता; (शिवाजी चरित्रावर टीका) नेटिव ओपिनियन, १० मे १९०५.
६. मराठ्यांच्या संबंधानें चार उद्गार; परीक्षण; केरळकोकीळ, पु. ३; अं. ३, अं. ४ अं. ५; ६; ७; ८; ९; १०; ११; १२.
७. ऐतरेय उपनिषद्; परीक्षण; नेटिव ओपिनियन, २७. आक्टो. १८९८; ३० आक्टो. १८९८; ६ नोव्हें. १८९८; २० नोव्हें. १८९८; ले.- 'एक अपारीचित'.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

८. शिवाजी महाराजांचें चरित्र; टीका [स्फुट लेख] - ना. कृ. गद्रे-नेटिव ओपिनियन, १० मे १९०९, पृ. ३००--३०१.
९. सवालांस प्रतिसवाल; ['ब्राम्हण म्हणविणारांस सवाल' या विषयास उत्तरादाखल दोन शब्द]; बाळकृष्ण गणेश योगी; हिंदु युनियन क्लब, हेमंत व्याख्यानमाला व्याख्यान ७ वें; १८९९; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

भागवत, रामकृष्ण हरि [] वेदान्ताविषयक

नाटकांचे कर्ते. प्रसिद्ध विद्वान् राजारामशास्त्री भागवत ह्यांचे हे वडील. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यांतील कशेळी ह्या गांवचे राहणारे. इंग्रजीचें शिक्षण घेण्यासाठी हे व ह्यांचे बंधु 'राजाराममोहन राय चरित्र'-कर्ते भास्कर हरि १८३० चे सुमारास, गांव सोडून, मुंबईस आले. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्यांनीं मुंबई म्युनिसिपालिटींत नोकरी धरली. हे वेदान्त विषयाचे भोक्ते होते. हा विषय लोकांस सुलभ रीतीनें समजावा ह्या हेतूनें त्यांनीं 'सायुज्यसदन' व 'कायाजीचा संवाद' अशीं दोन नाटके लिहिलीं.

वाङ्मय :

१. सायुज्यसदन नाटक; (गद्यपद्य; रूपकात्मक; बोधशमादि सत्प्रवृत्तींच्या पराक्रमानें कामक्रोधादिकांचा पराजय होऊन जीव आणि शांति याची भट होते); १८६८; गणपत कृष्णाजीचा छापखाना, मुंबई.
२. कायाजीचा संवाद; (रूपकात्मक नाटक; आत्मा आणि शरीर यांमधील संवाद .)

भागवत, विनायक नारायण []

मुंबईतील 'नेटिव ओपिनियन' ह्या पत्राचे पहिले संपादक, कथालेखक व चरित्रकार. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक ह्यांच्या निकटवर्ति स्नेह्यांपैकी हे एक होते. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत ह्यांचें उच्च शिक्षण झालें. इंग्रजी भाषेचे मार्मिक ज्ञाते, बहुश्रुत व विद्याव्यासंगी गृहस्थ म्हणून ह्यांची ख्याति असे. रावसाहेब मंडलिकांनीं १८६४ च्या प्रारंभीं आपलें स्वतंत्र विचारसरणीचें 'नेटिव ओपिनियन' हें साप्ताहिक जेव्हां सुरू केलें तेव्हां त्याची संपादकीय व व्यवस्थापकीय जबाबदारी पहिल्यानें ह्यांच्यावरच सोपविण्यांत

आली होती. हे पत्र सुरुवातीस इंग्रजी भाषेत निघे. पुढे ते इंग्रजी-मराठीत निघू लागले. कांहीं दिवसांनी नारायण महादेव उर्फ मामा परमानंद ह्यांस, ह्यांचे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व व त्यांचा सार्वजनिक विषयांचा व्यापक व्यासंग लक्ष्यांत आणून सदर पत्राचे मुख्य संपादक नेमण्यांत आले. त्यावेळेस भागवत हे त्यांचे सहकारी म्हणून काम करू लागले. कांहीं काळ त्यांनी नवानगरच्या जामसाहेबांचे चिटणीस म्हणूनहि काम केले. नवानगर येथील आपल्या कारकीर्दीत त्यांनी शिक्षण, आरोग्य, न्याय, जमाबंदी वगैरे खात्यांत पुष्कळच सुधारणा घडवून आणल्या. हे करारी आणि निःस्पृहवृत्तीचे असल्यामुळे ह्या संस्थानांत फार दिवस टिकू शकले नाहीत. एल्फिन्स्टन कॉलेजांतहि त्यांनी थोडे दिवस अध्यापनाचे काम केले असावे असे वाटते.

चा ड्म य :

१. दुर्देवी, मुराद व दैववान् सलाउदीन; (इंग्रजीवरून; अद्भुत कथा) १८६२; ज्ञानप्रकाश (शिळा छाप) छापखाना, पुणे.
२. लार्ड राबर्ट क्लैव याचा वृत्तांत (मेकॅलेकृत इंग्रजी निबंधाचे आधारें); १८७३; इंदुप्रकाश छापखाना, मुंबई.
३. भूगोलविद्या (मॉरिसकृत ग्रंथाधारे); १८६१; मुंबईसमाचार छापखाना, मुंबई.

भागवत, हरि रघुनाथ [-१९३०] ' वंदेमातरम्, '

' राष्ट्रहितैषि ' ह्या साप्ताहिक पत्राचे संपादक; ग्रंथलेखक व प्रकाशक; उपनिषदांचे भाषांतरकार. हे विश्वविद्यालयाचे बी. ए. होते. ह्यांचे सर्व आयुष्य पुण्यांतच गेले. १९०५-१९१० ह्या काळांत वंगभंगाच्या निमित्ताने महाराष्ट्रांत स्वदेशी व बाहिष्कार ह्या चळवळीची जी प्रचंड लाट उसळली होती तीत भागवत ह्यांनी अरविंद घोष ह्यांच्या ' वंदेमातरम् ' ह्या साप्ताहिकामधील लेख मराठी वाचकांस समजावून देण्याकरिता मराठीत ' वंदेमातरम् ' हे साप्ताहिक पत्र काढले होते. त्याबरोबरच अरविंद घोष, त्रिपिनचंद्र पाल इत्यादि पुढाऱ्यांच्या लेखांची व भाषणांची मराठीत रूपांतरे करून ती त्यांनी प्रसिद्ध

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

केली. तत्कालीन क्रांतिकारकांच्या चळवळींतहि त्यांचें अंग असे. त्यामुळें त्यांस दीड वर्षांचा कारागृहवासहि घडला. कारागृहांतून बाहेर आल्यावर त्यांनीं पुणें येथें ' अष्टेकर आणि मंडळी ' ह्या नांवाची एक प्रकाशनसंस्था स्थापन करून उपयुक्त संस्कृत ग्रंथांचीं मूळासह भाषांतरें प्रसिद्ध करण्यास सुरुवात केली. त्यांत अठरा गीता, श्री शंकराचार्यांचे भाष्यग्रंथ, ज्योतिष, दशोपनिषदें वगैरे पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं. प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन ह्यांच्या सहकार्यानें ह्यांनीं काहीं दिवस ' राष्ट्रहितैषि ' नांवाचें साप्ताहिक सुरू केलें होतें, पण तें फार दिवस चाललें नाहीं. लो. टिळक ह्यांच्या ' गीतारहस्य ' लेखनांत त्यांस ह्यांनीं बरेंच साहय केलें होतें. ह्यांनीं स्वतंत्रपणें लिहिलेल्या पुस्तकांत ' पुणें शहराचें वर्णन ' व ' श्री शंकराचार्यांचें चरित्र ' हीं बऱ्यापैकीं पुस्तकें आहेत. ह्यांना उत्तरायुष्यांत कुष्ठरोग जडला होता. परंतु त्यामुळें डगमगून न जातां स्वतःचें घर बांधून स्वतंत्र छापखाना घालून ह्यांनीं संस्कृत पुस्तकांच्या भाषांतरांचें व प्रकाशनाचें काम अखंड चालविलें. त्यांची भाषांतरविषयक कामगिरी स्मरणीय अशी झाली आहे.

वा ङ्म य :

१. शिवाजी महाराजांची योग्यता; १९०८; शारदा प्रेस, पुण.
२. काँग्रेसचा खून; (भाषांतरित नाटक); शारदा प्रेस, पुणें.
३. श्रीकृष्ण परमात्मा आणि हिंदी राष्ट्रीय पक्ष; १९०९; वंदेमातरम् प्रेस, पुण.
४. श्री अरविंद घोष यांची महाराष्ट्रांतली व्याख्याने; १९०८; जगदीश्वर छापखाना, मुंबई.
५. बाबु अरविंद घोष यांची आपल्या पत्नीस पत्रें; १९०९; वंदेमातरम् प्रेस, पुणें.
६. सांप्रतचा चित्रमय हिंदुस्थान; १९१०; वंदेमातरम्, पुणें.
७. जर्मन बादशाहा दुसरा कसर विल्यम याचे संक्षिप्त चरित्र; १९१७; सुधारक प्रेस, पुणें.
८. सावित्री चरित्र १९१३; वयपात्रिका प्रेस, पुणें.
९. पुणें शहराचें वर्णन; [१९०१ ते १९२०]; १९२४; श्री गणेश प्रिंटिंग प्रेस

१०. प्रेमपरीक्षा; [छोटी सामाजिक कादंबरी]; १९११; भारतभूषण, पुणे.
११. ऐतिहासिक गोष्टी; १९२४; हनुमान प्रेस, पुणे.
१२. जातकचंद्रिका; [वेकटेशशर्माकृत मूळ संस्कृत, मराठी भाषांतर व विवरण].
१९१२; भारतभूषण छापखाना, पुणे.
१३. गीतापंचरत्न आणि इतर धार्मिक प्रकरणे; १९१४; वैद्यपत्रिका प्रेस, पुणे.
१४. साथ श्री भगवद्गीता; १९१३; वैद्यपत्रिका प्रेस, पुणे.
१५. सार्थ गातासप्तक; १९१३; लॉ; भारतभूषण, वैद्यपत्रिका प्रेस, पुणे.
१६. सार्थ उपनिषत्संग्रह—भाग १ ला; १९१४; [बृहदारण्यक, ङंदोग्य, तैत्तिरीय, मुण्डक, प्रश्न, कठ, केन, ईश, माण्डूक, ऐतरेय; मूळ व मराठी भाषांतर.]
द्वि. आ. १९१६; चित्रशाळा छापखाना, पुणे.
१७. सार्थ उपनिषत्संग्रह—भाग ४ था; [कवल्य, कौषीतकि, जाबाल, मैत्रायणीय .
श्वेताश्वतर]; १९२२; विजय प्रेस, पुणे.
१८. साथ उपनिषत्संग्रह—भाग ६ वा; १९२२; विजय प्रेस, पुणे.

भाटवडेकर, कृष्णशास्त्री [१८२५ - ८ डिसेंबर १८८७] संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथांचा भाषांतरकार. भाटवडेकर घराणें हें मूळचें रत्नागिरी जिल्ह्यांतील असोडें ह्या गांवचें. कृष्णशास्त्री ह्यांचे पणजे हरि जनार्दन हे कोंकणांतून पुणे जिल्ह्यांतील तळेगांव ह्या गांवानजीक उरसें ह्या ठिकाणीं येऊन स्थायिक झाले. वैदिकी हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय होता. कृष्णशास्त्री ह्यांचे वडील पुढें उरसें सोडून तळेगांवीं स्वतःचें घर बांधून राहिले. त्यांचाहि व्यवसाय वैदिकीचाच होता. कृष्णशास्त्री ह्यांचें प्राथमिक शिक्षण तळेगांव येथील शाळेंत झालें. त्यापुढील शिक्षणाची सोय तेथें नसल्यामुळें ते पुणे येथें आले. तेथें 'पुणे पाठशाळें'त त्यांनीं संस्कृत भाषा व शास्त्रीय ज्ञान, वेदान्त वगैरेंचें शिक्षण घेऊन, शिवाय वैद्यक, ज्योतिष ह्यांचाहि चांगला अभ्यास केला; इंग्रजी भाषेचेंहि ज्ञान मिळविलें. अध्ययन आटोपल्यावर त्यांनीं कांहीं काळ शिक्षक व कांहीं काळ अक्कलकोटचे कारभारी म्हणून काम केलें. १८५९ चे सुमारास मुंबईस एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्युशनमध्ये संस्कृत भाषेचे अध्यापक म्हणून त्यांनीं कित्येक वर्षे काम केलें. डॉ. भाऊ दाजी लाड ह्यांस आयुर्वेदाच्या संशोधनाचे

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कामींहि ते मदत करीत असत. १८७० मध्ये पुण्यातील फिमेल नॉर्मल स्कूलचे प्रिन्सिपाल म्हणूनहि त्यांनी काम पाहिले.

कृष्णशास्त्री हे त्यांच्या काळीं विद्वान् पुरुषांत गणले जात. ज्योतिष, वैद्यक ह्या शास्त्रांतील ग्रंथांप्रमाणें त्यांनीं संस्कृत वाङ्मयाचेंहि चांगलें परिशीलन केलें होतें. वैद्यकशास्त्रावर त्यांची निष्ठा असल्यानें 'माधवनिदाना'चें भाषांतर, 'वैद्यसारसंग्रह', असे ग्रंथ त्यांनीं लिहिले. 'आकाशसौंदर्य' हा त्यांचा खगोलशास्त्राची माहिती देणारा ग्रंथ तत्कालीं बराच लोकप्रिय होता. 'सुभाषित-रत्नाकरा'ची रचना त्यांची काव्यशास्त्रविनोदाची बाजू दाखविणारी वाङ्मयकृती आहे, तर 'मेघदूतावरील टीका' त्यांचें संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व निदर्शनास आणते. * संस्कृत भाषेचा अभ्यास करणें सुलभ जावें ह्यासाठीं त्यांनीं 'सुबन्त-प्रकाश' ह्या नांवाचा एक सुबोध व उपयुक्त ग्रंथ लिहिला आहे. ह्यांत प्रत्याहार, स्वरसंधि, व्यंजनसंधि आणि विसर्गसंधि देऊन नामें वगैरे चालविण्याविषयींचे नियम त्यांचे प्रत्यय वगैरे देऊन तिन्ही भागांतील सर्व प्रकारचे शब्द चालवून दाखविले आहेत.

विश्रामबागवाड्यांतील पाठशाळेंत शिक्षण घेऊन जें शास्त्रीमंडळ बाहेर पडलें त्यापैकीं कृष्णशास्त्री हे एक होत. बदलती परिस्थिति लक्षांत घेऊन, परंपरागत वैदिकीचा व्यवसाय सोडून ते शिक्षक व ग्रंथलेखक बनले. ह्यांचे हातून, 'लोखंडी रस्त्याचें संक्षिप्त वर्णन' ह्याखेरीज स्वतंत्र अशी ग्रंथरचना विशेषी झालेली नसली तरी त्यांनीं संस्कृत व इंग्रजी ग्रंथांचीं केलेलीं भाषान्तरें उपयुक्त व महत्त्वाचीं आहेत. सर्वसामान्य लोकांना संस्कृत व इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानाचे अभावीं ज्या विषयांची — विशेषतः वैद्यकीय व शास्त्रीय — माहिती मिळणें दुरापास्त झालें होतें, त्यांना ती मिळणें त्यांच्या ग्रंथांमुळे सुलभ झालें.

* आधार : मार्गी भाटवडेकरकृत 'डॉ. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांचे चरित्र.'

कृष्णशास्त्री ह्यांनी ' लोखंडी रस्त्याचें संक्षिप्त वर्णन,' ' वर्तमानवाहक विद्युत्त्रयंत्र,' ' आकाशसौंदर्य ' हीं पुस्तके लिहून मराठी वाङ्मयांत गंगाधर-शास्त्री फडके, हरि केशवजी ह्यांच्या बरोबरीने शास्त्रीय ग्रंथलेखनाचा नवा पाया घालण्याची जी कामगिरी केली आहे ती स्मरणीय व महत्त्वाची आहे. सुलभ शब्दांची शक्य तों योजना करून शास्त्रीय विषय सुगम करून सांगण्याची हातोटी ह्यांना उत्तम साधली होती.

वाङ्मय :

१. वैद्यजीवन [संस्कृतावरून]; १८६१, आ. ८ वी, १८८७.
२. वैद्यामृत [संस्कृतावरून]; आ. ३ री, १८५८.
३. वैद्यावतंस [संस्कृतावरून]; १८६०, १८७९.
४. त्र्यंबका [हा ग्रंथ पूर्वी त्र्यंबकराज वैद्य यांना महाराष्ट्र भाषेत श्लोकबद्ध केला होता, त्याचें व्यक्त मराठी भाषांतर]; १८५४, आ. ५ वी, १८६९.
५. माधवनिदान, १८६२.
६. वैद्यसारसंग्रह; [सहाय्यः रघुनाथशास्त्री दात्ये]; आ. ३ री, १८६५, आ. ८ वी, १९१०.
७. बोपदेवशतक [संस्कृतावरून]; १८६०; १८७८.
८. आकाशसौंदर्य [Charles F. Blunt कृत 'The Beauty of the Heavens, a pictorial Display of the Astronomical Phenomena of the universe चे भाषांतर]; सचित्र. १८६१.
९. सुबंतप्रकाश अथवा षड्लिंगरूपावलि, १८६७.
१०. म्हणी-रत्न-माला; ज्ञानदर्पण शिळाछाप, मुंबई.
११. लोखंडी रस्त्याचें संक्षिप्त वर्णन; १८५४.
१२. वर्तमानवाहक विद्युत्त्रयंत्र याचे संक्षिप्त वर्णन; १८५९.

भाटवडेकर, भालचंद्र कृष्ण [१८५२-१९२२] ह्यांचा जन्म पनवेलजवळ असलेल्या पळस्पें ह्या गांवीं झाला. ह्यांचें शिक्षण मुंबईस एल्फिन्स्टन हायस्कूल व ग्रँट मेडिकल कॉलेज ह्यांत झालें. १८७३ सालीं हे एल. एम्. ची परीक्षा पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण होऊन पहिले आले. १८८६

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सालपर्यंत ह्यांचे आग्रुप्य मुंबईबाहेर सरकारी व संस्थानी नोकरींत गेले. पालनपुर संस्थानांत ह्यांनी दरवारसर्जन म्हणून काम केल्यावर तेथील नोकरी सोडली. तदनंतर त्यावेळचे बडोद्याचे कर्तबगार दिवाण सर टी. माधवराव ह्यांच्या आग्रहावरून ते बडोद्यास गेले. येथे त्यांजकडे संस्थानचे आरोग्यखाते सोपविण्यांत आले. त्याबरोबरच महाराजांनी, देशी भाषेतून वैद्यकशास्त्र शिकविण्याच्या हेतूने स्थापन केलेल्या विद्यालयाचे प्रमुखपद त्यांजकडेच होते. हे विद्यालय सहा वर्षे उत्तम रीतीने चालले. पाश्चात्य व पौरात्य वैद्यकाचे शिक्षण स्वभाषेतून यशस्वी रीतीने देतां येते हे त्यांनी दाखवून दिले. परंतु कांहीं हितसंबंधी गोण्यांच्या प्रतिकूल सल्ल्यामुळे बडोदे सरकारने ते बंद केले. ह्या विद्यालयांतील अध्यापनाच्या निमित्ताने त्यांजकडून तद्विषयक जें मराठींत लेखन झाले तो एकप्रकारे मराठी भाषेचा फायदाच झाला. 'अबलासंजीवन', 'सार्वजनिक आरोग्य', 'वनस्पतिशास्त्राची मूलतत्त्वे' अशीं तीन पुस्तके त्यांनी ह्या कालांत लिहिलीं. १८७५ ते १८८५ पर्यंत दहा वर्षे ते बडोदे संस्थानांत राहिले. पुढे महाराजांची त्यांचेविषयीची वृत्ति थोडीशी गहळ झालेली आढळल्यामुळे नोकरीचा राजीनामा देऊन ते मुंबईस आले व १८८६ पासून त्यांनी आपल्या स्वतंत्र वैद्यकीय व्यवसायास सुरुवात केली. "तेव्हांपासून अव्याहत रीतीने त्यांनी परोपरीची, आणि विविध परोपकाराची कृत्ये करण्यांत आपले दीर्घायुष्य खर्च केले. नागरिके कसा असावा ह्याचे ते एक मूर्तिमंत उदाहरणच होते. ज्या शहरांत आपले वास्तव्य आहे, त्या शहराच्या उन्नतावस्थेसाठी जीं जीं म्हणून कार्ये निघतील, मग तीं राजकारण, समाजसुधारणा, शहरसुधारणाविषयक असोत, त्या त्या कार्याचा पुरस्कार करणें हेच त्यांच्या आयुष्याचे ध्येय होते. अशा कार्यांच्या परंपरेत, जेव्हां महाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धयर्थ जन्मास आलेले महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेचे कार्य गुंफले गेले, तेव्हां त्यांनी आपल्या ध्येयास अनुसरून त्याला कायावाचामनानें हातभार लावला. परिषदेच्या कार्यकारी समेचे ते अध्यक्ष व परिषदेच्या निधीचे विश्वस्त होते. परिषदेने जीं जीं कामे योजिलीं त्या त्या सर्वांच्या सिद्धतेकरितां त्यांनी आपल्या

विद्वत्सेवा, अनुभवाचा व वजनाचा उपयोग होऊं दिला.” मराठी भाषेवर त्यांचे निःसीम प्रेम होतें. ‘मराठी भाषेचे शुद्धलेखन’ व ‘मोडी लिपी’ ह्यासंबंधीच्या चळवळींत त्यांनीं हिरीरीनें भाग घेऊन त्यांच्यावर आलेलें गंडांतर टाळण्याचा कसून प्रयत्न केला. पंचांगसुधारणा व तद्विषयक संशोधन ह्यासंबंधीच्या चळवळींतहि त्यांचें प्रमुख अंग होतें. टिळक पंचांग हें त्यांच्या ह्या कार्याचें एकपरीनें स्मारकच होय. १९०४ सालीं मुंबईस राष्ट्रीय सभा भरली असतां, डॉ. भालचंद्र ह्यांनीं पंचांगसुधारणेचा विचार करण्यासाठीं एक संमेलन घोलाविलें. शंकराचार्यांसह अनेक शास्त्री-पंडित व ज्योतिर्विद् ह्या संमेलनाला हजर होते. लोकमान्य टिळकांनींहि त्यांत भाग घेऊन त्यांस साहाय्य केलें. १९१४ पर्यंत एतद्विषयक चळवळीचें प्रमुखपद डॉ. भालचंद्रांकडेच होतें. तदनंतर लो. टिळक ह्यांनीं त्यांत विशेष लक्ष घातलें. डॉ. भालचंद्र हे ह्या चळवळीचे आद्यप्रवर्तक असल्यानें त्यांनीं ह्या नवीन पंचांगास त्यांची अनुमति घेतली व नवें पंचांग प्रसिद्ध करण्यास प्रारंभ केला.

वाङ्मय :

१. वनस्पतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वे, सचित्र परिभाषेसह, १८८१.
२. आर्यवैद्य व व पाश्चिमात्य वैद्यक, १८८८.
३. सार्वजनिक आरोग्य किंवा सामाजिक रक्षणशास्त्राचीं मूलतत्त्व.
४. अबलासंजीवन अथवा आपल्या देशातील स्त्रियांच्या अकालिक मृत्यूचें कारणे, आणि तन्निवारणार्थ उपाय; १८८४.
५. इन्फेक्च्युलेशन अथवा प्लेगनिवारणार्थ टोंचण्याचा उपाय; [लं. टिळकांच्य प्रभास उत्तरे] १८९९.

भाटवडेकर, विष्णु कृष्ण [१८५७ - १९११] कृष्णशास्त्री भाटवडेकरांचे चिरंजीव व सर भालचंद्र भाटवडेकर ह्यांचे धाकटे बंधु. ह्यांचें प्राथमिक शिक्षण मुंबईतील रॉबर्ट मनी स्कूलमधून व माध्यमिक शिक्षण सातारा व पुणे येथील सरकारी हायस्कूलांत झालें. १८७७ सालीं हे इतिहास व अर्थशास्त्र हे विषय घेऊन बी. ए. झाले. १८८० सालीं त्यांनीं एल्. एल्. बी. ची

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

परीक्षा दिली. प्रो. वर्डस्वर्थ, न्यायमूर्ति रानडे, न्यायमूर्ति तेलंग ह्यांसारख्या विद्वान् अध्यापकांच्या हाताखाली अध्ययन करण्याची संधि ह्यांना लाभली. हायकोर्टातील उत्तम वकीलांत ह्यांची गणना होत असे. मुंबईच्या 'हिंदु युनियन क्लब'चे हे एक कार्यकर्ते सभासद होते. ह्या क्लबच्या विद्यमाने होणाऱ्या सभांपुढे ह्यांनी निबंध वाचलेले आहेत. मराठीप्रमाणेच इंग्रजी भाषा चांगली लिहिण्याबद्दल ह्यांचा लौकिक होता. न्या. चंदावरकरांच्या पश्चात् 'इंदुप्रकाश' पत्राच्या इंग्रजी विभागाचे संपादन ह्यांजकडे असे. "त्यांचे लेख प्रौढ, मार्मिक, गोड, शुद्ध आणि सरळ असत. त्यांत डोळा दुखू नये आणि काडी मोडू नये, हे उत्तम साधलेले असे."*

सयाजीराव महाराज गायकवाड ह्यांच्या सांगण्यावरून ह्यांनी मेनचा इंग्रजी ग्रंथ आणि मूळचे संस्कृत ग्रंथ ह्यांच्या आधारेने 'हिंदुधर्मशास्त्रा'चे मराठीत भाषांतर केले आहे.

वाङ्मय :

१. कराच सामान्य नियम; (हेमंत व्याख्यानमाला, वर्ष ८ वे, व्याख्यान पांचवे).
२. अँटी कॉर्न लॉ लीग अथवा इंग्लंडातील धान्यावरचे करासंबंधी कायदे रद्द करण्याविषयी दीर्घ प्रयत्न; १८९०.
३. हिंदुधर्मशास्त्र; पु. १, पु. २; १९०५.

भाटे, गणेश सदाशिव [१८८० - १९२७] इतिहासाभ्यासक व वाङ्मयसमीक्षक. ह्यांचे मूळ गांव बेळगांव. ह्यांचे वडील तेथील एक प्रमुख पुढारी व वकील होते. ह्यांचा जन्म ता. १३ मार्च १८८० रोजी झाला. ह्यांचे दुय्यम शिक्षण बेळगांव येथे व उच्च शिक्षण मुंबईस झाले. आय्. सी. एस्. च्या परीक्षेसाठी ते विलायतेस गेले होते, पण तीत यशस्वी झाले नाहीत. एडिंबरो युनिव्हर्सिटीची एम.ए.ची परीक्षा त्यांनी दिली. विलायतेहून स्वदेशी परत आल्यावर त्यांस बडोदे संस्थानांत जमीनमहसूल-खात्यांत चांगली अधिकाराची नोकरी मिळाली. पण ह्यांच्या स्वतंत्र व मानी

* बालबोध, फेब्रुवारी, १९१२.

वृत्तीस ती न मानवल्यामुळें त्यांनीं वडोदें सोडलें व ते कांहीं दिवस मुंबईस येऊन राहिले. लवकरच, बिहार प्रांतांत मोठ्या सरकारी अधिकारावर असलेले त्यांचे स्नेही श्री. ढवळे ह्यांच्या खटपटीनें पाटणा येथें नुकत्याच स्थापन झालेल्या युनिव्हर्सिटींत त्यांना प्राध्यापकाची जागा मिळाली. इतिहास हा त्यांचा अध्यापनाचा विषय होता. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते तेथेंच होते.

चालू शतकाच्या प्रारंभीं विलायतेहून उच्च शिक्षण वेऊन आलेल्या मंडळींत ज्यांनीं आपला व्यासंग वाढवून स्वभाषेस त्याचा कळकळीनें फायदा करून दिला अशा कांहीं निवडक विद्वानांपैकीं गणपतराव भाटे हे एक होत. 'इतिहास' ह्या विषयाबरोबरच 'विदग्ध वाङ्मय' हाहि त्यांचा आवडीचा व व्यासंगाचा विषय होता. वाङ्मयाचा शास्त्रीय दृष्टीनें विचार करणाऱ्या ग्रंथांचें ह्यांनीं सूक्ष्म अध्ययन केलें होतें. ह्यांचें वाचन बव्हंजी असे. 'वाचन, त्याचे मार्ग व उद्दिष्ट.'^{*} हा त्यांचा प्रबंध किंवा विविधज्ञानविस्ताराच्या पन्नाशीच्या आनंदोत्सवाप्रतीत्यर्थ प्रसिद्ध झालेल्या 'निबंधसंग्रहां'तील त्यांचा 'इतिहास' हा निबंध ह्यांत त्यांच्या ह्या गुणविशेषांचा प्रत्यय येतो. स्वतंत्रपणें विचार करणें व स्पष्टपणें लिहीणें हा त्यांचा बाणा असे. ग्रंथांचें समीक्षण करतांना केवळ गुणदोषांची चर्चा न करतां त्यांतील विषयावर ते नवीन विधायक विचार मांडीत. ह्या दृष्टीनें त्यांनीं ^१'गांवगाडा', ^२'आजपासून पन्नास वर्षांनी', ^३'मध्ययुगीन भारत' ह्या पुस्तकांचीं केलेलीं समीक्षणे अभ्यासण्यासारखीं आहेत. मराठी भाषा व वाङ्मय ह्यांसंबंधींचा ह्यांचा जिव्हाळा उत्कट होता. भाषेच्या उत्कर्षासाठीं व त्यांतील वाङ्मयाचा दर्जा उंचावण्यासाठीं किती किती प्रकारानें खटपटी करावयाला हव्यात ह्यासंबंधीं त्यांनीं ^४'महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेचें कार्य' ह्या

* प्रकाशक, लक्ष्मीनारायण ज्ञानपेठाना, मुंबई.

१. विविधज्ञानविस्तार, आक्टोबर, नोव्हेंबर, १९१६.

२. ,, ,, मार्च, १९१४.

३. ,, ,, आक्टोबर; नोव्हेंबर १९२१; फेब्रुवारी १९२२.

४. ,, ,, जून, जुलै १९१७.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

निबंधांत मांडलेले विचार वाचले म्हणजे त्यांच्या मूलगामी व व्यापक विचारसरणीची कल्पना येते. ह्यांतील अनेक विधायक सूचना 'परिषदे'सारख्या संस्थांनी विचारांत घेऊन कृतींत आणल्यास प्रगतीच्या मार्गांत केवढीतरी मजल मारल्याचें श्रेय त्यांना मिळेल. मराठी ग्रंथकारांनी अनेक विषयांचा व्यासंग करून त्यांतील ज्ञान मनोरंजक रीतीने भाषेत उतरविण्याचा उद्योग केला पाहिजे; विशेषतः शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार झाल्याशिवाय वाङ्मयाला नवें तेज व भरविपणा प्राप्त होणार नाही असे ते प्रतिपादीत. 'परिषदे'वरील निबंधांत ते म्हणतात: "आमचा सर्व भर शाब्दिक ज्ञानावर आहे. शब्दांचे मधुर नादाचे खुळखुळे तयार करण्याकडे आमचें विशेष लक्ष आहे. वस्तुज्ञान, सृष्टिज्ञान ह्यांकडे दुर्लक्ष आहे, असे म्हणण्यास प्रत्ययाय नाही. पाश्चात्य राष्ट्रे शब्दांचा कीस पाडून मोठीं झालीं नाहींत, हे आम्ही विसरतो. व शास्त्रीय ज्ञानाला रूक्ष ज्ञान म्हणून स्वतःचें अज्ञान उघड करितो. शास्त्रीय ज्ञानाला रूक्ष वाळवंटाची उपमा एका अधिकारी मराठी लेखकानें दिलेली आम्हांला आठवते. विषय रूक्ष किंवा मनोरंजक करणें हे लेखकाच्या कुवतीवर अवलंबून असतें. शास्त्रीय ज्ञान कादंबरी इतकें मनोरंजक करणारे लेखक पाश्चात्य देशांत अनेक आहेत. आमच्यांत कां नाहींत? आमच्या लेखकांना असल्या विषयांचें ज्ञान नसतें म्हणून, हेच उत्तर द्यावें लागेल; आणि स्वतःचें अज्ञान कबूल करवत नसल्यामुळे शास्त्रीय ज्ञानाला वाळवंट बनवावें लागतें, हेहि उघड होईल. तुटपुंज्या ज्ञानानें शब्दचमत्कार सहज दाखवितां येतात. सृष्टिचमत्कार दाखविण्याला व्यासंग लागतो, हे खरें कारण आहे, असें कोणालाहि कबूल करणें भाग आहे. सारांश असा कीं, शब्दांचे खुळखुळे तयार करून भाषेची, वाङ्मयाची किंवा साहित्याची भरभराट कधींहि होणार नाही."

भाटे ह्यांच्या व्यासंगाच्या मानानें त्यांजकडून लेखन फारसें झालें नाही. पण जें काहीं अल्पसें झालें आहे तें गुणपूर्ण व विचारप्रेरक आहे.

भाटे, गोविंद चिमणाजी [१८७० — २६ एप्रिल १९४६]

तत्त्वज्ञानाचे अध्यापक व तद्विषयक, त्याचप्रमाणे, प्रवासवर्णनपर ग्रंथांचे लेखक. कुलाबा जिल्ह्यांतील महाड ही ह्यांची जन्मभूमि. ह्यांचे प्राथमिक शिक्षण महाड येथे व माध्यमिक व उच्च शिक्षण पुण्यांत झाले. डेकन कॉलेजमधून हे १८९२ मध्ये बी. ए. व १८९४ मध्ये एम. ए. झाले. प्रथमोक्त परीक्षेत त्यांस इंग्रजी भाषेतील प्रावीण्याबद्दल 'एलिस प्राइझ' व उत्तरोक्त परीक्षेत तत्त्वज्ञान ह्या विषयांत उच्चांक पटकविल्याबद्दल 'तेलंग सुवर्णपदक' मिळाले होते. एम.ए. झाल्यावर ते पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजामध्ये अध्यापक म्हणून काम करू लागले. १९१८ पर्यंत ह्या कॉलेजांत काम केल्यावर, ते सांगलीस १९१९ साली डेकन एज्युकेशन सोसायटीने स्थापिलेल्या विलिंग्डन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल म्हणून काम पाहू लागले. १९३३ सालपर्यंत ते ह्या जागेवर होते. ह्या कॉलेजास स्थिरता आणून देऊन त्याचा नावलौकिक वाढविण्यांत गोविंदराव ह्यांचे अविश्रांत परिश्रम हेच मुख्यतः कारण आहेत.

भाटे ह्यांनी आपल्या लेखनप्रपंचासंबंधी पुढीलप्रमाणे माहिती* सांगितली आहे :

“ डेकन कॉलेजांत शिकत असतांना मीं वयाच्या एकवीस चावीसच्या सुमारास डॉक्टर आर्नाल्डसंबंधी चरित्रात्मक पहिली लेखमाला (तीन लेखांची) डेकन कॉलेज मासिकाकरिता लिहिली. नंतर एम. ए.च्या वर्गांत असतांना 'प्लेटोची प्रेममोमांसा' नांवाचा लेख, आपटे ह्यांच्या करमणूक पत्राकारतां लिहिला. हरिभाऊ गोखले यांनी ज्ञानप्रकाश छापखाना व वर्तमानपत्र हीं विकत घेतल्यापासून प्रथम साप्ताहिक इंग्रजी-मराठी ज्ञानप्रकाशांत मी इंग्रजींत स्फुट लेख व मराठींत अग्रलेख व लेखमाला लिहित असें. 'नागरिकत्वाची कल्पना,' 'जातिभेद' (बारा लेख); 'आमच्यांतील गोमी' (चार लेख), वगैरे नांवाच्या लेखमाला मीं त्या पत्रांत लिहिल्या आहेत.”

* मी आणि माझे लेखन, पृ. ४०.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ माझे स्वतंत्र लिहिलेले सव्या पांचशें पृष्ठांचें पुस्तक म्हणजे ‘ अर्थशास्त्र ’ हें होय व तें सन १९१० मध्ये दसव्याला प्रसिद्ध झालें. दुसरी आवृत्ती १९२२ मध्ये काढली. मराठीमध्ये निरानिराळ्या विषयांवर सुलभ ग्रंथरचना करावी अशा हेतूनें मी विविध विषयांवर लहान मोठे पुष्कळ ग्रंथ लिहिले आहेत. ‘ समर्थ रामदास व सजनगड,’ ‘ ललितकलामीमांसा ’, ‘ कार्लोईल व हिंदु चालरिती,’ ‘ कॅट व शंकराचार्य ’, ‘ सर वाल्टर स्कॉट ’ वगैरे ग्रंथ लिहून प्रकाशित केले. सन १९२९-३० मध्ये मी विलायतेस जाऊन तेथें दहा महिने राहिलों व तेथें असतांना ‘ अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास ’ या नांवाच्या ग्रंथाची पूर्वतयारी केली. देशीं परत आल्यावर लगेच ग्रंथ तयार करण्याचा बेत होता. पण मध्ये जास्त जरूरीचीं कामें करावीं लागल्यामुळें व माझ्या आजारी पणामुळें तो ग्रंथ (इंग्रजींत ७५० पृष्ठांचा) मी शेवटीं १९३९ मध्ये प्रसिद्ध केला. सन १९३३ मध्ये मी लंकेचा प्रवास करून आलों व परत आल्यावर माझ्या सर्व प्रवासवर्णनांची दशपुष्पात्मक सचित्र प्रवासवृत्तमाला प्रसिद्ध करण्याची योजना केली व तिच्या पूर्तीकरितां पुन्हां बराच प्रवास केला व मग तीं दहा पुस्तकें छापण्यास दीड वर्ष लागलें.... ललितवाङ्मयविषयक लेखनापेक्षां उपयुक्त पण मनोरंजक ज्ञान व माहिती देणाऱ्या लेखनाकडे माझा जास्त ओढा आहे. ”

भाटे ह्यांनीं लिहिलेल्या कांहीं प्रमुख पुस्तकांचा परिचय थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें :

अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे : ह्या पुस्तकापूर्वी ह्या विषयावर, इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे लिहिलेलीं लहान लहान पुस्तकें होतीं. पण त्यांचें स्वरूप शालोपयोगी होतें, असें म्हटलें तरी चालेल. अर्थशास्त्राचा बारकाईनें अभ्यास करून स्वतंत्र बुद्धीनें लिहिलेले असें पुस्तक नव्हतें. भाटे ह्यांचा प्रयत्न त्या दृष्टीनें अगदीं पहिलाच होय. ‘ या पुस्तकांत त्यांनीं अनेक इंग्रजी ग्रंथ वाचून महत्वाच्या मुद्यांवर आपलीं स्वतःचीं मतें बनवून तीं ग्रथित केलीं आहेत. शिवाय मधून

मधून हिंदुस्थानासंबंधी उदाहरणं घेऊन अर्थशास्त्राचीं तत्त्वे विशद केलीं आहेत. एका स्वतंत्र भागांत हिंदुस्थानच्या सद्यःस्थितीला लागू पडण्यासारख्या सिद्धांतांचें विवेचन केलें आहे. ग्रंथाची भाषा सोपी व सरळ आहे.”*

समाजशास्त्रावरील व्याख्याने : मुंबईच्या सोशल सर्व्हिस लीग ह्या संस्थेच्या विद्यमानें भाटे ह्यांनीं इंग्रजींत सहा व्याख्यानें दिलीं होतीं. ह्या व्याख्यानांचें मराठींत भाषांतर करून त्यांनीं हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. ह्या व्याख्यानांपैकीं “ पाहिल्या तीन व्याख्यानांत त्यांनीं युरोपखंडांत ह्या शास्त्राच्या झालेल्या वाढीचा व त्यांतील प्रमुख प्रमेयांचा फारच त्रोटक वृत्तांत दिला असून, दुसऱ्या तीन व्याख्यानांत समाजशास्त्रदृष्ट्या हिंदुसमाजांतलil जातिभेद, विवाहपद्धति, सोवळें-ओवळें, इत्यादि कांहीं चालरीतींची छाननी केली आहे. ... शेवटच्या तीन व्याख्यानांत हिंदु चालरीतींविषयीं त्यांनीं जे उद्गार काढले आहेत त्यांवरून हिंदु समाजाशीं, हिंदु संस्कृतीशीं, हिंदु मनाशीं, त्यांचें सूक्ष्मावलोकन व अंध्ययनपूर्वक सघट्टन झालें असावें असें वाटत नाहीं. आर्यसंस्कृतीच्या इतिहासाचें अज्ञान व अन्य समाजाच्या त्याच समाजांतलil लेखकांनीं सहानुभूतिपूर्ण लिहिलेल्या इतिहासाचें अपरिमित अंध्ययन, ह्यांच्या योगानें आमच्या समाजांत असा एक वर्ग उत्पन्न झाला आहे कीं, त्यांचीं आपल्या समाजाविषयीं कांहीं विलक्षणच मतें बनलीं आहेत. समाजशास्त्राचें अंध्ययन ज्यांचें बेताबाताचेंच आहे त्यांच्या ठिकाणी असलीं मतें कदाचित् क्षभ्य ठरतील, पण प्रो. भाट्यांसारख्या समाजशास्त्राचें परिशीलन करणाऱ्या गृहस्थांनीं आमच्या समाजाकडे बघतांना उपहासदृष्टीच सदा ठेवावी हें सर्वथा गैर दिसतें. ” † ह्या पुस्तकावरून समाजशास्त्राची थोडीशी तोंडओळख होते खरी, पण त्यांतील उथळ व पूर्वग्रहदूषित विवेचनामुळें एकंदर ग्रंथाबद्दल मन असंतुष्टच राहतें.

* ल. ज. खरे; मराठी वाङ्मयाची गेल्या शंभर वर्षांतील वाढ विविधज्ञानविस्तार, ऑगस्ट १९१७.

† ना. गो. चापेकर, निवडक लेख. पृ. ३६७.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कार्ल ईल व हिंदु चालीरीती : ह्या पुस्तकाचा 'मूळ उद्देश इंग्रजी ग्रंथकार कार्लईल ह्याचें चरित्र व त्याचा ग्रंथ 'सारटर रिसार्ट्स' (ठिगळ्या शिंपी) ह्याची माहिती मराठी वाचकांस करून देण्याचा दिसतो. नंतर कार्लईलनें आपल्या पुस्तकांत ज्या पद्धतीनें व ज्या तत्वानुसार इंग्लंडांतील तत्कालीन सामाजिक चालीरीती, आचारव्यवहार, विधिसंप्रदाय, इत्यादिकांवर हल्ला चढविला आहे, तीच पद्धत व तेंच तत्त्व अंगीकारून हिंदुचालीरीतींची छाननी भाटे ह्यांनीं ह्यांत केली आहे. पुस्तकाचा दोन तृतीयांश भाग कार्लईलचें चरित्र व ' ठिगळ्या शिंप्यां'तील कांहीं भागाचा तर्जुमा ह्यांनीं व्यापिला आहे, व त्याला हिंदु चालीरीतीच्या परीक्षणाची पुस्तकी जोडली आहे. त्यांनीं ऊहापोह व परीक्षण करण्याकरितां ' उपनयन ', ' विवाहविधि ' व 'वर्ण-व्यवस्था अथवा जातिभेद', ह्या चार बाबी हातीं घेतल्या आहेत."

ती न त त्वज्ञानी : " ह्या पुस्तकांत सॉक्रेटीस, बार्कले, व कॅन्ट ह्या तीन युरोपीय तत्त्वज्ञान्यांचीं चरित्रें देऊन, त्यांच्या दर्शनांचाहि वाचकांना थोडक्यांत परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. बार्कले ह्या इंग्लिश तत्त्ववेत्त्याचें नांव आपल्याकडे कॉलेजांतलि विद्यार्थ्यांशिवाय इतरांना फारसें परिचित नाहीं. सॉक्रेटीस आणि कॅन्ट हे मात्र आपल्या अगदीं परिचयाचे वाटतात; इतके कीं, तत्त्वज्ञानाची गोष्ट निघाली कीं, त्यांचीं नांवां निघावयाचींच. पण ईश्वराप्रमाणें मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांचीहि गोष्ट अशी दिसते कीं, जितकें त्यांचें नांव लोकांच्या तोंडांत अधिक तितकें त्यांचें तद्विषयक अज्ञानहि अधिक ! ईश्वराचें आणि तत्त्ववेत्त्यांचें आपल्यामध्ये नाममाहात्म्य फार, पण गुणज्ञान अत्यंत अल्प. ते अर्थात् गुणसंपन्न असतात, पण आपणांला गुणसंपन्नतोशिवाय दुसरा कोणताहि त्यांच्या गुण निश्चयपूर्वक व स्पष्टपणें विदित नसतो. सॉक्रेटीस व कॅन्ट ह्यांच्यासंबंधानें तरी निदान महाराष्ट्रांतील सामान्य वाचकांला त्यांच्या नांवापलीकडे फारसें कांहीं माहित नसतें... पण खऱ्या सुसंस्कृत माणसांला ह्या थोर पुरुषांविषयीं अधिक विस्तृत, अधिक बारकाईची,

अधिक असांदिग्ध व निश्चित अशी माहिती असणे जरूर आहे. अशी माहिती मराठीच्या द्वारे होणे सॅक्रेटिसाच्या बाबतीत बरेचसे शक्य होतें; पण कॅन्ट व बार्कले ह्यांच्या बाबतीत मराठी वाचकांला साहाय्य देणारे एकहि पुस्तक नव्हतें. ही उणीव भाटे ह्यांच्या पुस्तकांने भरून काढिली. ” *

कॅन्ट व शंकराचार्य : प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्ता कॅन्ट व वेदान्त मताचे प्रभावी प्रवर्तक श्रीशंकराचार्य ह्यांच्या तत्त्वज्ञानांतील साम्य व भेद ह्यांचें अगदीं सुगम पद्धतीनें केलेलें हें तुलनात्मक विवेचन आहे. ह्या दोघांही आचार्यांची तत्त्वज्ञानमीमांसा बरीच गहन व गुंतागुंतीची आहे. ह्या दोघांच्याहि ग्रंथांनीं असंख्य तत्त्वज्ञानसूच्या विचारसरणीवर खोल असा परिणाम घडवून आणलेला आहे. ह्या दोघांचेहि तत्त्वज्ञान हें तत्त्वज्ञान-मीमांसेचा कळस असें मानलें जातें. अशा ह्या थोर पुरुषांच्या विचारसरणीशीं सर्वसामान्य पण तत्त्वज्ञानसु माणसांचा प्राथमिक परिचय सरळ व सुबोध भाषित करून दिला आहे. ह्या दोघांच्याहि तत्त्वज्ञानावर अर्वाचीन काळाच्या शास्त्रीय शोधानें काय प्रकाश पडतो तेंहि सुंदर रीतीनें विवेचिलें आहे.

ललितकलामीमांसा : विलिंग्डन कॉलेजांत, स्थापत्य, मूर्ति, चित्र, नृत्य, नाट्य, संगीत आणि काव्य ह्यांवर दिलेलीं पांच व्याख्यानें ह्यांत संग्रहित केलीं आहेत. “ कलांच्या उत्कर्षापकर्षांची ऐतिहासिक माहिती पुष्कळ दिली आहे. पुष्कळ ठिकाणीं त्यांचें कलावर्णन हृदयाला हलवून सोडणारे झाले आहे. बुद्धीची भाषा व्यस्त असते, भावनांची समस्त असते, हे विचार सामान्य लोकांस अपूर्व आहेत. ‘ शकुन्तलाजन्मा’वरील विचार मननीव आहेत. भावनांचे प्रेरक, बांधकलेच्या निरनिराळ्या पद्धति, काव्यलक्षणाची मीमांसा हे भाग चांगले वठले आहेत.” †

प्रेम कीं लौकिक : ही एकपात्रमुखी किंवा पात्रात्मचरित्रपर कादंबरी आहे. मराठींत ‘ मी ’, ‘ वाईकर भटजी ’, ‘ विधवाकुमारी ’ अशा कांहीं वा .

* प्रो. वा. म. जोशी, परीक्षण, विविधज्ञानविस्तार, ऑक्टोबर १९२१.

† प्रो. चिं. गं. भातु, विविधज्ञानविस्तार, डिसेंबर १९२०.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयमेवक

मुखी कादंबऱ्या आहेत, पण प्रस्तुत कादंबरीचें एक निराळेंच वैशिष्ट्य आहे. आगि तें म्हणजे ग्रंथकाराच्या आत्मवृत्ताची तिजवर पडलेली दाट छाया. “प्रत्येक कादंबरी – मग ती ग्रंथकाराच्या तोंडून वदविलेली असो – ग्रंथकाराच्या स्वानुभवावरच उभारलेली असते आणि तीत अप्रत्यक्ष व पुसट पुसट अशी स्वानुभवाची छटाहि जागोजाग दृष्टीस पडते हें जरी खरें असलें, व ह्या अर्थानें प्रत्येक कादंबरी ही आत्मचरित्रपर असते हेंहि जरी खरें असलें, तरी ह्या कादंबरींतील कल्पनाचित्रांत ग्रंथकाराचें चरित्र इतकें उघड उघड, इतक्या प्रसंगी व इतक्या प्रमाणांत प्रतिबिंबित झालें आहे कीं, ह्या कादंबरीची निराळ्या एका वर्गांतच गणना करणें प्राप्त आहे.”

“प्रेम कीं लौकिक, असा प्रश्न बाळासाहेबांच्या (कादंबरींतील नायकाच्या) चरित्रांत तीन वेळां तीव्रतेनें उत्पन्न झाला. हाच प्रश्न सौम्य स्वरूपांत इतर कांहीं किरकोळ प्रसंगीहि उद्भवला होता; उदाहरणार्थ, प्रथम पत्नीचें और्ध्वदेहिक विधि करतांना, बायकोचें माहेरचें नांव बदलावें कीं नाहीं ह्या संबंधांत, बाळासाहेब आजारी पडल्यावर त्यांनीं अंडीं खाणें त्यांच्या पत्नीला आवश्यक वाटलें व तीं खाण्याचा ती जेव्हां त्यांना आग्रह करूं लागली त्यावेळेस, हाच प्रश्न त्यांच्या जवाबाची अपेक्षा करीत होता. पण विशेष संस्मरणीय प्रसंग तीनच : (१) इंदुताईच्या हातचें पाणी पितांना अथवा पिण्याच्यापूर्वी, (२) पुनर्विवाह करतांना, व (३) मिश्रविवाह करतांना. या तीनहि प्रसंगीं प्रश्न निरनिराळ्या परिस्थितींत व मनोवस्थेंत उत्पन्न झाला. अशा भिन्न भिन्न परिस्थितींत सांपडलेल्या मागील पिढींतील एका सुशिक्षिताच्या मनांत कोणते विचार उत्पन्न झाले व त्यानें आपला निश्चय – स्तुत्य निश्चय म्हणा किंवा निद्र निश्चय म्हणा – काणत्या युक्तिवादाच्या व भावनांच्या आधारें केला, याचें यथार्थ व मनोरम शब्दचित्र ह्या कादंबरींत पाहावयास मिळतें. मानसशास्त्रीय पृथक्करण सुंदर भाषेंत करणें सोपें नाहीं. मनाचे पापुद्रे हलक्या हातानें सोलणें, त्यांचें परीक्षण करणें व त्यांचें थोडक्यांत व यथार्थत्वानें वर्णन करणें हें आधीं

कठीण; त्यांतून पुनः कादंबरीच्या कथौघाला व रसाला विघातक न होऊ देतां असें वर्णन करणें फारच कठीण. पण हें अवघड काम वाळासाहेबांनीं साधलें आहे. आणि ह्याबद्दल वाङ्मयात्मक कलेच्या दृष्टीनें त्यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.”

“ ह्या पुस्तकाची भाषा प्रौढ, सुबोध, मनोरम व सुप्रवाही आहे. तिचा सरळपणा व स्वाभाविकपणा हे गुण तर विशेष वाखाणण्यासारखे आहेत.... ही कादंबरी लिहिण्यांत प्रो. भाटे ह्यांचा हेतु केवळ कोणत्यातरी प्रकारची कादंबरी लिहावी एवढाच नसून सुधारणेला म्हणजे त्यांच्या मते जी सुधारणा आहे तिला, अनुकूल अशी एक कादंबरी लिहावी असा त्यांचा हेतु होता. हरिभाऊ आपटे ह्यांच्या कादंबऱ्या सुधारणेला अनुकूल आहेत, पण त्यांची अनुकूलता जशी स्पष्ट, निर्भय व निर्भीड असावी तशी नाही. गोळे हे कष्टे सुधारक होते, तरी त्यांचें ‘हिंदुधर्म व सुधारणा’ हें कादंबरीवजा तात्त्विक पुस्तक सुधारणेला थोडेंबहुत प्रतिकूलच आहे. तेव्हां आपण एखादी कादंबरी लिहून, हरिभाऊ आपट्यांनीं भीत भीत चालविलेल्या व गोळे ह्यांनीं अडवून धरलेल्या, सुधारणेच्या गाड्यास चालना द्यावी अशी त्यांना इच्छा होणें साहाजिक आहे. कादंबरी ‘पात्रमुखी’ अथवा ‘पात्रात्मचरित्रपर’ लिहिली असतां परिणामकारक होते असें ‘मी’, ‘पण लक्षांत कोण घेतो’, ‘हिंदुधर्म व सुधारणा’, ‘सार्टर रिसार्टस’, ‘रूसोचें आत्मचरित्र’ इत्यादि पुस्तकांवरून भाटे ह्यांना दिसून आलें होतें. चरित्र सांगतांना तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचें, मतांचें वगैरे परीक्षण करतां येतें, हें त्यांना Wallaceचें Kantवरील पुस्तक प्रि. सेल्वीसाहेबांच्या हाताखालीं शिकतांना व पुढें तेंच पुस्तक आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकवितांना करून आलें होतें. कादंबरींत आत्मवृत्त प्रत्यक्ष नसलें व अप्रत्यक्ष रीतीनेंच तें दिग्दर्शित केलें असलें तरीहि तें परिणामकारक होतें हें डिकन्सचें ‘डेव्हिड कॉपरफिल्ड’, गोल्डस्मिथचें ‘विकार ऑफ वेकफिल्ड’ इत्यादि पुस्तकांवरून त्यांस समजून आलें होतें. त्यांचें स्वतःचें चरित्रहि मानसशास्त्रदृष्ट्या अद्भुतरम्य होतें, त्यांत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भावनांचें उत्कटत्व होतें, लोकविरोध होता, साहस होतें, कादंबरीला जें जें गाहिजे तें तें होतें; अर्थात् कादंबरीला योग्य असे आत्मचरित्रांतील कांहीं भाग घेऊन सुधारणानुकूल अशी एक कादंबरी रचण्याचा त्यांनीं उपक्रम केला. आत्मचरित्रपर भाग प्रत्येक चांगल्या कादंबरींत थोडाबहुत असतोच पण तो अगदीं परिमित किंवा अत्यल्प असतो. शिवाय तो एकदेशी व अनतिस्पष्ट असतो. भाटे हे कादंबरी लिहित असतां त्यांच्या तीव्र स्मरणशक्तीमुळे म्हणा, किंवा अन्य कारणामुळे म्हणा, त्यांचें आत्मचरित्र त्यांच्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट दिसूं लागून त्यांच्या कादंबरीला आत्मचरित्राचेंच वळण घेऊं लागलें व ही गोष्ट भाट्यांना थांबवितां आली नाही. अर्थात् ही कादंबरी धड कादंबरी नाही, व धड आत्मचरित्रहि नाही, अशी चमत्कारिक स्थिति प्राप्त झाली. ह्या ग्रंथांत आत्मवृत्ताची छाया आहे त्यापेक्षां पुष्कळ कमी असती तर उत्तम कादंबरी म्हणून हिची सर्वांनीं एकमुखानें गणना केली असती. आत्मवृत्तांत आहे त्यापेक्षां पुष्कळ अधिक असता — म्हणजे कादंबरीचें स्वरूप नष्ट होईल इतका तो असता, तरी देखील तें उत्तम आत्मचरित्र म्हणून गणलें गेलें असतें. पण आहे त्या स्थितिंत तें धड कादंबरी म्हणून वाचतां येत नाही व धड आत्मचरित्र म्हणून त्याच्यावर पूर्ण विश्वासहि ठेवितां येत नाही. तथापि त्यांत मानसिक पृथक्करण, स्वभावाविष्करण, संसारांतील लहान मोठ्या प्रसंगांचें यथार्थ व सुरस वर्णन, विशिष्ट प्रसंगांच्या अनुषंगानें तार्किक प्रश्नांचा व एकंदर परिस्थितीचा केलेला ऊहापोह, सरळ व सुबोध भाषा, इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेला हा ग्रंथ मराठी भाषेंत चिरस्मरणीय होईल यांत शंका नाही.”*

प्र वा स वृ त्तै : भाटे ह्यांना प्रवासाचा विलक्षण नाद होता. हिंदुस्थान सिलोन व युरोप यांत त्यांनीं खूप प्रवास केला. १९१० सालापासून हिंदुस्थानच्या वेगवेगळ्या भागांत प्रवास करून त्यासंबंधींचीं वर्णनें पहिल्यानें मासिकांतून व पुढें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला. ‘माझा उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास’ ही त्यांची एतद्विषयक पहिली लेखमाला मुंबईच्या

* प्रो. वा. म. जोशी; विचारविलाम.

‘मासिक मनोरंजनांत’ प्रसिद्ध झाली. ह्यांनी आपल्या सर्व प्रवासांच्या वर्णनाचीं दहा पुस्तके प्रसिद्ध केलीं आहेत. ह्या एकाच स्वरूपाचें इतकें विपुल लेखन करणारा मराठींत भाटे ह्यांच्या एवढा दुसरा लेखक नाही. वर्णनांतील पाल्हाळ व तोचतोचपणा हे दोष वगळल्यास, त्यांनी प्रवास केलेल्या प्रदेशांतील सामाजिक स्थिति, लोकस्थिति, उद्योगधंदे, प्रेक्षणीय स्थळे ह्यांची चौकस बुद्धीने केलेलीं वर्णने उपयुक्त व बोधप्रद वाटतात.

अ र्वा ची न म रा ठी वा ड् म या चा इ ति हा स : हा ग्रंथ भाटे ह्यांनी इंग्रजींत लिहिला असून, १८००-१९३८ या कालखंडांतील ग्रंथ व ग्रंथकार या संबंधींची ह्यांत माहिती आली आहे. * ह्या ग्रंथाची जुळणी करण्याकरितां लंडन-मध्ये हे एक वर्ष जाऊन राहिले होते. तेथील ब्रिटिश म्युझियम व इंडिया ऑफिसचें ग्रंथालय ह्यांत असलेल्या मराठी पुस्तकांचीं परिचय करून घेऊन त्यांनी बरीच नवीन माहिती मिळविली. ह्या माहितीचा उपयोग करून घेऊन हा जवळ जवळ ७५० पृष्ठांचा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. पण त्यांनी घेतलेल्या परिश्रमांच्या मानानें त्यांच्या हातून ग्रंथ नीट वटला नाही. अनभ्यस्त माणसानें जो विषय आपला नव्हे अशा विषयावर लिहावयास लेखणी हातीं घेतल्याने त्याचा जो विचका होतो, तोच मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचा ह्या ग्रंथांत झाला आहे. पैका आणि वेळ वाया गेला. इकडे अप्राप्य असलेल्या ग्रंथांचें वाचन विलायतेस जाऊन करण्याची त्यांस जी सुसंधि मिळाली तिचा उपयोग त्यांस नीट करून घेतां आला नाही. मराठी वाङ्मयाचा उत्तम कथापट न बनतां, त्याची अव्यवस्थित ठिगळांनी जोडलेली एक कथा तयार झाली. प्रो. भाटे ह्यांनी आपण जमविलेल्या साहित्याचा उपयोग एखाद्या व्यासंगी साहित्यिकाचें सहकार्य मिळवून व इतिहासक्षेत्रांतील अनुभविकांचा विचार घेऊन केला असता तर ह्या ग्रंथाला खास चांगलें स्वरूप प्राप्त झालें असतें आणि एका अत्यावश्यक ग्रंथाची उणीव दूर झाली असती.

* History of Modern Marathi Literature.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

१. अर्थशास्त्राचीं मूलतत्त्वे व हिंदुस्थानची सद्यः सांपत्तिक स्थिति आणि ती सुधारण्याचे उपाय; १९१०.
२. समाजशास्त्रावरील व्याख्यानं अथवा हिंदुसमाजातील काहीं चालीरीतींचें समाजशास्त्रदृष्ट्या विवेचन; १९१४.
३. कार्लाईल व हिंदुचालीरीती; १९२०.
४. तीन तत्त्वज्ञानी [सॉक्रेटीस, जॉर्ज बाक्ले, कॅट]; १९२१.
५. कॅट व शंकराचार्य; १९३१; इचलकरंजी.
६. सर वॉल्टर स्कॉट [चरित्र व वाङ्मयाचें स्वरूप] १९३२.
७. ललित कलामीमांसा; १९२५.
८. प्रेम कीं लौकिक; कादंबरी; १९२३.
९. माझा उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास; १९१८, १९२०, १९३५.
१०. माझा अटकेपर प्रवास; १९१८, १९३५.
११. सज्जनगड व समर्थ रामदास; १९१८.
१२. हिंदुस्थानचे नंदनवन; १९१९, १९३४.
१३. आमचीं पायगाडीचीं चक्करें; १९३५,
१४. केरळाचें वर्णन व वृत्तान्त; १९३५.
१५. सिंधप्रांताचें वर्णन व वृत्तान्त; १९३६.
१६. सह्याद्रीच्या खोऱ्यांत.
१७. काशी-रामेश्वर यात्रा; १९३६.
१८. आमची युरोपची यात्रा; १९३४.
१९. माझा म्हैसूरचा प्रवास; १९२८.
२०. माझे दूरदूरचे प्रवास; १९१९.
२१. लंकेचें वर्णन व वृत्तान्त; १९३४.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. कार्लाईल व हिंदु चालीरीती; परीक्षण; बा. अ. भिडे; विविधज्ञानविस्तार, फेब्रुवारी १९२१.
२. प्रेम कीं लौकिक; परीक्षण; वा. म. जोशी, विचारविकास, भा. १ ला; तिसरी आवृत्ती; पृ. १४०-१७९.

३. तीन तत्त्वज्ञानी; परीक्षण; वा. म. जोशी, विविधज्ञानविस्तार, ऑगस्ट १९२१.
 ४. ललितकलामीमांसा; परीक्षण; विं. गं. भानु; विविधज्ञानविस्तार, डिसेंबर १९२७.
 ५. समाजशास्त्र व्याख्यानमाला; परीक्षण; ना. गो. चापेकर; 'चापेकर यांचे निवडक लेख', पृ. ३४९-३८४.

भांडारकर, रामकृष्ण गोपाळ [१८३७ - २४ आगष्ट १९२५]

प्राच्यविद्यासंशोधक, प्रकांड संस्कृत पंडित, भाषाशास्त्रज्ञ, धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचे पुरस्कर्ते. रत्नागिरी जिल्ह्यांत मालवण ह्या शहराीं ७ जुलै १८३७ रोजी ह्यांचा जन्म झाला. ह्यांचें प्रारंभींचें शिक्षण मालवण व रत्नागिरी येथें व पुढील उच्च शिक्षण मुंबईस एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये झालें. १८५८ सालीं त्यांनीं आपला शिक्षणक्रम आटोपला. कांहीं दिवस त्याच कॉलेजांत कारकून म्हणून काम केल्यावर एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्ये त्यांस शिक्षकाची नोकरी मिळाली. १८५९ मध्ये त्यांस एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये फेलोशिप मिळाली. दीड वर्षे येथें काम केल्यावर त्यांची १८६० साली पुण्यास 'पूना कॉलेज'मध्ये बदली करण्यांत आली. ह्यांचें पुढें 'डेकन कॉलेज' असें नामांतर करण्यांत आलें. १८५७ सालीं मुंबई युनिव्हर्सिटी स्थापन झाली. कॉलेजांतील प्रत्येक फेलोनें युनिव्हर्सिटीच्या परिक्षांना बसलें पाहिजे व पास झालें पाहिजे असा विद्यालयाच्याकडून नियम करण्यांत आला. त्याप्रमाणें पुन्हां अभ्यास करून ते १८६२ सालीं बी. ए. व १८६३ सालीं एम. ए. झाले.

“ भांडारकर एकंदरींत साडे पांच वर्षे फेलो होते. एवढ्या अवधींत त्यांनीं आपलें ज्ञान, विशेषतः संस्कृत भाषेचें व वाङ्मयाचें, बरेंच वाढविलें. ते संस्कृत भाषेचे श्रेष्ठ पंडित म्हणून सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. परंतु कॉलेजांत शिकत असतां प्राप्त झालेल्या ज्ञानाशीं त्यांचा कांहीं संबंध नाही, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. त्यांच्या वेळीं कॉलेजांत संस्कृत शिकविलें जात नसे. आणि ह्यांचा गणित विषय मोठ्या आवडीचा असे. तथापि ते गणिती होते म्हणून

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुढें जेव्हां त्यांनीं संस्कृताच्या अभ्यासास प्रारंभ केला त्यावेळां तो अगदीं जुन्या पद्धतीनें न करितां आपल्या चौकस स्वभावास साजेल अशाच रीतीनें केला. संस्कृताच्या अभ्यासास लागण्यापूर्वीं आधीं त्यांनीं महाराष्ट्र कवींची ओळख करून घेतली. असें सांगतात कीं, एकदां परीक्षेंत रावसाहेब मंडलिकांनीं आर्या व श्लोक घातले होते. परंतु महाराष्ट्र कवींचीं काव्यें त्यांच्या वेळच्या विद्यार्थ्यांस लावतां येत नसत, म्हणून रामकृष्णपंत, नारायण महादेव परमानंद, बाळ मंगेश बागळे इत्यादि मंडळी, बाळोबा पाध्ये ह्यांच्याजवळ आर्या व श्लोक लावावयास शिकली. नंतर भांडारकरांनीं संस्कृत भाषेच्या अभ्यासास प्रारंभ केला. ह्या अभ्यासाकडे त्यांचें लक्ष लावावयास पाश्चात्य विद्वानच कारण झाले. ते फेले असतांना त्यांच्या हें लक्षांत येऊन चुकलें कीं, आपले लोक संस्कृत भाषेस अत्यंत पूज्य मानित आहेत खरे, परंतु शोधक बुद्धीनें अध्ययन करून, नंतर अनेक महत्त्वाचे शोध लावण्याचें व त्यासाठीं रात्रंदिवस मेहनत करण्याचें त्रासाचें काम परके लोक करित आहेत ! ही गोष्ट आपल्या त्या भाषेच्या अभिमानास कमीपणा आणणारी आहे असें वाटून, त्या भाषेचा व्यवस्थित रीतीनें अभ्यास करण्याचा रामकृष्णपंतांनीं निश्चय केला, व हा आपला विचार त्यांनीं त्यावेळचे विद्याखात्याचे प्रमुख मि. हावर्ड ह्यांस कळविला. त्यांजकडून उत्तेजन व साहाय्यें अभिवचन मिळाल्यावर, कॉलेजांनील शिक्षणक्रम पूर्ण होतांच ह्या नव्या अभ्यासास त्यांनीं सुरवात केली. मुंबईस थोडे दिवस गोविंदशास्त्री लेले व त्यांच्याबरोबर मुख्यत्वेकरून आप्पाशास्त्री खाडीलकर, ह्यांजपाशीं अध्ययन केलें व पुण्यास बाळशास्त्री देव व अनंतशास्त्री पेंढारकर ह्या शास्त्र्यांपाशीं त्यांनीं आपला अभ्यास चालू ठेविला. थोड्याच वर्षांत त्यांची भाषाज्ञानांत इतकी गति झाली कीं, नंतर न्याय, व्याकरण, वेदान्त ह्या विषयांसारख्या गहन विषयांवरील ग्रंथांचें ते स्वतःच अध्ययन करूं लागले. त्यांत अखेरीस त्यांनीं इतकी पारंगतता मिळविली कीं, इंग्रजी शिक्षण प्राप्त झालेल्यांमध्ये त्यांच्यासारखे शोधक, चिकित्सक व पंडित तेच होते, असा त्यांचा लौकिक झाला.”*

* द्वा. गो. वैद्य, रामकृष्ण गोपाल भांडारकर ह्यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यानें, चरित्र, पृ. ७-८.

भांडारकरांनी आपल्या संस्कृत पारंगततेचा फायदा संस्कृत भाषेत उत्तम तऱ्हेने प्रवेश करून देणारीं दोन पुस्तके लिहून, ६०-७० वर्षे विद्यार्थ्यांना दिला. ह्या पुस्तकांच्या साहाय्याने हजारों विद्यार्थी संस्कृतभाषाशास्त्रे ज्ञाले. पण ह्या पुस्तकांपेक्षांहि त्यांनी आपल्या संस्कृत भाषेच्या ज्ञानाचा उपयोग संशोधनाकडे करून देवून भारतीय विद्वत्तेला त्यांनी जी आंतर्राष्ट्रीय प्रतिष्ठा मिळवून दिली तिचे महत्त्व फार आहे. युरोपिअन पंडितांची चिकित्सापद्धति आत्मसात् करून त्यांनी त्यांच्या तोलाचे, कांहीं कांहीं बाबतींत कांकणभर वरचढच, असे संशोधन व लेखन करून प्राच्यविद्यासंशोधनक्षेत्रांत फार मोठे स्थान पटकाविले. १८७४ सालीं लंडन येथे भरलेल्या आंतर्राष्ट्रीय प्राच्यविद्यापरिषदेत त्यांचा 'नाशिक येथील शिलालेखांसंबंधी'चा एक निबंध वाचण्यांत आला. ह्या निबंधामुळे ह्या विशिष्ट संशोधनक्षेत्रांत त्यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले व तेव्हांपासून त्यांचे एतद्विषयक कर्तृत्व व त्याबरोबरच लौकिकहि वाढत गेला. १८८६ सालीं व्हिएन्ना येथे 'काँग्रेस ऑफ ओरिएंटॅलिस्ट्स' भरली तिला ते प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित होते. तत्पूर्वी एक वर्ष, १८८५ सालीं, जर्मनीतील गटिंजन विद्यापीठाने त्यांस पीएच. डी. ही पदवी अर्पण केली होती. मुंबई विद्यापीठाने उशीरा का होईना, १९०४ सालीं त्यांना एल्एल्. डी. ही पदवी अर्पण करून त्यांच्या पांडित्याची दखल घेतली. एडिंबरो विद्यापीठानेहि अशीच त्यांना १९११ सालीं एल्एल्. डी. ही पदवी अर्पण केली. १८९३ सालपर्यंत ते पुणे येथील डेकन कॉलेजांत संस्कृतचे अध्यापक म्हणून काम करीत असत. त्या जागेवरून निवृत्त झाल्यावर कांहीं वर्षे मुंबई विद्यापीठाचे व्हाइस चॅन्सलर म्हणून त्यांनी काम पाहिले. सेवानिवृत्तीनंतर पुण्यांत मुळा-मुठा नदीच्या संगमावर बंगला बांधून त्यांनी आपले उर्वरित आयुष्य संशोधनांत व लेखनांत घालविले. 'An Early History of The Deccan'; 'Vaishnavism, Shaivism and Minor Religious Systems'; हे त्यांचे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी विल्सन व्याख्यानमालेत गुंफलेली 'Sanskrit and the Derived Languages' ही भाषाशास्त्रविषयक व्याख्यानेहि महत्त्वाची आहेत. १८७७

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सालीं दिलेलीं व्याख्यानें, त्यांत आणखी दोन लेखांची भर घालून १९१४ सालीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्यांत आलीं.

डॉ. भांडारकरांचें सारें महत्त्वाचें लेखन इंग्रजी भाषेंतून झालें आहे. 'प्रपन्न प्रलपित अथवा धर्मपर लेख व व्याख्यानें' हा ५१२ पृष्ठांचा ग्रंथ तेवढाच काय तो मराठी भाषेंत उतरलेला. डॉ. भांडारकर हे एकेश्वरवादी प्रार्थनासमाजी होते—नव्हे 'समाजा' च्या संस्थापकांपैकीं एक होते. समाजाच्या 'वेदी'वरून त्यांनीं जीं वेळोवेळीं व्याख्यानें व प्रवचनें दिली तीं, त्याचप्रमाणें धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांवर कांहीं जाहीर वाद उपस्थित झाले असतां त्यांनीं लिहिलेले लेख, ह्या ग्रंथांत संग्रहित केलेले आहेत. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या पंचविशींत व विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकांत नवशिक्षितांच्या धार्मिक व आध्यात्मिक विचारांना जें नवें वळण लावण्याचा प्रयत्न होत होता त्याचें ह्यांत स्पष्ट प्रतिबिंब पाहावयास मिळतें. प्राच्य व पाश्चात्य धर्मग्रंथांचें त्यांनीं जें अध्ययन व परिशीलन केलें होतें त्याचेंच हीं व्याख्यानें फलित होत. उपनिषदे व नामदेव, तुकारामादि संतांचाहि त्यांच्या विचारांवर विशेष परिणाम झालेला आहे. त्यामुळें त्यांचें विषयप्रतिपादन सरळ, स्पष्ट, निर्भीड पण तितकेंच भक्तिप्रेमानें युक्त असें आढळतें. प्रतिपादनाचा मुद्दा मुळींसुद्धां ढिला न ठेवतां मोजक्या शब्दांत मांडणी करावी कशी ह्याचा उत्तम आदर्श म्हणजे त्यांचे या ग्रंथांतील निबंध व प्रवचनें होत.

वा ङ्म य :

१. प्रपन्न प्रलपित अथवा रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर ह्यांचे धर्मपर लेख व व्याख्यानें; १९०९, १९११, १९१९, १९३०; मुंबई.
२. दखनचा प्राचीन इतिहास; १८८७; [The Early History of the Deccan' याचा अनुवाद, अनुवादक : नारायण विष्णु वापट]; मुंबई.
३. ब्राह्मविवाहविधि; [प्रार्थनासमाजीपंथीयांसाठीं जातकर्म, नामकरण, उपनयन, विवाह, अंत्योष्ठि व श्राद्ध-संस्कारवर्णन]; १९३१, पुणे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. गुरुवर्य डॉक्टर सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे चरित्र; श्री. ना. कर्नाटकी, १९२७, मुंबई.
२. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर; द्वा. गो. वैद्य; 'प्रार्थनासमाजाचा इतिहास', चरित्रान्मक लेख, पृ. २७८-३६२.

भांडारकर, प्रभाकर रामकृष्ण [१८६२ - १५ जून १९२५]

तुकारामचरित्राचे व त्यांच्या अभंग वाङ्मयाचे चिकित्सक अभ्यासक. डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर ह्यांचे चिरंजीव. १८८२ सालीं मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. ची परिक्षा दिल्यावर ह्यांनीं आंग्ल. वैद्यकीचा अभ्यास करून १८८७ सालीं एल्. एम्. एस्. ची पदवी संपादन केली. परीक्षेनंतर कांहीं वर्षे ह्यांनीं मुंबईत वैद्यकीय व्यवसाय केला; पण नीट जम न बसल्यामुळे त्यांनीं इंदुरास नोकरी धरली. प्रारंभीं ते होळकर विद्यालयांत शास्त्रीय विषयांचें अध्यापन करीत असत. पुढें राजवाड्यांतील वैद्य, संस्थानचे शस्त्रवैद्य, राजपुत्राचे पालक वगैरे वेगवेगळ्या कामगिन्या त्यांनीं केल्या. इंदुरास ते जवळजवळ तीस वर्षे होते. तेथेंच त्यांचें निधन झालें. "तुकारामाच्या अभंगांचें ह्यांचें अध्ययन इतकें सूक्ष्म होतें कीं, पुष्कळ अधिकारीजनांस त्यांची चिकित्साबुद्धि व त्यांचा उत्कट भक्तिभाव पाहून अचंबा वाटे. त्यांनीं तुकोबांच्या अभंगांचें निष्ठेनें, अगदीं कसून, मार्मिकपणें व आदरबुद्धीनें अध्ययन केलें होतें; इतकें कीं, ज्या ज्या वेळीं कोणासहि तुकारामाच्या अभंगांचें आधुनिक पद्धतीनें अध्ययन करण्याची इच्छा होईल त्या त्या वेळीं कांहीं वर्षांपूर्वी त्यांनीं इंग्रजीत दिलेलें 'दू मास्टर्स : जीझस अँड तुकाराम' हें व्याख्यान व पांगारकरकृत तुकारामाचें चरित्र वाचून त्यांनीं लिहीलेला विस्तृत निबंध* हीं मननपूर्वक वाचल्याशिवाय ह्या अध्ययनाची पूर्तता व्हावयाची नाही."

" महाराष्ट्र भाषेतील काव्यवाङ्मयास सागराची उपमा देतात. ह्या सागराचें प्रभाकरपंतांनीं उत्तम प्रकारें मंथन करून, त्यांतील उत्तमोत्तम भाग

* नवयुग मासिक, मार्च, १९२१.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आत्मसात् केला होता, असे म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. महाराष्ट्र भाषेचें काव्यवाङ्मय हा ज्याप्रमाणें त्यांचा आवडीचा विषय होता. त्याचप्रमाणें इंग्रजी काव्यवाङ्मयावरहि त्यांची भक्ति होती. वर्डस्वर्थ, टेनिसन, शेक्सपिअर इत्यादींच्या कृति त्यांच्या अत्यंत आवडीच्या होत्या. मराठी भाषेवरील त्यांचें प्रेम व प्रभुत्व ह्यांचा अनुभव, त्यांचीं धर्मपर व्याख्यानं, त्यांचीं कीर्तनें व पुराणाच्या वेळचीं त्यांचीं प्रवचनें, ह्यांच्या द्वारे उत्तम प्रकारें येत असे. **

प्रभाकरपंत ह्यांच्यांत उत्कृष्ट दर्जाचा वक्तृत्वगुण होता. त्यांची वाणी अस्खलित, जोरदार व विनोदप्रचुर असे; कीर्तनप्रसंगीं कथेची रंगत ते उत्तम प्रकारें तर साधतच पण विवेचनाच्या तर्कशुद्धतेला यत्किंचितहि ढळ लागूं देत नसत. चिकित्सक वृत्ति असूनहि अतंरींचा भक्तीचा ओलावा अखेर पर्यंत कायम होता. साधुसंतांविषयींचा त्यांचा आदर डोळस असे. ' सन्तवाक्यं प्रमाणम् ' असें सर्वदा मानावयाला ते तयार नसत. पांगारकरांच्या तुकारामचरित्रावरील त्यांचा परीक्षणात्मक निबंध ह्यांत ह्या त्यांच्या वृत्तीचें उत्कृष्ट प्रत्यंतर येतें.

भांडारे, एकनाथ गणेश [१८६३ - १९११] कवि. ह्यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील पुष्पावती नदीच्या कांठीं उंब्रज ह्या गांवीं १७ अक्टोबर १८६३ रोजीं झाला. ह्यांचे वडील ह्यांच्या वयाच्या चौथ्या वर्षी वारले. ह्यांचें संगोपन व शिक्षण ह्यांचे वडील बंधु जबलपुरास राहत असत त्यांनीं केलें. ह्यांना वयाच्या एकोणीसाव्या वर्षी जी. आय. पी. रेल्वेंत तारखात्यात नाकरां धरली. विद्यार्थीदशेंत असल्यापासूनच ह्यांस कविता रचण्याचा नाद होता. शालेंत असतांनाच त्यांनीं 'कामकंदला' नांवाचें वेश्यांचे नादाचा भयंकर परिणाम वर्णन करणारें गद्यपद्यात्मक नाटक लिहिलें. चित्रकलेचा व सतारवादनचा ह्यांना फार नाद होता.

* प्रार्थनाममाजाचा इतिहास; द्वा. गो. वैद्य, चरित्रात्मक लेख. पृ. २९४-९९

“संस्कृतमधील जगन्नाथाच्या ‘करुणविलसा’चें मराठी भाषांतर करून आपल्या काव्यलेखनास त्यांनीं प्रारंभ केला. तथापि इंग्रजी कवितेकडेच त्यांचें लक्ष अधिक असावें. इंग्रजी कवितांचीं त्यांनीं केलेलीं भाषांतरे ‘मुक्तांजली’मध्ये एकत्रित झालेलीं आहेत. पण भावगीतात्मक लेखन मात्र त्यांनीं केलें नाहीं. तत्कालीन इतर अनेक कवींप्रमाणें कांहीं प्रासंगिक, कांहीं वैलापिक काव्य ह्यांनींही रचिलें. ‘ह्यूमपत्रिका’ हें ह्यूमसाहेबांनीं हिंदी राष्ट्रीय सभेस तिच्या स्थापनेनंतर दहा वर्षांनीं पाठविलेल्या पद्यबद्ध पत्राचें भाषांतर आहे. ‘प्रियेचें अस्वास्थ्य’ व ‘सखी-संस्मृति’ ह्या कवितांत वैयक्तिक लेखन झालें असलें, तरी तें भावगीत स्वरूपाचें नाहीं. ‘पवनप्रकोपांत’ आलेलें सातपुड्याचें वर्णन कवीच्या निसर्गप्रेमाचें द्योतक आहे. भांडारे ह्यांची एकंदर कविता १०-१२ स्फुट प्रकरणांपलीकडे फारशी जात नाहीं. विषयाच्या किंवा लेखनपद्धतीच्या दृष्टीनें स्वतःचें असें कांहीं वैशिष्ट्य भांडारे ह्यांनीं प्रकट केलें नाहीं. पण समकालीनांमध्ये कवि म्हणून त्यांना मान मिळें ह्यांत शंका नाहीं. काव्याबरोबर गद्यलेखनहि त्यांनीं केलें व ‘हिंदुपंच’, ‘कल्पतरु’ आणि ‘सुवर्णमाला’ ह्यांचें संपादन केलें यामुळें हें झालें असेल. साधारणपणें प्रसादपूर्ण भाषेंत काव्यानुकूल अशा विषयांवर पद्यबद्ध रचना करणारे म्हणूनच कविजनांमध्ये त्यांना स्थान मिळालें होतें, असें त्यांचें काव्य वाचलें म्हणजे वाटतें.”*

१८९९ सालीं जी. आय. पी. रेल्वेवर तारमास्तरांचा जो फार मोठा संप झाला, त्याचे हे मुख्य चिटणीस होते. या चिटणीशीमुळें त्यांना आपल्या नोकरीस सुकावें लागलें. त्यांना निर्वाहार्थ वृत्तपत्रें, नियतकालिकें ह्यांचें संपादन, ‘ग्रेन मर्चंट्स् अँडोसिएशन’ सारख्या संस्थांची चिटणीशी असे अनेक उद्योग करावे लागले. समकालीन कवींत त्यांचा लेंभे व वापूसाहेब कुसुंदवाडकर ह्यांच्याशीं विशेष स्नेह होता. वापूसाहेब हे कांहीं अंशीं त्यांचे आश्रयदातेच होते. ‘पवनप्रकोप’ ह्या काव्यास बक्षिस देऊन त्यांनीं त्यांस गौरविलें होतें.

* ‘अर्वाचीन मराठी काव्य, प्रा. रा. श्री. जोग. पृ. १३८-४०

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

१. कामकंदला नाटक अथवा कामसेन राजाचा वध; १८८१, अरुणोदय छापखाना, ठाणे; १८८६, ज्ञानचक्षु छापखाना, पुणे.
२. करुणविलास; [श्रीमत्पंडितराज जगन्नाथविरचित भामिनीविलासातील पद्यरत्नावलीतील, स्वकृत व विविधज्ञानविस्तारांतील पद्यांचा संग्रह] १८८३; न्यायसुधा छापखाना, हरदा.
३. पवनप्रकोप; पद्य; १८८७; दंडधारी छापखाना, नागपूर.
४. दुःखाश्रुपतनकाव्य; [जनार्दन बाळाजी मोडक यांचा मृत्यु]; १८९०.
५. सखासंस्मृति; [विलापिका]; १९०५; निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.
६. अनुरागपत्रिका; गोष्ट; १८९३; तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई.
७. श्रीसंतरामदादा गवंडो यांचे संक्षिप्त चरित्र; आ. २ री, १९०९; तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई.
८. वेळचें महत्त्व; निबंध; आ. २ री; १९११; तत्त्वविवेचक छापखाना, मुंबई.

भातखंडे, विष्णु नारायण [१८६० - १९३६] संगीतशास्त्रज्ञ व संगीतशास्त्राचा इतिहासकार. ह्यांचा जन्म गोकुळाष्टमीचे दिवशी आगष्ट्या १० तारखेस झाला. ह्यांना लहानपणापासूनच गायनाची आवड होती. शाळांत होणाऱ्या गायनाच्या चढाओढींत त्यांना अनेक पारितोषिके मिळालेली होती. अलगुज ते फार सुंदर वाजवीत. ते कॉलेजांत असतांना, १८७८ चे सुमारास मुंबईतील संगीताचा पोक असलेल्या कांहीं पारशी गृहस्थांनी 'गायन उत्तेजक मंडळी' नांवाची एक संस्था स्थापन केली होती तीत ते सतारीचे शिक्षण घेण्याकरितां जाऊं लागले. गायनाचे पहिले घडे त्यांनीं तेथेच घेतले. पुढें गायनाचा उच्चतर अभ्यास त्यांनीं पुणे येथील प्रसिद्ध गायक रावजीबुवा बीडकर, अलीहुसेनखान व विलायत हुसेनखान ह्यांजपाशीं केला. जयपूरचे मुहम्मद अलीखां ह्यांजकडूनहि ते बऱ्याच चीजा शिकले. खांसाहेबांच्या तीनशें चर्जांचें त्यांनीं रेकॉर्ड घेऊन ठेविलें होतें.

ते मुंबई विद्यापीठाचे बी. ए., एल् एल्.बी. होते. मुंबई हायकोर्टात त्यांनी पुष्कळ वर्षे वकीली केली आणि स्वास्थ्यरक्षणापुरता पैका जवळ झाल्यावर धंदा सोडून त्यांनी आपलें सारें लक्ष संगीतक्षेत्रांत गुंतविलें. १८९० पासून पंधरा वर्षे हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भाषांतील संगीतशास्त्रावरील मुद्रित व हस्त-लिखित ग्रंथ मिळवून त्यांचा शास्त्रशुद्ध व परिश्रमपूर्वक त्यांनी अभ्यास केला. ह्या अभ्यासाचें फल म्हणजे 'हिंदुस्थानी संगीतपद्धति' हा त्यांचा चार भागांत प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ होय. ह्या ग्रंथाच्या चतुर्थ खण्डाच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात : “संगीत विषयाचा माझा अनुभव सुमारे पन्नास वर्षांचा आहे. इतक्या ह्या कालांत देशांत प्रसिद्धि पावलेल्या बहुतेक सान्या गायकवादकांशीं माझा समागम झालेला आहे. मीं जे नामांकित गुणी लोक ऐकले त्यांपैकीं बहुतेकांचीं नांवे ग्रंथांत दिलीं आहेत. तसेंच ग्रंथ-लिहिण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वीं नेपाळशिवाय इतर सान्या प्रांतांत प्रवास करून, तेथील गायकवादकांशीं संगीतचर्चा करून, प्रवासांत जे कांहीं उपयोगी ग्रंथ माझ्या दृष्टीस पडले ते संपादन करून त्या सर्वांचा उत्तम अभ्यास मीं केला. इतकेंच नाही, परंतु अनेक प्रसिद्ध गायकांजवळ स्वतः वसून त्यांजकडून ख्याल ध्रुपदांसारख्यां हजार-पंधराशें गीतें शिकून घेऊन तीं सारीं नोटेशननें लिहून ठेवलीं. इतकी सर्व पूर्वतयारी करून मग हा ग्रंथ लिहिण्याचें मीं मार्थीं घेतलें.”

“प्रथमतः समाजांत आज प्रचलित असलेल्या सान्या रागांचें मीं सूक्ष्म दृष्टीनें निरीक्षण केलें. त्यांत मला असें दिसून आलें कीं, समाजांत आज सवाशेंपासून दीडशें रागांपेक्षां अधिक राग गाण्यांत येत नाहींत. मला असेंहि दिसून आलें कीं, हे सारे राग स्थूल दृष्टीनें तीन मुख्य वर्गांत वांटतां येण्याजोगे आहेत. ते वर्ग असे :-

१- ला - ज्या रागांत रि, ध व ग हे स्वर तीव्र असतात तो.

२ रा - ज्या रागांत रि कोमल व ग व नि तीव्र असतात तो

३ रा - ज्या रागांत ग व नि कोमल असतात तो.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ प्रचारांत कांहीं रागांत द्विरूपी स्वर येत असतात हेहि मला दिसलें होतें; परंतु त्या रागांच्या एकंदर चलनांवरून व रचनांवरून त्यांजकरितां निराळे वर्ग करण्याची जरूर नाहीं असें मला वाटलें. हे वर्ग ठरविल्यानंतर त्या साऱ्या रागांच्या वर्गीकरणाकरितां पुढील दहा मेल अथवा थाट, साऱ्या हिंदुस्थानी संगीताचा पाया म्हणून मीं पसंत केले.

१. यमन	६. मारवा
२. बिलावल	७. काफी
३. खमाज	८. आसावरी
४. भैरव	९. भैरवी
५. पूर्वी	१०. तोडी

“ तोडी थाटांत ग कोमल असतो व बहुतेक तोडां प्रकारांत ग, नि कोमल असतात, म्हणून तो थाट मीं ‘ लक्ष्यसंगीत ’ ह्या नांवाचा सूत्ररूपी ग्रंथ संस्कृतांत लिहून निनांवीं प्रसिद्ध केला. तो ग्रंथ लोकांस चांगला आवडला. तो संस्कृतांत व संक्षिप्त रूपांत असल्यामुळे अनेक वाचकांकडून व स्नेह्यांकडून मला अशा सूचना करण्यांत आल्या कीं, त्या ग्रंथावर एक विस्तृत अशी सोप्या मराठी भाषेंत टीका लिहिण्यांत यावी. हा ‘ हिंदुस्थानी संगीतपद्धति ’ ग्रंथ त्या सूचनांचेंच फल आहे. ‘ पद्धति ’ ग्रंथ चार भागांत लिहिला गेला आहे. पहिल्या भागांत यमन, बिलावल व खमाज ह्या तीन थाटांतून उत्पन्न होणाऱ्या सुमारे ४५ रागांचा विचार करण्यांत आला आहे. दुसऱ्या भागांत प्रथम समासांत श्रुति-स्वर प्रकरणाची चर्चा थोडीशी करून मग भैरव थाटाच्या सुमारे २० रागांचा विचार केला आहे. तिसऱ्या भागांत पूर्वी व मारवा ह्या थाटांतून उत्पन्न होणाऱ्या २५ रागांचा विचार करण्यांत आला आहे. हे तीन भाग इ. स. १९१० ते १४ ह्या सालांत प्रसिद्ध झाले. चौथ्या भागांत काफी, आसावरी, भैरवी व तोडी ह्या थाटांतून उत्पन्न होणाऱ्या सुमारे ६०।७५ रागांचा सर्वास्तर विचार करण्यांत आला आहे. ‘ संगीतपद्धति ’ हा ग्रंथ गुरु—

शिष्यसंवादरूपी प्रणालीनें मुद्दाम लिहिला आहे; कारण तिच्या योगानें वाचकांस लौकर व चांगला बोध होतो हें मला अनेक वर्षांच्या संगीतशिक्षण देण्याच्या अनुभवानें कळून चुकलें आहे. ”

त्यांच्या ह्या ‘संगीतपद्धति’ ग्रंथाची पृष्ठसंख्या जवळ जवळ २५०० आहे. एकट्या चौथ्या भागाचीच ११२० पृष्ठे आहेत. हा भाग त्यांच्या मृत्यूचे पूर्वी चार वर्षे प्रसिद्ध झाला. हा ग्रंथ म्हणजे संगीताचा ‘ज्ञानकोश’च होय. ह्या ग्रंथांत “प्रत्येक रागस्वरूपाचें सूक्ष्म व मार्मिक परीक्षण करून, त्यांनीं कसलेल्या रसायनशास्त्रासारखें पृथक्करण करून दाखविलें आहे.”* एवढें हें प्रचंड लेखन करून, हा विषय पूर्ण झाला असें भातखंडे ह्यांना वाटत नव्हतें. आगलीहि अनेक गोष्टींवर लिहिलें पाहिजे असें त्यांस वाटत असे. पण आपलें वय झालें हें लक्षांत आणून त्यांनीं पुढील पिढींतील व्यासंगी संगीतज्ञांना अद्याप कोणकोणते परिश्रम व्हावयास पाहिजेत यासंबंधीची कल्पना आणून देण्यासाठीं एक १५ कलमी यादी आपल्या ह्या ग्रंथराजाच्या शेवटीं दिली आहे. आपल्या ह्या ‘संगीतपद्धती’चा संगीताच्या विद्यार्थ्यांना नीट उपयोग करतां यावा ह्यासाठीं त्यांनीं सहा भागांत एक क्रमिक पुस्तक-मालिका’हि प्रसिद्ध केली.

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतीय भाषांतील संगीतावरील ग्रंथ वाचतां येऊन, त्या त्या प्रांतांतील संगीतविषयक कल्पना नीट समजून घेतां याव्या ह्या हेतूनें त्यांनीं हिंदी, तमीळ, गुजराती, बंगाली ह्या भाषांचा अभ्यास केला. ह्या अभ्यासामुळे ‘हिंदुस्थानी संगीतपद्धति’ हा ग्रंथ त्या नांवाला शोभेल असा त्यांस सजवितां आला.

‘संगीतपद्धति’ ह्या ग्रंथाव्यतिरिक्त त्यांनीं इंग्रजींत ‘A short Historical Survey of the Music of Upper India’, ‘A Comparative study

* भा. सी. सुकथनकर, ‘हिंदुस्थानी संगीतपद्धति’ क्रमिक पुस्तकमालिका, सहावे पुस्तक, प्रस्तावना.

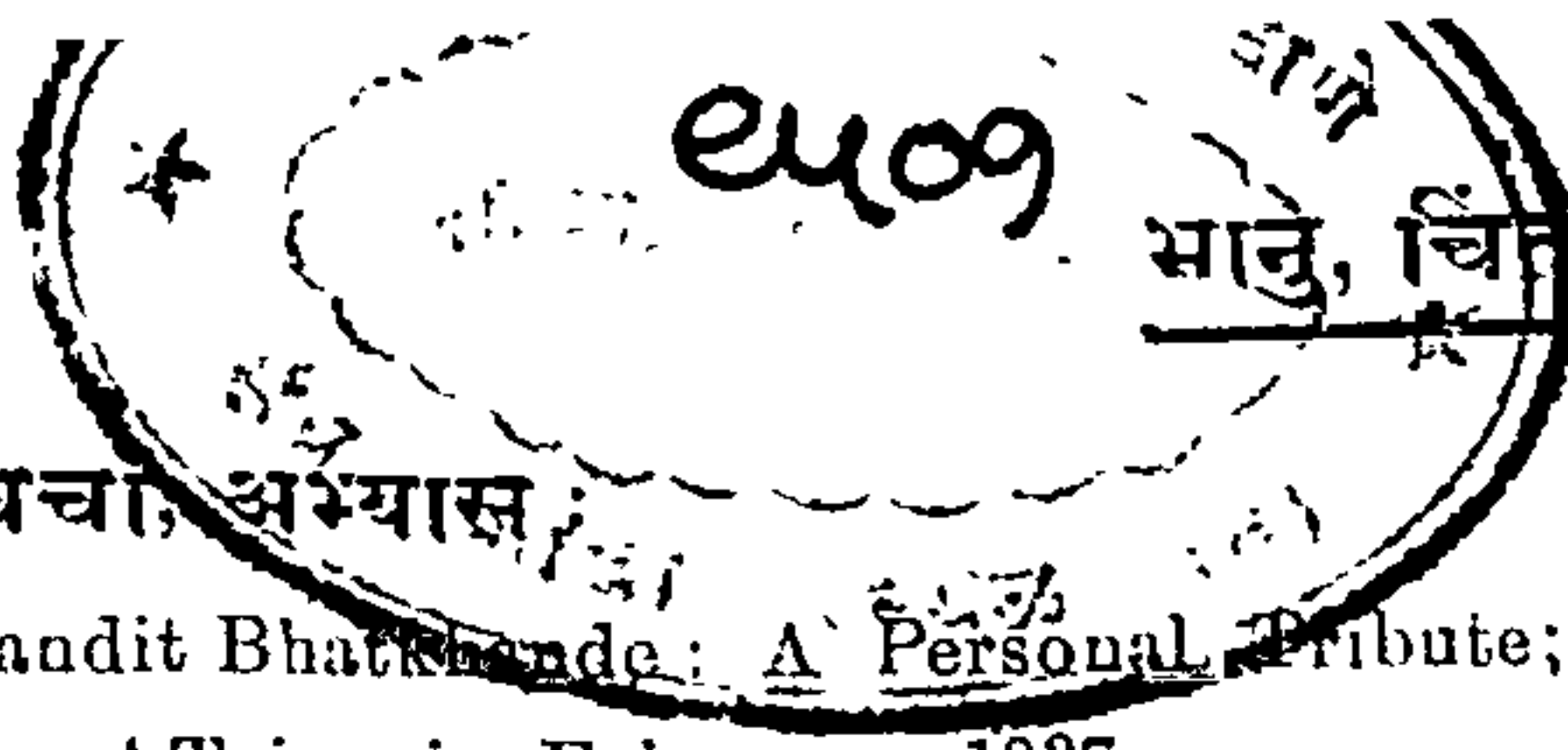
अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

of the Music system in the 15th, 16th, 17th and 18 Centuries', 'Philosophy of Music' अशीं पुस्तके लिहिलीं आहेत. त्याचप्रमाणे संस्कृत भाषेतील 'चतुर्दशप्रकाशिका', रागतत्त्वविबोध', 'रागतरंगिणी', 'रागलक्षण', 'संगीतसारामृत' वगैरे पुस्तके प्रसिद्ध केलीं. ह्याशिवाय त्यांनी स्वतः 'अभिनव रागमंजरी' ह्या नांवाचा स्वतः एक ग्रंथ संस्कृतांत लिहिला.

भातखंडे ह्यांनी, जी संगीतपद्धति आपण भारतापुढे ठेविली ती प्रचलित व्हावी या हेतूने तिचे शास्त्रशुद्ध व पद्धतशीर अवलंबन गायकांकडून व्हावे ह्यासाठी ग्वाल्हेर व लखनौ येथे विद्यालये स्थापन केलीं व स्वतः शिकवून तयार केलेल्या संगीतज्ञांकडून तीं उत्तम रीतीने चालविलीं; सालोसाल संगीत-परिपदा भरवून संगीतक्षेत्रांत वावरणाऱ्यांना एक नवी दृष्टि दिली. त्यांनी ह्या क्षेत्रांत अर्ध शतक जें कार्य केले त्यायोगे भारतीय संगीतक्षेत्रांत एक नवयुग निर्माण झाले.

वा ङ् म य :

१. हिंदुस्थानी संगीतपद्धति--भाग १ ला; १९१०; श्रीगणेश प्रिंटिंग प्रेस, पुणे.
२. " " भाग २ रा; १९१४; कर्नाटक छापखाना, मुंबई.
३. " " भाग ३ रा; १९१४, आर्यभूषण प्रेस, पुणे.
४. " " भाग ४ था; १९३२; आर्यभूषण प्रेस, पुणे.
५. गायनाचा अभ्यासक्रम--पहिले पुस्तक; १९३०; जगदीश्वर प्रेस, मुंबई.
६. " " --दुसरे पुस्तक; १९३०; " "
७. " " --तिसरे पुस्तक; १९३०; " "
८. हिंदुस्थानी संगीतपद्धति-- पुस्तक पहिले; दु. आ. १९२१,
आ. ८ वी, १९३५; आर्यभूषण, पुणे.
९. " -- पु. दुसरे; १९२१, आ. ४ थी १९३६; आर्यभूषण, पुणे.
१०. " -- पु. तिसरे; १९२२, आ. ३ री १९३४ आर्यभूषण, पुणे.
११. " -- पु. चौथे; १९२६, आर्यभूषण, पुणे.
१२. " -- पु. पांचवे; १९३७; आर्यभूषण, पुणे.
१३. " -- पु. सहावे; १९३७, मुंबईवेभव, मुंबई.

भानु, चिंतामण गंगाधर

चरित्र, चचा, अभ्यास

१. Pandit Bhatkhande: A Personal Tribute; Dilip Kumar Roy, 'Triveni', February, 1937.

२. पं. भातखंडे यांचे कार्य; 'शुद्धकल्याण': 'केसरी', ७ सप्टेंबर १९५२.

भानु, चिंतामण गंगाधर [१८५६-१९२९] इतिहास व तत्त्वज्ञान ह्या विषयांचे मार्मिक अभ्यासक व लेखक. ह्यांचा जन्म पेशवाईतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी नाना फडणिस ह्यांच्या घराण्यांत सातारा जिल्ह्यांतील मेणवली ह्या गांवीं झाला. ह्यांचे वडील ह्याच जिल्ह्यांतील दहिपडी ह्या गांवीं अव्वल कारकून असत तेथेंच त्यांचें प्राथमिक शिक्षण झालें. त्यांचें इंग्रजी शिक्षण सातारा येथें होऊन १८७५ सालीं मॅट्रिक झाल्यावर पुण्यांतील इंजिनिअरिंग कॉलेजांतील सव-ओव्हरसीयरच्या क्लासांत ते दाखल झाले. ओव्हरसीयरची परीक्षा दिल्यावर त्यांनीं कांहीं दिवस सरकारच्या 'पब्लिक वर्क्स खात्यांत' नोकरी केली. तेथें त्यांचा स्वाभिमान दुखावण्यासारख्या कांहीं गोष्टी घडल्यामुळें त्यांनीं ती नोकरी सोडली व उच्च शिक्षण घेऊन पदवीधर होण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. घरून शिक्षणासाठीं मदत मिळेल अशी परिस्थिति नसतांनाहि केवळ स्वावलंबनांवर भिस्त ठेवून त्यांनीं हा नवीन आयुष्यक्रम आंखला आणि आपल्या निश्चयानुसार ते डेक्कन कॉलेजांतून १८८४ सालीं बी. ए. ची पदवी घेऊन बाहेर पडले. ह्या कॉलेजांत ते दोन वर्षे फेलोहि होते. फेलोशिपच्या काळांत एम. ए.चा अभ्यास करून परीक्षा द्यावी व मग स्वार्थत्यागपूर्वक चालविलेल्या व 'शहाणे करून सोडावे । सर्व जन ।' हें समर्थोपदिष्ट व्रत धारण करणाऱ्या न्यू इंग्लिश स्कूलच्या चालकमंडळीस जाऊन मिळावें असा त्यांनीं संकल्प केला. ते लिहितात : * "तो (संकल्प) सफल होणार असैं वाटून मला आनंद झाला. परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें व इतर कांहीं कारणांनीं मला अभ्यासच करतां आला नाहीं. शिवाय आगरकर, नाम-

* ले. टिळक यांच्या आठवणी व आख्यायिका, खंड पहिला, पृ. ६-७.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

जोशी, केळकर प्रभृतींनी 'एम्. ए. व्हा, न व्हा, तुम्हीं आमच्यामध्ये येऊन मिळालेच पाहिजे' असे सांगितल्यामुळे एम्. ए. होण्याचा माझा उत्साह-संदेहाला व प्रकृति सुधारण्याकडे व इतिहासग्रंथ वाचण्याकडे माझी तंद्री लागली. दोन वर्षे व्याप्रमाणे मी सपाटून खेळलो व इतिहासग्रंथांचे पठणहि केले. पुढे १८८७ साली माझ्या पुण्यशील मातापितरांच्या इच्छेविरुद्ध मी न्यू इंग्लिश स्कूलला अंतर्भूत करणाऱ्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा लाईफ मॅम्बर झालो."

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीला फर्ग्युसन कॉलेज काढण्याची परवानगी १८८५ साली मिळाली. ह्या कॉलेजचे पहिले प्रिन्सिपाल संस्कृत कोशकार प्रो. वामन शिवराम आपटे हे असून टिळक, आगरकर, वासुदेवराव केळकर, गोपाळ कृष्ण गोखले वगैरे अध्यापकमंडळीत होते. ह्या मंडळीत मिसळून भानु अध्यापनाचे काम करू लागले. कॉलेजांत ते 'इतिहास' व 'तत्त्वज्ञान' हे विषय शिकवीत. न्यू इंग्लिश स्कूलचा सुपरिंटेंडेंट म्हणूनहि त्यांनी पुष्कळ वर्षे काम पाहिले.

भानु ह्यांचे नांव प्रथमच प्रामुख्याने पुढे येण्यास त्यांनी १८९४ साली 'केसरी' पत्रांत 'नाना व महादजी' ह्या मथळ्याखाली लिहिलेली लेखमाला कारण झाली. मिरजेचे इतिहाससंशोधक वासुदेवशास्त्री खरे व बेळगांवचे वकील विष्णु रघुनाथ नातु ह्यांनी अनुक्रमे लिहिलेल्या नाना फडणिस व महादजी शिंदे ह्या चरित्रांच्या अनुरोधाने लिहिलेली ही बारा लेखांची माला होती. टिळकांनी तिला अग्रलेखाच्या रकान्यांत स्थान दिले होते ह्या दोन 'वीर मुत्सद्यांच्या कृति व अपकृति ह्यांचा परिणाम महाराष्ट्राच्या इतिहासावर काय झाला हे अजमावून पाहण्याचा' ह्यांत त्यांनी प्रयत्न केला आहे. 'त्यावेळच्या मुत्सद्देगिरीच्या माहितीने पूर्ण' अशी ही लेखमाला आहे. 'केसरी' पत्रांतून ज्या काहीं विशिष्ट लेखमाला वेळोवेळी खूप गाजल्या त्यांपैकी ही एक होय. ही लेखमाला आपण लिहावयास कसे प्रवृत्त

झालों हें सांगतांना भानु लिहितात : * “ विष्णु रघुनाथ नातु, वेळगांवचे सुप्रसिध्द वकील, ह्यांनीं महाराष्ट्राच्या अठराव्या शतकांतिल शेवटचा महावीर महादजी शिंदे पाटीलबोवा या महाशूर, महाधोरणी, महायोजक, महापुरुषाचें चरित्र प्रसिध्द केलें. विषय उत्तम व ग्रंथलेखकहि उत्तम ! नातु डेकन कॉलेजांत माझे सहाध्यायी असत. त्यांचा उद्योग दांडगा, बुद्धि कुशाग्र, ग्रंथाची मांडणी अतीव न्यायशुध्द, उपलब्ध साधनग्रंथांची खडान्खड माहिती, भापा मनोहर, कल्पनाशक्ति अचाट, इत्यादि स्पृहणीय सद्गुणांमुळें त्यांचा ग्रंथ सर्व आबालवृद्धांच्या आदराला सहजच पात्र झाला. इतिहास हा माझा आवडता विषय, त्यांतल्या त्यांत मराठेशाहीचा इतिहास तर मला अत्यंत प्रिय; म्हणून माझे स्नेही श्रीयुत नातु ह्यांचा ग्रंथ मीं कसोशीनें दोन तीन वेळ वाचला. तो वाचून मला वाटलें कीं, ह्या ग्रंथामुळें १८ व्या शतकांतिल इतर राजकारणी पुरुषांच्या धवल कीर्तीवर कदाचित् अपकीर्तीचे कृष्णमेघ येतील. काव्येतिहासांतिल बखरी व विशेषतः पत्रें, यादी मीं ठीक रीतीनें वाचल्या होत्या म्हणून मला पहिल्या चार भट पेशव्यांच्या व नाना फडणीसांच्या राजकीय ध्येयासंबंधानें व कर्तृत्वा-संबंधानें एक प्रकारची अव्यभिचारिणी भक्ति उत्पन्न झाली होती व आहे. छत्रपति श्री शिवाजी महाराजांचे हेतु मुख्यतः या पांच राजकारणी पुरुषांनीं शिंदे-होळकरांच्या मदतीनें सिद्धीस नेण्याचा पुष्कळच यशस्वी प्रयत्न केला, अशी माझी समजुत होती व आहे. आणखी प्रारब्धानुसार ज्या कुलांत माझा जन्म झाला, त्याच कुलाला नाना फडणीसांनीं अलंकृत केलें होतें, हें मला विसरतां येत नव्हतें. मीं धाडस केलें व नातूंचें पुस्तक परीक्षिण्याचा माझा हेतु मीं टिळकांस कळविला. माझ्या सुभाग्याची गोष्ट कीं, चिह्नीचा स्वीकार होऊन टिळक माझ्या येथें आले. मी माझी परीक्षण-रूपरेषा त्यांस सांगितली व थोडाबहुत फेरफार करून त्यांनीं ती मान्य केली. केवळ राजकारणी

* लो. टिळक याच्या आठवणी, खण्ड पहिला, पृ. १२-१३.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

दृष्टीने मात्र मी लेखमाला लिहावी आणि जरूर तेथे काने वेलांच्या देऊन केसरीकारांनीं प्रसिद्ध करावी असें ठरलें.”

भानूंचा मराठ्यांच्या इतिहासाविषयीचा अभिमान जाज्वल्य असे. मराठ्यांनीं आपल्या इतिहासाचें काळजीपूर्वक संशोधन करून स्वतःच स्वतंत्र बुद्धीनें तो लिहिला पाहिजे असें त्यांचें प्रतिपादन असे. पण तो लिहिण्याचे आधीं आपणाकडून पूर्वतयारी भरपूर, शास्त्रशुद्ध व भक्कम व्हावयास पाहिजे; ह्यासाठीं इतिहासाचीं साधनें जितकीं गोळा करतां येतील तेवढीं करून त्यांची नीट तपासणी करावयाला हवी; हा तपश्चर्येचा काळ आहे, अभियुक्त ऐतिहासिक ग्रंथ प्रमाणत्वानें लिहिण्याचा काळ अद्यापि आला नाही; असें त्यांचें म्हणणें असे. मराठ्यांचा इतिहास लिहिणारा लेखक कसा असावयाला हवा ह्यासंबंधीं त्यांनीं आपल्या ‘इतिहासकाराचीं लक्षणें’* ह्या निबंधांत जे विचार व्यक्त केले आहेत त्यावरून त्यांचें एताद्विषयक चिंतन किती खोल होतें ह्याची चांगली कल्पना येते ते लिहितात : “कार्यकारणाचें स्वरूप तत्काळ ग्रहण करणारी बुद्धी लेखकास असली पाहिजे. ही बुद्धि कोणास स्वयंभू असते व कोणी ती दीर्घ प्रयत्नानें संपादन केलेली असते. तथापि अशा प्रकारची सूक्ष्म बुद्धि असणें हें अत्यंत आवश्यक आहे. मराठ्यांचा उदय झाला तो सह्याद्रीच्या अरण्यांत भटकणाऱ्या वगव्याप्रमाणें आकस्मिक होता, असें म्हणणाऱ्या इतिहासकारांस मराठ्यांची पूर्वस्थिति व उदयकालीन स्थिति ह्यांचा संबंध नीट समजला नाही, असें कष्टानें म्हणावें लागतें. मराठ्यांचें राज्य लयास गेलें, त्याचें सर्व खापर राववाजीच्या डोक्यावर फोडलें, म्हणजे एका मनुष्याच्या मूर्खपणामुळें सर्व राज्याचा घात झाला, असें म्हणण्यासारखें अप्रयोजक होय. एकट्या शिवाजीला मराठी साम्राज्याचा डोळारा उभा करितो येणें शक्य नव्हतें, त्याचप्रमाणें राववाजींनाहि त्या डोळान्याची सर्वथा धुळधाण करणें हें शक्य नव्हतें. शिवाजीकालीन मंडळी ज्याप्रमाणें राज्याच्या उद्धवाला कारण झाली

* सात या (१९१०) महाराष्ट्र-साहित्यमंमेलनाचा अहवाल, पृ. २९.

त्याचप्रमाणें बाजीरावकालीन मंडळी राज्याच्या धिल्याला कारण झाली. परमार्थी शिवाजीच्या वेळच्या मराठ्यांचें पुष्कळसें रूपांतर स्वार्थसाधु दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळीं झालें हेतें. कोणीकडे तानाजी मालुसऱ्यासारखे स्वामि-कार्यार्थ धारातीर्थी स्वयंस्फूर्तीनें देह ठेवणारे महावीर, आणि काणाकड दौलतराव शिंद्यासारखे स्वार्थी, अज्ञानी, भोळसर व स्वतःचा जीव वांचविण्यासाठीं स्वामीचा यथास्थित पाडाव करणारे रणसंद सेनापती ! बाजी फसलकर शत्रूची फळी फोडून त्यांच्या सैन्यांत दंगा माजवून देतो, तर यशवंतराव होळकर मराठी राज्याचें केंद्र जें पुण्यनगर त्यालाच आग लावून तेथील लोकांस सतावून सोडतो ! शिवाजीच्या देहाचें संरक्षण करण्यासाठीं शिवाजीचें सोंग घेणारा हिरोजी फरजंद कोणीकडे,—किंवा बाळाजी विश्वनाथाचा जीव वांचविण्यासाठीं आपल्या देहाची आहुती देणारा बाळाजी महादेव भानु कोणीकडे आणि पेशव्यांच्या राज्यांत अमुक अमुक व्यंगें आहेत असें त्यांच्या शत्रूस द्रव्यलोभानें जाऊन सांगणारे निमकहराम मुत्सद्दी कोणीकडे ? दुसरा बाजीराव वाईट तर खराच, पण त्याच्या सभोवतालची परिस्थिति व त्याचजवळ असणारा बहुतेक माणसें तितकींच वाईट होती, हें आपण विसरतां कामा नये. आगकाड्यांची पेटी आग लावील, पण केव्हां ?—जेव्हां तिच्याजवळ ज्वालाग्राही पदार्थ असतील तेव्हां. तात्पर्य, बहुतेक समाज नीतिशून्य होतो, तेव्हां राष्ट्राला अवनत स्थिति येते. एका माणसाच्या बरेवाईटपणानें समाजाचा उत्कर्षापकर्ष होत नाही. बाजीराव हा निमित्तकारण आहे; पण तो निमित्तकारण मात्र आहे. हें विसरतां कामाचें नाही. स्वकालाचा प्रतिनिधि जसा शिवाजी, तसा स्वकालाचा बाजीराव हा प्रतिनिधि होय. म्हणून शिवाजीचें अथवा बाजीरावाचें जें वर्णन द्यावयाचें तें त्या त्या कालाचे प्रतिनिधि म्हणून होय. तात्पर्य परिस्थितीचें बलाबल ओळखून तेथें असणाऱ्या वस्तूची योग्यता नीट रीतीनें लक्षांत येईल अशा प्रकारची लेखकाची बुद्धि पाहिजे. होतां होईल तितका निःपक्षपातीपणा त्यानें आपल्या लेखात आणायचा प्रयत्न केला पाहिजे.”

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

“ याप्रमाणें काल-देशाची उत्तम माहिती, कागदपत्रादिकांचा शक्य तो परिपूर्ण संग्रह, लेखकाचे इतिहासज्ञानास दुसऱ्या अवश्य शास्त्रज्ञानाची* सहायता, भाषेचें प्रभुत्व, बुद्धीची कुशाग्रता, विषदता, आणि निराग्रहीपणा, इत्यादि गोष्टी माझ्या दृष्टीनें इतिहासलेखनाचे प्राण आहेत.”

भानूनीं आपल्या आयुष्याच्या पूर्वार्धांत इतिहासविषयक वाचन व लेखन पुष्कळच केलें. स्वतंत्र ग्रंथ असा जरी त्यांनीं लिहिला नाहीं तरी त्यांनीं आपल्या अभ्यासाचा परिपाक निबंध व व्याख्यानें ह्यांद्वारा प्रसंगानुसार समाजापुढें ठेवला. नानासाहेब पेशवे हे आळशी व विलासी होते हें ग्रॅट डफचें मत खोडून काढून नानासाहेबांची खरी योग्यता दर्शविणारें त्यांचें १८९४ सालीं फर्ग्युसन कॉलेजच्या वादविवाद सभेंत झालेलें व्याख्यान, वेळीस येथें नाना फडणीसाच्या श्राद्धदिनीं १९०० सालीं झालेलें व्याख्यान, त्याचप्रमाणें ‘शिवाजीनें अफझलखानाचा विश्वासघातानें वध केला नसून, अफझलखानाच्या विश्वासघाताचा प्रतिकार करून आत्मसंरक्षण करण्यासाठीं शिवाजीला त्याचा वध करावा लागला’ असें मत प्रतिपादणारें १९०० सालच्या शिवाजी उत्सवांतील लो. टिळकांच्या अध्यक्षतेखालील त्यांचें व्याख्यान हीं फार महत्त्वाचीं आहेत. ह्यांतील तिसऱ्या व्याख्यानांतूनच लो. टिळकांवरील पहिला राजद्रोहाचा खटला उपस्थित झाला. “अध्यक्ष या नात्यानें टिळकांनीं जें भाष्य केलें तें निमित्त मात्र घेऊन त्यांचेवर खटला करण्यांत आला आणि प्रो. भानु ह्यांसहि दोन वर्षे आपलें शिक्षणाचें काम सोडून घरीं बसावें लागलें.”

कॉलेज सोडून घरीं सक्तीनें विश्रान्ती घेणें भाग पडलेल्या दोन वर्षांच्या काळांत त्यांनीं वेदान्ताचा अभ्यास करून ‘भगवद्गीता’ विवरणासह मासिक रूपानें समाजापुढें ठेविली. ‘ह्यांत त्यांनीं निरनिराळ्या मतांच्या आचार्यांनीं

* न्याय, नीति, धर्म, अर्थ, राजकारण, समाज व युद्ध यांच्या शास्त्राचे ज्ञान.

गीतेवर केलेले सर्व विवेचन एकत्र मांडून त्यांचे तुलनादर्शक विवेचन केले आहे.' ह्या गीतेचा उपसंहार १९१० सालीं त्यांनीं लिहून प्रसिद्ध केला. भानु हे शांकरमतानुयायी होते. टिळकांनीं गीतेचा लावलेला कर्मपर अर्थ त्यांना मान्य नव्हता. ' भगवद्गीता ' मासिकाच्या प्रकाशनानंतर त्यांचे लक्ष उपनिषदे, पौर्वात्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, पुराणे इत्यादि विषयांकडे वळले.

फर्ग्युसन कॉलेजांतून सेवानिवृत्त झाल्यावर पांच वर्षे (१९१८-१९२३) ते अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानमंदिरांत होते. ह्या संस्थेच्या ' तत्त्वज्ञानमंदिर ' ह्या मासिकाचे त्यांजकडे संपादकत्व होतें. ह्या मासिकांत त्यांचे तत्त्वज्ञानविषयक अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत.

भानु ह्यांचा, इतिहास, तत्त्वज्ञान ह्या विषयांप्रमाणेंच नाट्यशास्त्राचा व्यासंगहि उच्च दर्जाचा होता. नट व नाटककार ह्यांस उपयोगी पडावे ह्यासाठीं त्यांनीं भरतमुनीकृत नाट्यशास्त्रावरील ग्रंथांचे मराठींत भाषांतर केले. महाराष्ट्र नाटकमंडळीच्या पहिल्या काळांत तिच्यातील किऱ्येक नटांना भानूंनींच अभिनयाचे शिक्षण दिलें होतें. ते स्वतः उत्तम प्रकारचे वक्ते, प्रवचनकार व कीर्तनकार होते. ह्या गुणांचा त्यांनीं आपल्या ऐन उमेदीच्या काळीं लोकशिक्षणाचे कामीं चांगलाच उपयोग केला. टिळकांच्या पिढीतील पट्टीचे विद्वान् वक्ते म्हणून ज्या थोड्यांचे नांव अद्यापहि घेण्यांत येतें अशा व्यक्तींपैकीं भानु हे एक होत.

स्वदेश, स्वभाषा व स्वधर्म ह्या त्रयीचे ते निष्ठावंत उपासक होते. " त्यांना आपल्या राष्ट्राची, भाषेची व धर्माची सध्यांची अवनति पाहवत नसे. आणि ह्यांतून लोके वर काढण्यासाठीं सर्व प्रकारचे उद्योग आपण हातीं घेतले पाहिजेत असा उपदेश ते नेहमीं आपल्या व्याख्यानांत करीत. तपानें सर्व कांहीं साध्य होतें, पण हल्लीं आपल्या देशांत तपस्वीच राहिले नाहींत, यास्तव तुम्ही खरे ब्राह्मण व्हा, खरे तपस्वी व्हा, असें ते नेहमीं सांगत. मात्र तें तप म्हणजे शास्त्रीय ज्ञान होय. भौतिक शास्त्रांची आवड आपल्यांतून नाहींशी झाली म्हणूनच

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आपली अवनति झाली आणि ज्यावेळीं आमच्यांत पुन्हां शास्त्रीय संशोधक निर्माण होतील तेव्हांच आपल्या देशाची उन्नति होईल असें ते म्हणत.” *

स्वतः भानु वाङ्मयतपस्वी हेते. त्यांची ज्ञानोपासना अखंड आमरण चालू होती. देहत्यागाच्या अखेरच्या क्षणींदेखील, ज्या ज्ञानाच्या उपासनेंत त्यांनीं आपलें सारें आयुष्य घालविलें त्याची देवता जी गजानन तिची तसवीर पुढें ठेववून तिचें ध्यान करीत त्यांनीं प्राण सोडला.

वा ङ्म य :

१. नीतिमीमांसा अथवा नीतिशास्त्राचीं मूलतत्त्वे; भाग पहिला, (स्पेन्सरकृत 'Data of Ethics' चे आधारे); १८९१.
२. नीतिमीमांसा-- न्यायतत्त्वे (स्पेन्सरकृत 'Justice' ह्या ग्रंथावरून); १८९२.
३. राजयोग; १९००.
४. श्रीमद्भगवद्गीता; [मूल अन्वयार्थ, शांकरभाष्य व भाषांतर],
भाग १ ला, अध्याय १—६;
५. ,, भाग २ रा; अध्याय ७—१२; १९०९.
६. ,, भाग ३ रा; अध्याय ; आ. २ री १९१०.
७. ,, भाग ४ था; उपसंहार; आ. २ री १९१०.
८. उपनिषत्संग्रह—(ईश, केन, काठक, प्रश्न, मुण्डक व माण्डूक्य; मूल मंत्र अन्वय, अर्थ व विवरण ह्यांसह); १९१५.
९. एतरेय व तैत्तिरीयोपनिषद् (शांकरभाष्य व मराठी भाषांतर ह्यांसह); १९१४.
१०. काठकोषनिषद् (द्वैताद्वैतभाष्यभाषांतरांसह); १९१२.
११. तैत्तिरीयोपनिषद् (मूल शांकरभाष्य व मराठी भाषांतर), १९१४.
१२. ईशावास्योपनिषद् (द्वैताद्वैतभाष्यभाषांतरांसह);
१३. केनोपनिषद् (द्वैताद्वैतभाष्यभाषांतरांसह); १९१२.
१४. छान्दोग्योपनिषद्—अध्याय १ ते ६ (मूल संस्कृत, मूल शांकरभाष्य व मराठी भाषांतर); १९२०.

* केमरी, ४ जानेवारी १९३०.

अनुक्रम ३८६०५ नि: वारि...

आंक २२३३ ... ले नि: भाटे, विठ्ठल वाळकृष्ण

१५. प्रश्नोपनिषद् (मूळ, शांकरभाष्य व मराठी भाषांतर); १९१२.
१६. माण्डूक्योपनिषद् [भाष्यभाषांतरासह]; १९१३.
१७. मुण्डकोपनिषद् (मूळ, शांकरभाष्य व मराठी भाषांतर); १९१६.
१८. मराठी श्रीमद्भागवत (गद्यसार); १९१२.
१९. शुक्लयजुर्वेदसंहितागर्त ईशावास्योपनिषद् (पदान्वयार्थासहित मूळ, शांकरभाष्य, त्याचा सरळ अर्थ व इतर तत्त्वज्ञांचे विचार); १८९९.
२०. श्रीमत्कृष्णद्वैपायनप्रणीत चतुःसूत्री (पहिली चार सूत्रे)- भाषांतर-[शंकराचार्य रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य व वल्लभाचार्य यांच्या भाष्यांसह]; १९१२.,
२१. नाट्यशास्त्र (भरतमुनीप्रणीत ; १९१७.
२२. नाना आणि महादजी यांची तुलना (' केसरी 'तील लेखमाला), १८९६.
२३. काब्डेन [रिचर्ड काब्डेन याचे चरित्र]; १८९०.
२४. डिमास्येनीस याचे चरित्र; १८९१.
२५. शृंगेरीची लक्ष्मी; ऐतिहासिक कादंबरी; १९०४.
२६. हंबरिराव (इंग्रजीवरून); लघुकादंबरी; १९२८.
२७. मराठ्यांच्या इतिहासातील कांहीं गोष्टी; १८९७.

भाटे, विठ्ठल वाळकृष्ण [मृत्यु १९१५] जीविशास्त्रविषयक

सुलभ मराठी पुस्तकांचे लेखक. शास्त्रीय विषय घेऊन एल्फिन्स्ट कॉलेजांतून बी. ए. झाले. कांहीं दिवस मुंबईच्या सेक्रेटारिएटमध्ये त्यांनी नोकरी केली. प्रि. महादेव शिवराम गोळे ह्यांच्या आग्रहामुळे सरकारी नोकरी सोडून ते पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजामध्ये अध्यापनाचे काम करू लागले. जीविशास्त्राचा अभ्यास ह्यांच्यामुळेच तेथे प्रथम सुरू झाला. पुढे फर्ग्युसन कॉलेज सोडून हे हुबळीस गेले. तेथील लॅमिंग्टन हायस्कूलचे हे अखेरपर्यंत मुख्याध्यापक होते. मराठीत जीविशास्त्रावर सुलभ भाषेत पुस्तके लिहिण्याचा त्यांचाच पहिला प्रयत्न होय. कोणत्याही विशिष्ट इंग्रजी पुस्तकाचा अनुवाद न करता, स्वतंत्रपणे कोणालाही सहज समजेल अशा भाषेत, व नेहमी पाहावयास मिळणारे प्राणी व वनस्पति निवडून त्यांची उदाहरणे देऊन सुबोध रीतीने त्यांनी आपल्या पुस्तकांची रचना केली आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मय :

१. जीवनशास्त्राचीं तत्त्वे; १८९७; प्र० व. ग. दाभोळकर, पुणे.
२. जनन-मरणमीमांसा; १९०७; „ पुणे.
३. सजीव सृष्टींतलि चमत्कार, ('शास्त्ररहस्य', प्र. दाभोळकर, पुणे, या ग्रंथांत समाविष्ट, ५५ पृष्ठांचा निबंध.)

भारदे, शिवराम एकनाथ; 'भारद्वाज.' [१८६२-१९२०]

ज्ञानेश्वरविषयक रूढ व सांप्रदायिक समजुतींना धक्का देणारा चिकित्सक टीकाकार. शेवगांव हें नगर जिल्ह्यांत एक तालुक्याचें ठिकाण आहे. सुप्रसिद्ध पैठण क्षेत्रापासून तें सहा कोसांवर आहे. त्या ठिकाणी शिवरामपंतांचा जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांस चौघे बंधु होते त्यांत रंगनाथबुवा हे सुप्रसिद्ध कीर्तनकार होऊन गेले. कीर्तनाचा सर्व संच घराचाच असे. मुंबईस रामवाडीच्या रामप्रंदिरांत त्यांची कीर्तनें होत. कथेकरी रंगनाथबुवा व त्यांचे बंधु ह्यांची मुंबईत फार मान्यता असे. त्यामुळें त्या काळच्या डॉ. भाऊ दाजी, रा. सा. मंडलिक, जगन्नाथ शंकरशेट, विनायकराव वासुदेवजी इत्यादि बहुतेक नामांकित पुढाऱ्यांची बुवांविषयीं आदरबुद्धि होती.

शहराशीं दळणवळण घडल्यामुळें या कथेकरीमंडळाच्या घराण्यांतील नूतन पिढीस इंग्रजी शिक्षणाचा लाभ झाला. शिवरामपंतांचे एक चुलत बंधु मॅट्रिक पास होऊन मुंबईस सेक्रेटारिएटमध्ये नोकरीस लागले. दुसरे राघोपंत जिल्हा टपालकचेरीच्या मुख्य अधिकाऱ्याच्या जागेपर्यंत चढले होते. शिवरामबुवांचा इंग्रजी अभ्यास नगर हायस्कूल, सोलापूर हायस्कूल व एल्फिन्स्टन हायस्कूल ह्यांमध्ये झाला. शेवटच्या हायस्कूलांतून ते प्रवेशपरीक्षा पास झाले. पुढील अभ्यास एल्फिन्स्टन कॉलेजांत झाला. परंतु गणित विषयांत फर्स्ट वी. ए.च्या परीक्षेंत दोन-तीन वर्षे लागोपाठ नापास झाल्यामुळें त्यांस अभ्यासक्रम सोडावा लागला.

खासगी शाळा स्थापन करून, अल्प वेतनावर संतुष्ट राहून, विद्यादानाचें पवित्र कार्य करण्याचा धडा गिरविण्याकडे १८८० सालानंतर तरुण

भारदे, शिवराम एकनाथ; भारद्वाज

सुशिक्षितांची प्रवृत्ति दिसून यावयास लागली. तीस अनुसरून शिवरामबुवा व त्यांचे परमस्नेही गणपतराव दाभोळकर, अकोळनेरचे जहागिरदार, ह्यांनी नगरास 'नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन नांवाची इंग्रजी शाळा काढली. ती त्यांनीं दोन तीन वर्षे चांगली चालविली. पण पुढें नगर येथील सरकारी हायस्कूल सरकारनें तेथील एजुकेशन सोसायटीचे ताब्यांत दिल्यामुळें कांहीं मित्रांच्या आग्रहावरून भारदे-दाभोळकर ही जोडी आपली शाळा बंद करून सोसायटीच्या शाळेंत शिक्षक बनली. शिक्षकाचें काम करीत असतांना 'इंडिया' पत्राचें 'मुत्सद्दी' ह्या नांवानें रूपांतर करून मराठींत एक साप्ताहिक पत्र हरि कृष्ण परांजपे, दाभोळकर व भारदे हे काढूं लागले. स्वतःचा छापखाना नसला म्हणजे खर्चाची बाजू अंगावर यावयाचीच, हा साधारण नियम असल्यामुळें, तें पत्र पुढें बंद पडलें. पण उत्साही तरुणांची उमेद पदरास थोडा फार चड वसल्यानें सहसा खचत नाहीं. अर्थातच दुसरें वर्तमानपत्र काढण्याचें हिंमत बाळगून 'सुदर्शन' नांवाचें साप्ताहिक सुरू करण्यांत आलें. सत्याण्णव सालच्या वावटळींत नगर हायस्कूलचे माजी हेडमास्तर मोडक ह्यांचें शिवाजी उत्सवाचे वेळीं झालेलें व्याख्यान 'सुदर्शनांत' प्रसिद्ध झालें. तें सरकारास आक्षेपार्ह वाटल्यावरून भारद्यांचा शाळेशीं संबंध तुटला. झाली ही गोष्ट फार चांगली झाली असेच परिणामाकडे पाहून म्हणावयास पाहिजे. सरकारनें ठराव काढून भारदे आदि-करून मंडळीस सरकारचा संबंध असणाऱ्या संस्थांतून बहिष्कृत केलें नसतें तर त्यांच्या हातून वाङ्मयसेवा खात्रीनें घडली नसती.

ह्या अज्ञातवासाचा उपयोग शिवरामबुवांनीं फार उत्तम रीतीनें केला. १८९८ सालीं ते नगराहून शेवगांवीं गेले. त्यांचा तेथील राहण्याचा वाडा फार भव्य व मोठा आहे. त्यांत एका खोलींत बऱ्याच पोथ्या व दप्तरें पडलीं होती. तीं चाळून पाहण्याचें काम फुरसतीच्या अभावीं लांबणीवर पडलें होतें. तें करण्यास आतां चांगली संधि मिळाली आहे असें वाटून त्यांनीं तें काम-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आरंभिलें, व पुढें जशी सवड सांपडे तसतसें अंतकालपावेतों ते तें मधून मधून करीत असत. ह्या कामास प्रारंभ करितांच 'ज्ञानेश्वरी'ची एक सुवाच्य हस्तलिखित प्रत त्यांस सांपडली. लेखकानें तिजवर लेखनकाल नमूद केला असल्यामुळें दुसऱ्या मिळतील तितक्या प्रती मिळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न सुरू केला. त्या सर्वांत आपलीच प्रत जुनी आहे अशी त्यांच्या मनाची खात्री पटल्यावर मग कुंज्यांच्या छापील प्रतीशीं ती ताडून पाहण्याचे कामास आरंभ झाला. हें करीत असतांना त्यांनीं फार मार्भिकपणानें व शोधकबुद्धीनें ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास केला. केवळ संप्रदायाचे ते दास बनले नाहींत. जिज्ञासूपणानें ग्रंथाचें अध्ययन करितांना ज्या ज्या शंका मनांत उद्भवल्या त्यांचें समाधान करून घेतल्याशिवाय त्यांच्यानें राहवळें नाहीं. दोन वर्षेपर्यंत समग्र ज्ञानेश्वरीचें मननपूर्वक परिशीलन केल्यानंतर त्या संबंधानें त्यांनीं 'सुधारक' पत्रांत एक लेखमाला 'भारद्वाज' ह्या टोपणनांवानें प्रसिद्ध केली. ह्या लेखमालेनें गतानुगतिक सांप्रदायिक लोकांमध्ये मोठी खळबळ उडून गेली. व वर्तमानपत्रांत मोठा वादविवाद सुरू झाला. बुवांचा सिद्धांत 'ज्ञानेश्वरीचा कर्ता आळंदीचा ज्ञानदेव नव्हे तर आपेगांवचा कर्ता ज्ञानदेव.

ज्ञानेश्वरीची नवीन संशोधित आवृत्ती प्रसिद्ध करावी अशी बुवांची फार मनीषा होती. तदनुरूप कांहीं अध्याय त्यांनीं लिहूनहि काढले होते. ज्ञानेश्वरीचा परिशीलनपूर्वक जितका अभ्यास करावयास पाहिजे होता तितका त्यांनीं केला होता. शब्दांचे अर्थ व्युत्पत्तींसह नीट उमगावे म्हणून कोंकणी, मल्याळी व कानडी भाषांचे कोप संग्रहीं ठेवून त्यांनीं बऱ्याच शब्दांचा सोपपत्तिक अर्थ लावला होता. अशा रीतीनें मार्भिकपणानें अध्ययन करून त्यांनीं काढलेल्या शब्दांचा 'ज्ञानेश्वरी कोश' म्हणून एक लहानसें पुस्तक छापण्याचा त्यांचा विचार होता.

ज्ञानेश्वरांच्या टाऱ्यां त्यांची पूर्ण भक्ति व अढळ निष्ठा होती. 'ज्ञानराज माझी योगियांची माउली । तेणें निगमावली प्रगट केली' असें तुका-

रामाच्या वाणींत त्यांनी नेहमीं म्हगावें. त्यांना ज्ञानेश्वरीची जशी एक जुनी प्रत सांपडली होती तशीच तुकारामाच्या अभंगांची एक हस्तलिखित प्रत मिळाली होती तींत शेवटचे कांहीं अभंग निराले होते, व ते तुकाराम-बुवांनीं देह सोडल्यानंतर पैठणास येऊन राहिल्यावर केले असावे असें त्यांचें मत होतें. 'ज्ञानवा तुकारामा'च्या इतर भक्तांप्रमाणें त्यांना इतर साधूंचे अगर कवींचे ग्रंथ तुच्छ वाटत नसत. श्री एकनाथांच्या समग्र ग्रंथांचें अवगाहन करून त्यांनीं एक विस्तृत निबंध लिहिला आहे. मुकुंदराजाचा 'विवेकसिंधु' जास्त उजेडांत यावयास पाहिजे असें त्यांच्या मनानें घेतलें होतें. त्या कामास त्यांनीं आरंभ केला होता पण तेंहि अर्धेच राहिलें.

महाराष्ट्रांतील धर्मग्रंथांचा त्यांनीं फार काळजीपूर्वक अभ्यास केलेला होता. 'ज्ञानेश्वरकालीन समाजस्थिति' ह्या विषयावर त्यांनीं पुण्याच्या 'प्रार्थनासमाजांत' एकदां व्याख्यान दिलें होतें. तें डॉ. भांडारकर ह्यांस इतकें पसंन पडलें कीं, पुढें पुणें प्रार्थनासमाजाच्या वार्षिक उत्सवांतील 'संतचरित्रकथन' हें शिवरामबुवांचें बहुतेक वर्षासनच झालें होतें. बुवांचें वाचन फार दांडगें होतें. 'इंडियन अॅन्टिक्वेरी'चे खण्ड हे त्यांचे फार आवडते ग्रंथ. जवळ एखाद्या वर्षांचें बांधीव पुस्तक पडलेलें नाहीं असें कधींहि व्हावयाचें नाहीं. तरवज्ञानदिप्रयक अशींच इंग्रजी पुस्तकें ते बहुधा वाचत असत. दशोपनिषदांचें त्यांनीं अध्ययन केलें होतें ते चांगले संस्कृतज्ञ होते. त्यांच्याजवळ निवडक अशा इंग्लिश, संस्कृत, मराठी ग्रंथांचा चांगल्यापैकी संग्रह असे.

प्रसंगाशिवाय किंवा कोणी विशेष आग्रह केल्याशिवाय ते कधींहि लेख लिहित नसत. 'येन केन प्रकारेण' प्रसिद्धीस यावे असा विचार त्यांच्या मनास कधींहि शिवला नाहीं. त्यामुळें त्यांचा बहुतेक काळ वाचनांत जात असे. अध्ययन आणि अध्यापन हाच त्यांचा आयुष्याच्या अखेरपर्यंतचा व्यवसाय होता. त्यांचा उच्च दर्जाचा व्यासंग लक्षांत घेऊन महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेनें त्यांस

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘मराठी भाषेचा इतिहास’ लिहिण्यास विनंति केली होती. पण त्यांच्या निघनामुळे ‘उपाद्रुघाता’पलीकडे पाऊल पडले नाही. *

भारदे ह्यांचे नांव ज्या वादामुळे महाराष्ट्रांत प्रामुख्याने गाजले तो ‘ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर’ हा वाद अनेक वा मयविषयक वादांत फार महत्वाचा व दीर्घ काल चाललेला असा वाद आहे. भारदे ह्यांचे लेख १८९८-९९ ह्या सालांत ‘सुधारक’ पत्रांत प्रसिध्द झाले. भारदे ह्यांनी आपल्या लेखांतून मांडलेले मुख्य मुद्दे पुढीलप्रमाणे होते :

(१) नामदेव व ज्ञानदेव हे समकालीन नव्हते; म्हणजे ज्ञानेश्वरीचा कर्ता ज्ञानेश्वर हा ‘तेराव्या’ शतकांत झाला व नामदेवाबरोबर तीर्थयात्रेस जाणारा ज्ञानदेव हा चौदाव्या शतकांत झाला.

(२) ज्ञानेश्वरीच्या अंतिम ओव्यांवरून ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ आळंदीच्या ज्ञानदेवाने केला नसून तो आपेगांवच्या ज्ञानेश्वराने केला आहे.

(३) आपेग्रामस्थ ज्ञानेश्वर व आळंदीचे ज्ञानदेव ह्या उभयतांचे कुलवृत्त भिन्न असून गुरुशिष्यपरंपराहि भिन्न आहे.

(४) भाषासरणीवरून पाहता ‘ज्ञानेश्वरी’ व ‘अमृतानुभव’ हे दोनच ग्रंथ आपेगांवच्या ज्ञानेश्वराने केले, व अभंग इत्यादि आळंदीच्या ज्ञानदेवाने केले आहेत.

(५) ज्ञानेश्वरांची समाधि आपेगांवी आहे व ज्ञानदेवांची आळंदीस आहे.

भारदे ह्यांच्या लेखमालेला ‘केसरी’ पत्रांतून त्यावेळीं (१९०० सालीं) आजगांवकर, भास्कर, अभ्यंकर, केशवस्वामी दामले, श्रीपतिबुवा भिंगारकर ह्यांनी व केरळकोकीळ मासिकांतून कृष्णाजीपंत आटल्ये ह्यांनी उत्तर दिलीं. ह्या सर्व उत्तरांत भिंगारकरबरोबर ह्यांचे उत्तर विस्तृत, माहितीपूर्ण, तोडीस तोड देणारे असले होते. खुद्द टिळकांनी त्यांना पाठीशी घेऊन भारदे

* त्रि. गं. धनेश्वर ह्यांच्या ‘विविधज्ञानविस्तार,’ मार्च १९२० ह्यांतील लेखाचा संक्षेप.

ह्यांजवर प्रतिहला चढविप्यास आपल्या बुद्धिशक्तीनिशीं मदत केली होती. “प्रारंभ भिंगारकरबुवांनीं केला असला तरी त्याची परिणती व समाप्ती स्वतः टिळकांनींच केली... टिळकांना असें दिसून आलें कीं, भिंगारकरबुवा ह्यांचा सिद्धान्त जरी बरोबर आहे तरी त्यांना लेख लिहिण्याचा अभ्यास नसल्यामुळें कोटिक्रम जितका समर्पक व्हावा तितका होत नाहीं व पुरावा ज्या वकिली थाटानें मांडला पाहिजे त्या वकिली थाटानें तो मांडला जात नाहीं. ह्यामुळें प्रथम लेख दुरुस्त करून देणें, नंतर त्याला टिपा जोडणें, नंतर अधिक मजकुराची पुस्ती जोडणें, त्यानंतर एकादा भाग स्वतः संबंध निराळाच लिहून देणें, असें होतां होतां स्वतःच्या माहितीची भर घालून प्रकरणेंच्या प्रकरणें टिळकांनीं लिहिलीं. पण मूळ कल्पना व निबंधरचनेचा सांगाडा बुवांचा असल्यामुळें टिळकांचें लेखदान गुप्तच राहिलें. शेवटपर्यंत लेख बुवांच्याच नांवावर प्रसिध्द झाले.”*

ह्या लेखमालेला भारदेबुवांनीं प्रत्युत्तर दिलें. त्यांचें समाधान झालें नाहीं. ते आपल्या सिद्धान्ताला अखेरपर्यंत चिकटून राहिले असें दिसतें. १९१४ सालीं ‘विविधज्ञानविस्तार’ मासिकाच्या जानेवारीच्या अंकांत पांगारकरकृत ‘ज्ञानेश्वरचरित्रा’चें जें त्यांनीं परीक्षण केलें त्यांत त्यांनीं आपला सिद्धान्त पुढीलप्रमाणें पुन्हां जोरांत मांडला : “माझा सिद्धान्त असा आहे कीं, ज्ञानदेव नांवाच्या तीन व्यक्ती महाराष्ट्रांत निरनिराळ्या काळीं अवतीर्ण झाल्या. एक ज्ञानेश्वरीकर्ते योगी ज्ञानदेव. हे ज्ञानेश्वर ह्या नांवानें हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. दुसरे आळंदीचे संत ज्ञानदेव; व तिसरे महानुभाव ज्ञानदेव. ह्या तिघांचा नामसादृश्यापलिकडे फारसा संबंध नाहीं. परंतु इतिहासज्ञानाच्या अभावामुळें व भाषाशास्त्राच्या अज्ञानामुळें संतमंडळानें ह्या तिघांची एकच व्यक्ति कल्पिली आहे.” न्या. मू. रानडे, डॉ. भांडारकर ह्यांसारख्या विद्वानांना श्रीपतीबुवा भिंगारकर ह्यांचीच बाजू योग्य वाटली. मात्र ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव व अभंग

* लो. टिळक यांचें चरित्र, खंड २ न. चि. केळकर, पृ. ४०.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ह्यांचे कर्ते एकच व ते आळंदीचेच ह्यावद्दल सर्वांची जरी खात्री झाली तरी, ज्ञानेश्वरांच्या नांवावर मोडणारे इतर कांहीं ग्रंथ व अभंगहि लिहिणारे दोन किंवा तीन ज्ञानदेव होऊन गेले असावे हे मात्र अनेक संशोधकांना पटत चालले आहे. आणि त्या दिशेने संशोधन व तुलनात्मक अभ्यास होत आहे. अशा अभ्यासाला भारदेबुवांचे लेख बव्हंशी प्रेरक झाले आहेत. बुवांनी लेखांतून केलेली भाषाविषयक चिकित्सा अतिशय सूक्ष्म असून खोल विचार करावयाला लावणारी आहे.

वाङ्मय :

ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर; १९३१; चित्रशाळा, पुणे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. शिवराम एकनाथ भारदे; चरित्रात्मक लेख; त्रि. गं. धनेश्वर, विविधज्ञान-विस्तार, मार्च १९२०.
२. श्री ज्ञानेश्वरमहाराज यांचा कालनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र [भारद्वाजास उत्तर]; श्रीपति रघुनाथबोवा भिंगारकर; १९००; आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
३. ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी व भारद्वाजांच्या भ्रमाचा भोपळा; चर्चात्मक लेखमाला. (जुना) केरळकोकीळ, सप्टेंबर, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर, डिसेंबर १८९९; मार्च, एप्रिल, मे १९००.

भालचंद्र [- १९३६] प्रहसनकार व कवि. ह्यांचे संपूर्ण नांव

गणपत नारायण टिपणीस. सुप्रसिद्ध नाटककार व नट यशवंतराव टिपणीस ह्यांचे हे बंधु. ह्यांचे प्राथमिक शिक्षण महाडास व इंग्रजी शिक्षण पुण्यास झाले. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यावर हे महाड येथील हायस्कुलांत शिक्षक म्हणून काम करीत असत. ह्यांचा इंग्रजी वाङ्मयाचा अभ्यास चांगल्या प्रकारचा होता. एक ध्यासंगी व निष्णात शिक्षक म्हणून ह्यांचा लौकिक असे. 'मनोरंजन' मासिकांत ह्यांची छोटी छोटी प्रहसने प्रसिद्ध झालेली आहेत. सहज

विनोद, साधी सोपी भाषा व सुटसुटीत संवाद ही त्यांची वैशिष्ट्ये होत. करमणुकीबरोबरच सामाजिक अन्याय व वैगुण्य ह्यांवर खुसखुशीत टीका केलेली त्यांत आढळते. ह्यांनी कांहीं गोष्टी व विनोदी निबंधहि लिहिले आहेत.

वाङ्मय :

१. वेड्यांचें इस्पितळ; प्रहसन; १९०७.
२. नीलांबरी; प्रहसन; १९०९.
३. वासंतिका; गद्य सामाजिक नाटक; १९१४.
४. घटकेचीं नाटके अर्थात् छोटें सामाजिक प्रहसनें, १९३२.
५. जीवनयोग; एक अध्यात्मकथा; १९२९.

भालेकर, कृष्णराव पांडुरंग [१८५०-१९१०] 'दीनबंधु' ह्या सत्य-शोधकी साप्ताहिकाचे आय संस्थापक व संपादक. ज्योतिराव फुले ह्यांना सत्य-शोधक समाज स्थापण्याचे व त्याच्या तत्त्वांचा प्रचार करण्याचे कामीं ज्यांनी स्वार्थत्यागपूर्वक अढळ निष्ठेने साहाय्य केले अशा व्यक्तींपैकीं कृष्णराव हे प्रमुख होत. लेख, कविता व व्याख्याने ह्यांद्वारा ह्यांनी शेतकरीवर्गांत खूपच जागृति उत्पन्न केली. सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीकडे प्रारंभी प्रारंभी पांढरपेशा-वर्गाकडून दुर्लक्ष केले जात असे. ही अडाणी शूद्रांची चळवळ आपल्याच मूर्खपणामुळे मरेल, असे त्यांस वाटे. राष्ट्रोन्नतीचे कंकण बांधून हातीं कलम घेतलेल्या विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांसारख्यांनाहि ह्या चळवळीच्या मूळार्शी असलेल्या खऱ्या मनोभूमिकेचे आकलन करतां आले नाही. सत्यशोधक समाजाच्या रिपोर्टांवर लिहितांना त्यांनी पुढीलप्रमाणें हेटाळणीचे † उद्गार काढले आहेत : "दोन वर्षांपूर्वी या शहरांत एका* जगद्गुरूंची स्वारी प्राप्त झाली होती; तिच्या आरंभीच्या धूळभेटीपासून तो अखेरच्या चिखलवृष्टीपर्यंत एकंदर काय वृत्तांत झाला तो आम्हीं आपल्या वाचकांस बराच सविस्तर कळ-

† निबंधमाला, चित्रशाळा आधुत्ति ४ थी; पृ. ४५८

* स्वामी दयानंद सरस्वति यांचे पुण्यातील (१८७५) आगमन.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्रिज्ज होता. त्या वेळीं स्वामींचें त्रिज्ज अत्यंत जो आर्यसमाज त्याविषयीं आम्हीं जें भाकीत केणें होतें तें लवकरच प्रत्ययास येऊन त्याच्या पुरस्कारांचे आशीर्वाद सर्व निष्फळ झाले. हीच गति कदाचित् प्रस्तुत सत्यशोधक समाजाचीहि लवकरच होईल; व आर्यसमाजाचे जनक जसे आतां धर्मोन्नति करतां करतां थकून काशीवास पतकरून राहिले आहेत, त्याचप्रमाणें बहुधा आमचे जोती-रावहि सत्य शोधतां शोधतां दमून शेवटीं कदाचित् येरुशलमास तीर्थयात्रा करून आकाशातील वापाच्या पुत्राच्या ज्योतीस जाऊन मिळतील !” अशा रीतीनें हेटाळली जाणारी ‘समाजा’ची चळवळ अपेक्षेप्रमाणें संपुष्टांत न येतां दिवसेंदिवस अधिकाधिकच फोंफावत चालली असून तिला वर्गलढ्याचें हळू-हळू स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें आहे, असें जेव्हां पांढरपेशांना दिसूं लागलें तेव्हां ती दडपून टाकण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. ब्राह्मणांच्या वर्तमानपत्री हल्ल्यांना तोंड देण्यासाठीं ‘समाजा’च्या पुढाऱ्यांना स्वतःचें स्वतंत्र पत्र प्रसिद्ध करणें अर्थात् क्रमप्राप्तच झालें. ह्या बाबतींत पुढाकार कृष्णराव भालेकर ह्यांनीं घेतला. स्वतःची प्रापंचिक स्थिति विशेष समाधानकारक नसतां हि त्यांनीं मनाचा हिऱ्या करून ता. १ जानेवारी १८७७ रोजीं ‘दीनबंधु’ साप्ताहिक सुरू केलें. हें पत्र त्यांनीं स्वतःच्या हिंमतीवर नियमितपणें तीन वर्षे चालविलें. पण त्यापार्थीं बरेच कर्ज झाल्यामुळें त्यांनीं तें ‘समाजा’चे एक पुढारी नारायण मेघाजी लोखंडे ह्यांचे स्वाधीन केलें. “कृष्णरावांचें वाचन फार जबरें होतें. त्यांचा आवाज खणखणीत व जोरदार; भाषा प्रौढ व चित्ताकर्षक; एखादा विषय प्रतिपादन करूं लागले कीं त्या विषयाशीं ते तद्रूप होत. त्यामुळें श्रोतृसमुदायावर त्यांच्या भाषणाचा उत्कृष्ट परिणाम होत असे. त्यांच्यामध्ये वक्तृत्व, लेखनकौशल्य व कवित्व हीं तीन्ही होतीं” *

कृष्णरावांनीं ‘सुबोध पोवाडे,’ ‘वेठ विंगार,’ ‘शेतकऱ्यांचें मधुर गायन,’ ‘हितोपदेश,’ ‘शान्नाधार’ अशीं छोटीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत. ह्या सर्व पुस्तकां-

* सत्यशोधक हीरक महोत्सव ग्रंथ, पृ. ११७.

तून स्ववर्गउन्नतीसंबंधींची त्यांची तळमळ उत्कटतेनें व्यक्त झाली आहे. आपली सद्यःस्थिति कोणती आणि त्यांतून बाहेर पडावयाला उपाय काय करावयाला हवा ह्याचेंहि त्यांनीं त्यांत दिग्दर्शन केलें आहे.

वाङ्मय :

१. शेतकऱ्यांचे मधुर गायन; १९१३; दीनमित्र; सोमठाणे (अहमदनगर)
२. पंचखेळ; आ. २ री, १८८४; दीनबंधु प्रेस, मुंबई.
३. सुबोध पोवाडे; ४. वेठ बिगार ५. हितोपदेश ६. शास्त्राधार.

भावे, बापू नरसिंह [- १९०४] बंगाली व हिंदी कादंबऱ्यांचा भाषांतरकार. वाई येथील राहणारे. मॅट्रिक झाल्यावर कांहीं वर्षे ह्यांनीं इंदूर संस्थानांत नोकरी केली व पुढें वाई येथील न्यू स्कूलांत शिक्षक म्हणून काम करित. ह्यांना बंगाली व हिंदी ह्या भाषा चांगल्या अवगत होत्या. ह्यांनीं अनंत केशव चितळे व रामचंद्र नीळकंठ सहस्रबुद्धे ह्यांच्या साहाय्यानें 'कादंबरीकल्पद्रुम' नांवाचें मासिक वाईस काढलें होतें. हें मासिक डेमी अष्टपत्री सांच्याचें ४८ पृष्ठांचें असून ह्यांत प्रसिद्ध बंगाली व हिंदी कादंबरीकार रायबहादुर बाबू बंकिमचंद्र चतरजी, बाबू रमेशचंद्र दत्त, बाबू चंडीचरण सेन, बाबू हरणचंद्र रक्षित, बाबू अमृतलाल बोस, बाबू देवकीनंदन खत्री ह्यांच्या कादंबऱ्या व नाटके ह्यांचीं सुंदर भाषांतरें प्रसिद्ध झालीं आहेत. हें मासिक पांच वर्षे चाललें. पुढें भावे ह्यांच्या मृत्यूनंतर चालकांनीं त्याचें नांव बदलून 'मकरंद' असें ठेविलें.

वाङ्मय :

१. चंद्रशेखर [राय बंकिमचंद्र बहादुर यांच्या बंगाली कृतीवरून], सामाजिक कादंबरी; १९०१.
२. दीपनिर्वाण [स्वर्णकुमारीदेवी यांच्या बंगाली कृतीवरून].
३. प्रतिज्ञापूर्ति [रायसाहेब हरणचंद्र रक्षित यांच्या बंगाली कृतीवरून]; ऐतिहासिक कादंबरी, १९०४.
४. संसार [रमेशचंद्र दत्त यांच्या बंगाली कादंबरीवरून]; सा. कादंबरी, १९०४.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयमेवशः

५. तरुवाला [बाबू अमृतलाल बोस यांच्या बंगाली नाटकावरून]; गद्यपद्य; सामाजिक; १९००.
६. विजयवसंत [बाबू अमृतलाल बोस यांच्या बंगाली नाटकाचे भाषांतर] १९०१.
७. पद्मावती [मायकेल मधुसूदन दत्त यांच्या बंगाली नाटकावरून]; १९०१.
८. कृष्णाकुमारी [मायकेल मधुसूदन यांच्या मूळ बंगालीवरून]; गद्य नाटक; १९०२.
९. विवाहविभ्राट [अमृतलाल बोस यांच्या बंगाली कृतीवरून]; हुंड्याच्या चालीचे परिणाम; प्रहसन.

भावे, विनायक लक्ष्मण [१८७१ - १९२६] प्राचीन मराठी सारस्वताचा इतिहासकार व संशोधक. ह्यांचा जन्म पनवेल नजीक पळस्पें ह्या गांवी झाला. ह्यांचे वडील ठाणे येथे वकीली करित असत. ह्यांचे मराठी व इंग्रजी शिक्षण ठाणे येथे व उच्च शिक्षण मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांत झाले. ते मुंबई विद्यापीठाचे बी. एस्सी. होते. शाळेत व कॉलेजांत अनुक्रमे जनादेन बाळाजी मोडक व प्रो. अलेक्झांडर ह्या विद्वान् अध्यापकांचा सहवास घेऊन त्यांस इतिहास, जुनी मराठी कविता व शास्त्रीय विषय ह्यांच्या अभ्यासाची गोडी लागली. मोडक ह्यांचा प्राचीन मराठी कवितेचा व्यासंग दांडगा होता; 'काव्येतिहाससंग्रह' व 'काव्यसंग्रह' हीं दोन मासिकें त्यांनीं उत्तम रीतीनें चालविलीं. मोडकांच्या विद्वत्सान्निध्यांत भावे ह्यांचे मराठी सारस्वताचे खूप वाचन व मनन झाले. कॉलेजमध्ये शिकत असतांनाच मराठी कवी व कविता ह्यांवर सुमारें शंभर पृष्ठांचा निबंध लिहून तो प्रसिद्ध करण्याइतकी त्यांची तयारी झाली होती. हा निबंध पुढें १८९८ मध्ये विजापूरकर ह्यांच्या 'ग्रंथमाला' मासिकांत क्रमशः सुरू होऊन त्याच सालीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाला. बी. एस्सी. झाल्यावर वडिलांच्या वकिलीच्या व्यवसायांत पडावे अशा हेतूनें त्यांनीं कायद्याचा अभ्यास सुरू केला, पण १८९८ सालीं वडील प्लेगनें वारल्यामुळे कुटुंबपोषणाचा भार त्यांजवर

आकस्मिकपणे येऊन पडला. त्यांतच वडिलांनीं ठाण्याहून बारा मैलांवर बेलापूर नजीक सोनखार नांवाचा एक मोठा मिठागर विकत घेतला होता तो चालविण्याची जबाबदारीहि शिरावर आली. ह्या मिठागरापारीं त्यांच्या वडिलांस तीस-पस्तीस हजार रुपयांचें कर्ज झालें होतें. तें वेळेवर न फेडतां आल्यास कर्जदारांच्या घशांत मिठागर जाण्याचा संभव होता. अशा परिस्थितींत कायद्याचा अभ्यास वाजूस ठेवून मिठाच्या व्यापारांत त्यांना तांतडीनें लक्ष घालणें प्राप्त झालें. ह्या व्यापाराविषयीं पूर्वानुभव कांहींहि नसतां सूक्ष्म निरीक्षण, चिकाटी व दीर्घ परिश्रम ह्यांचे जोरेंवरें त्यांनीं कांहीं वर्षांत नीट जम बसविला व पुढें त्याचा व्याप वाढवून विपुल धन मिळविलें. राहुरी, अहमदनगर, कोचीन, मद्रास वगैरे ठिकाणीं त्यांनीं पेढ्या काढून आपलें व्यवसायक्षेत्र वाढविलें. ह्या व्यवसायानिमित्त त्यास जो प्रवास घडे त्याचा उपयोग त्यांनीं वाङ्मयसंशोधनाच्या कार्याकडे करून घेतला. त्यांनीं ह्या प्रवासांत संतकवींसंबंधीं रूप माहिती मिळविली, अनेक अप्रकाशित ग्रंथ पैदा केले. प्रवासांत मिळविलेले ग्रंथ संशोधून प्रकाशित करण्याकरितां त्यांनीं १९०३ सालीं ठाणें येथें 'महाराष्ट्र कवि' ह्या नांवाचें मासिक काढलें व तें चार-साडेचार वर्षे चालविलें. हें मासिक भावे, आपल्या समान छंदी मित्रमंडळीच्या सहकार्यानें, केवळ मराठी ग्रंथांचा संग्रह करण्यासाठीं १८९३ सालीं स्थापन केलेल्या 'मराठी ग्रंथसंग्रहालय, ठाणें' ह्या संस्थेच्या विद्यमानें प्रसिध्द करीत असत. ह्या मासिकांतून दासोपंत, रंगनाथ-स्वामी निगडीकर, रंगनाथ मोगरे, आनंदतनय, शिवराम, निरंजन माधव इत्यादिकांचे अप्रकाशित ग्रंथ व अनेक कवींची स्फुट कविता, 'पंचतंत्रा'चें गद्य भाषांतर वगैरे प्रकरणें प्रसिद्ध झालीं आहेत. 'महाराष्ट्रकवि' मासिक बंद झालें तरी जुन्या ग्रंथांचा संग्रह व त्यांचें वाचन, मनन त्यांनीं चालूच ठेविलें होतें. कवितेच्या अभ्यासाबरोबरच इतिहाससंशोधनांतहि त्यांचें चित्त गुंतलेलें असे. 'मराठी दत्तर, खमाल १, २, ३,' "पुरंदरच्या किल्ल्याची

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

हकीकत', 'अफजुलखानाचा वध,' 'शाहिस्तेखानाची मोहीम', वगैरे ग्रंथ हे त्याचेंच फलित होय. त्यांनीं १९१५ सालीं 'नेपोलियन'चें एक विस्तृत चरित्र लिहून प्रसिद्ध केलें होतें. १९१८ सालीं त्यांनीं मीटाच्या व्यापारांतून कायमचें अंग काढून घेतलें व पुढील आयुष्य वाङ्मयाभ्यासांत व संशोधनांत घालविण्याचें ठरवून त्यांनीं लेखनप्रपंचास एकचित्तानें प्रारंभ केला. 'महाराष्ट्र सारस्वता'ची पहिली आवृत्ती प्रसिद्ध झाली त्यानंतरच्या वीस वर्षांच्या काळांत जें नवीन साहित्य उजेडांत आलें त्याचा उपयोग करून घेऊन तो ग्रंथ त्यांनीं नव्यानें विस्तृत लिहून काढला व १९१९ सालीं भारत-इतिहास-संशोधकमंडळाचे मार्फत प्रसिद्ध केला. ह्या ग्रंथाची सर्वत्र वाहवा झाली व ३-४ वर्षांच्या अवधींत सर्व प्रती संपून नवीन आवृत्ती प्रसिद्ध करण्यासंबंधींचा आग्रह होऊं लागला. मध्यंतरीच्या काळांत बरीच नवीन सामग्री गोळा झाली होती ती अंतर्भूत करून १९२३ सालीं नवीन आवृत्तीचें हस्तलिखित त्यांनीं पूर्ण केलें व निम्मे भाग १९२४ सालीं प्रसिद्ध केला. त्याच सुमारास त्यांना आजारानें गांठलें व १९२६ सालीं त्यांतच त्यांचा अंत झाला. ग्रंथाचा राहिलेला निम्मे भाग त्यांच्या चिरंजीवानें १९२८ सालीं प्रसिद्ध केला.

'महाराष्ट्र सारस्वत' हा ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वीं जुन्या मराठी सारस्वताची सुसुत्र व साधार कथा सांगणारा ग्रंथ नव्हता. संतकवींचीं जीं चरित्रें लिहिलीं जात त्यांवरून किंवा 'काव्येतिहाससंग्रह,' 'काव्यसंग्रह,' किंवा पुढें निघालेलीं 'भा. इ. सं. मंडळाचें त्रै-मासिक,' 'इतिहास व ऐतिहासिक' ह्या मासिकांतून जीं माहिती प्रसिद्ध होत असे तिचे वाचनानें ज्ञानांत जीं कांहीं भर पडे तेवढीच. प्रसिद्ध झालेली माहिती व नवें संशोधन ह्यांचे आधारें सप्रमाण व सोदाहरण लिहिलेला असा हा पहिलाच ग्रंथ होय. जवळ जवळ दोन-अडीच तपें मराठी कवितेचें जें त्यांनीं संशोधन व अध्ययन केलें त्याचा परिपाक म्हणजे हा ग्रंथ होय. वि. का. राजवाडे सोडल्यास मराठी कवितेवर अधिकारपूर्वक लिहूं शकेल असा त्यांच्या ताकदीचा त्यावेळेस तरी कोणी लेखक नव्हता. ह्या ग्रंथांत ज्ञानेश्वर-

पूर्वकालीन व समकालीन अस्तित्वांत असलेल्या व पुढेहि विस्तार पावलेल्या पण महाराष्ट्रास सात-आठ शतके अज्ञात असलेल्या महानुभाव वाङ्मयाचा शोध व बोध अत्यंत चिकाटीने करवून घेऊन त्याचा परिचय ह्या ग्रंथांत जो करून दिला आहे ती त्यांची कामगिरी मराठी वाङ्मयेतिहासांत अपूर्व व अधिस्मरणीय अशी आहे. राजवाड्यांसारख्या मातबर व दीर्घ प्रयत्नी पुरुषाससुद्धां जेथे हात टेकावे लागले तेथे भावे यांनी हातोहात यश मिळवून दाखविले. ह्या पंथांतील महंतमंडळीशीं 'अत्यंत परिश्रमाने, वेळाच्या आणि पैशांच्या खर्चाने आणि युक्तिप्रयुक्तीने' स्नेह जोडून व विश्वास संपादून त्यांच्या वाङ्मयभाण्डारांत त्यांनी कुशलतेने प्रवेश करून घेतला. "पांच-सहाशें ग्रंथकार व हजारों ग्रंथ हल्लीं त्यांचे उपलब्ध आहेत व ह्यांशिवाय आणखीहि कित्येक हजार ग्रंथ आजपर्यंत नष्ट झाले आहेत. ह्यांत नवल असें कीं, आपल्या देशांत, आपल्या भाषेत, आपल्या शेजारीं वावरणाऱ्या लोकांजवळ येवढी ग्रंथसंपत्ती आहे, ह्याचा थांग आज गेल्या सहाशें-सातशें वर्षांत आपणांपैकीं कोणासहि लागला नाही. ह्या ग्रंथांची कल्पनाहि कोणास झाली नाही, व आजपर्यंतच्या अनेक संशोधकांपासून हे ग्रंथ ह्या मंडळींनीं त्यांची नजर चकवून लपवून ठेविले. इंग्रजी मंडळी तर इतकी चाणाक्ष व इतकी उद्योगी कीं, त्यांनीं आपणां हिंदूंच्या ग्रंथांची मोजणी मापणी कधींच करून टाकिली. पण त्यांनाहि ह्या मंडळींनीं दाद लागू दिली नाही. सरकारी तवारिखा लेखकांना तर ग्रंथच काय, पण पंथांतील कोणत्याहि बाबीचा ह्यांनीं नीट छडा लागू दिला नाही; व मोठमोठ्या मी मी म्हणविणाऱ्या नामांकित प्राचीन भाषाकोविदांनाहि ह्यांनीं भिलकूल दूर ठेविले." अशा तऱ्हेचे हे दुर्लभ वाङ्मय. बरे, ते सुलभ झाल्यावर तरी त्याचें वाचन सुलभतेनें व्हावें ! तेथेहि अडचणींचे डोंगर उभे. हे ग्रंथ निरनिराळ्या सात-आठ संकेतशीर्षांत लिहिलेले, ह्या लिपीचा उकल होण्यासाठीं राजवाडे ह्यांनीं भगीरथ प्रयत्न करून, ती अजब किमया साध्य केली *

* कादंबरीकार हरि नारायण आपटे ह्याजकडील मानभावांचा 'लीलासंवाद' हा गुप्त लिपीतील ग्रंथ राजवाडे ह्यांच्या हातीं पडला. ज्या संकेतांनीं तो लिहिला होता ते त्यांनीं तेरा दिवसांत उकलून दाखवून, त्यांची परिभाषा बसविली.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ह्या किमयेचा उपयोग भावे ह्यांस झाला. त्यांनी ह्या ग्रंथांची सूचि व 'वच्छहरण', 'शिशुपालवध' व 'रुक्मिणीस्वयंवर' हे तीन रसाळ ग्रंथ स्वखर्चाने प्रसिद्ध केले. महाराष्ट्र भाषासरभ्वतीच्या महालांतील हें अज्ञात दालन स्वभाषीयां-करितां पहिल्यांदाच उघडण्याचा मान त्यांनीं पटकाविला. मराठी भाषिकांवर भाव्यांचे हे थोर उपकार आहेत. ह्यापूर्वी राजवाडे ह्यांना ह्या पंथाच्या वाङ्मया-बद्दल थोडासा सुगावा लागला होता व त्याच्या शोधार्थ त्यांनीं काबुलपर्यंत सफरहि केली होती. हयग्रीवाचार्य या महानुभाव कवीचें 'गद्यराज' हें कृष्ण-लीलेवरील एक श्लोकबद्ध प्रकरणहि त्यांनीं १९०० चे सुमारास प्रसिद्ध केलें होतें. पण त्याहून त्यांच्या हातास फारसे कांहीं ग्रंथ लागले नाहींत. त्यांचेच एक शिष्य चांदोरकर ह्यांनीं त्यानंतर कांहीं वर्षांनीं ह्या पंथाचा प्रवर्तक जो चक्रधर त्याचें 'लीलाचरित्र' मिळवून त्यावर टीका प्रसिद्ध केली. ह्या प्रयत्नांना अधिक जोर भावे ह्यांच्या चिकाटीमुळे विशेष आला. आज ह्या पंथाच्या वाङ्मयसंशोधनांत पुष्कळच नवीन मंडळी पडली आहे व नवे नवे ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत. ह्याचें श्रेय भावे ह्यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वतां'तील तद्विषयक विवेचनालाच द्यावें लागेल.

'महाराष्ट्र सारस्वत' ही मराठी सारस्वताची रसज्ञतापूर्वक डौलदार भाषित सांगितलेली पेशवाई अखेरपर्यंतची सुंदर कथा आहे. जुन्या मराठी कवितेबद्दल गोडी व तिजसंबंधी अभिज्ञता हा ग्रंथ उत्तमप्रकारें निर्माण करतो; मराठ्यांच्या विकार-विचारांशीं कांहींसा परिचयहि करून देतो, आजवर ध्यानी न आलेले साहित्यकलेचें व भाषेचें वैभवहि ध्यानीं आणून देतो, साहित्याचा नवा संसार थाटावयास निघालेल्यांना वस्त्राभरणासाठीं, परक्यांच्या दारीं जाण्याचें कारण नाहीं, जुन्या कोठींत त्यांचे डोळे दिपवून टाकतील अशीं वेशभूषेचीं खचून साधनें भरलीं आहेत तिकडे नजर वळवा असें, परोपरीनें सांगतो.

ह्या ग्रंथाला 'इतिहास' असें म्हणणें तितकेंसें बरोबर होणार नाहीं. ग्रंथ व ग्रंथकार ह्यांचें वर्णन किंवा त्यांचें गुणावगुणदर्शन म्हणजे इतिहास नव्हे.

ज्या विशिष्ट प्रवृत्तींतून वाङ्मय निर्माण झालें त्या प्रवृत्तींचा व परिस्थितींचा उलगडा करून, त्याचें चरित्र घडण्यास तीं कसकशीं कारण झालीं ह्याचें विवेचन जो समर्थपणें करूं शकतो तोच ग्रंथ ' इतिहासग्रंथ ' या नामाभिधानास पात्र ठरेल. वाङ्मयाच्या मूळशीं असलेल्या प्रवृत्तींचा व परिस्थितींचा उलगडा होण्यास ज्या वाह्य-व आंतर कारणांमुळें ती निर्माण झाली त्याचा कसून अभ्यास होणें आवश्यक असतें. तो अनेकांगी व तौलनिक दृष्टी ठेवून व्हावा लागतो. ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर ह्यांनीं आपल्या ' महाराष्ट्रीयान्चें काव्यपरीक्षण ' ह्या प्रबंधाच्या प्रस्तावनेंत ह्यासंबंधीं पुढीलप्रमाणें अल्पतें मार्गदर्शन केला आहे : " मराठी भाषेचा किंवा वाङ्मयाचा पद्धतशीर अभ्यास करूं इच्छिणारानें संस्कृत पांडित्य दुर्लक्षितां कामा नये. किंबहुना संस्कृत वाङ्मयाच्या अभ्यासाच्या पूर्ततेसाठीं प्राकृत वाङ्मयाचा अभ्यास अवश्य आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. वाङ्मय हें साहित्य आहे. हें साहित्य अनेक शास्त्रांचा अभ्यास करण्यासाठीं वापरावयाचें असतें. ज्यांना मराठी भाषेचें व्याकरण अभ्यासावयाचें आहे त्यांना संस्कृत व्याकरण व वैदिक व्याकरण अवश्य यावयास पाहिजे. त्याशिवाय मराठी भाषेंत आलेलीं रूपे कशीं आलीं हें समजावयाचें नाहीं. त्याप्रमाणेंच मराठी वाङ्मय हें संस्कृत वाङ्मयाचें उत्तररूप आहे हेंहि लक्षांत घेऊन वाङ्मयाभ्यास केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. "

" मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना केवळ मराठींत जें साहित्य सांपडेल तेवढ्यावरच तो अभ्यास रचतां कामा नये. तर भोंवतालची भावनात्मक व विचारात्मक परिस्थिति वारंवार लक्षांत घेतली पाहिजे. त्याशिवाय मराठी ग्रंथांचें ऐतिहासिक स्वरूप समजणारच नाहीं. उदाहरणार्थ, ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथांविषयीं विवेचन करतांना एकंदर नाथसंप्रदायी ग्रंथांत 'ज्ञानेश्वरी' व 'अमृतानुभव' ह्या ग्रंथांचें स्थान पाहिलें पाहिजे; व ह्यासाठीं नाथसंप्रदायी वाङ्मय ज्या ज्या भाषांत असेल त्या त्या भाषांतून वाचलें पाहिजे. आणि

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भगवद्गीतेचे स्पष्टीकरण करतांना भगवद्गीतेस अपरिचित असा नाथसंप्रदायी विचार घुसडला गेला आहे काय हे पाहिले पाहिजे; शिवाय माझ्या मते ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन महानुभावांची गीतेवरील भाष्ये वाचल्याशिवाय ज्ञानेश्वरीचे ऐतिहासिक कारण स्पष्ट होणार नाही. हे महानुभावांचे भागवतविवरण लक्षांत घेतल्याशिवाय एकनाथाचे भागवतविवरण स्पष्ट होणार नाही. तर ह्या कार्या तौलनिक अभ्यासास लागलेच पाहिजे.”

भावे ह्यांच्या ग्रंथांत ह्या दृष्टीचा अभाव विशेषत्वाने आढळतो. ह्या दृष्टीच्या आवश्यकतेची जाणीव त्यांना अगदीच नव्हती असे म्हणवत नाही. ह्या ग्रंथाच्या तृतीयावृत्तीत ‘चार भावंडे’ हे प्रकरण सुधारून लिहितांना ती दृष्टि त्यांनी थोडीशी ठेवलेली दिसते. पण इतर प्रकरणांत नवीन उपलब्ध झालेल्या माहितीचा समावेश करण्यापलीकडे त्यांनी नवे पाऊल टाकले नाही.

‘महाराष्ट्रसारस्वत’कारांची भाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इंग्रजी वा संस्कृत भाषेची छाप तिजवर नाही. तिची लकव अस्सल मराठमोळी आहे. ज्या सारस्वताची कथा ते वर्णन करीत आहेत तिला साजेसा तिचा डौल आहे. वेगवेगळ्या प्रसंगां त्यांना अनुरूप असे रस त्यांनी उभे केले आहेत. हे रसप्रभुत्व अनुपम आहे. अर्वाचीन काळातील फार थोड्या लेखकांत ते आढळते.

‘चक्रवर्ति नेपोलियनचे चरित्र’ हा भावे ह्यांचा ग्रंथ ‘महाराष्ट्र सारस्वता’-प्रमाणेच एक सुंदर ग्रंथ आहे. मराठीत गोविंद शंकरशास्त्री बापट, केशव नागेश बापट, वासुदेव दामोदर मुंडले अशा तीन लेखकांनी लिहिलेली नेपोलियनची छोटी छोटी चरित्रे आहेत. ही तीन्ही इंग्रजी चरित्रांच्या आधारे लिहिलेली आहेत. नेपोलियनविषयक पत्रे, दैनंदिनी, समकालीनांचे लेख वगैरे साहित्य स्वतंत्रपणे अभ्यासून भारतीय दृष्टीने चरित्र लिहिण्याचा प्रयत्न ह्यांपैकी एकानेहि केलेला नाही. किंवा युरोपीय व्यक्तीचे अशाप्रकारे स्वतंत्रपणे चरित्र लिहिण्याचा विचार आमच्याकडे विशेषसा झालेला

आढळत नाही. भावे ह्यांनी लिहिलेलं चरित्र हेंच काय तें त्याला अपवाद ठरेल. हें चरित्र विशिष्ट राजकीय दृष्टि ठेवून, अंतःकरणांत त्या विभूतीबद्दल भक्तिभाव जागता ठेवून लिहिलेलं आहे. इंग्रजी सत्तेचा द्वेष व त्याचें प्रति-स्पर्धी असलेल्या राष्ट्राचा एक सामर्थ्यवान् नेता ह्या दृष्टीने महाराष्ट्रांत तत्कालीं नेपोलियनबद्दल जी एक सहानुभूति वसत असे तींतून ह्या चरित्राचा जन्म झालेला आहे. इंग्रजांबद्दल असंतुष्टतेची व द्वेषाची समानभावना हीच बहुधा अशा तऱ्हेचें चरित्र लिहिण्यास आमचेकडील लेखकांस पुष्कळदां प्रेरक झालेली दिसते. व्यक्ती या दृष्टीने स्वतंत्रपणें व बऱ्याचार्इट पूर्वग्रहांपासून अलिप्त राहून विश्लेषणात्मक चरित्र लिहावें ही कल्पना कोणाला विशेष शिवलेली दिसत नाही. त्यामुळें विभूतीच्या मनाची छाननी होऊन तिचें वास्तव-स्वरूपदर्शन घडविण्याचें कार्य फारसें कोणाला साधलेलें दिसत नाही. भावे ह्यांच्या चरित्रलेखकानें त्यांनीं नेपोलियनचें 'चरित्र महाराष्ट्रीय लोकांस ज्या प्रकारचें चरित्र पाहिजे त्याच प्रकारचें तें आहे,' असें त्याचें वैशिष्ट्य सांगितलें आहे. पण हें वैशिष्ट्यच त्याचें वैगुण्य ठरतें. गरजेनुसार चरित्ररचना ही कल्पनाच मुळीं हास्यास्पद वाटते. लोकांची गरज घाहून त्यानुसार मूर्ति तयार करण्यासारखाच हा प्रकार आहे. त्यामुळें एक मानवी व्यक्ती ह्या दृष्टीने नेपो-लियनचें जें यथार्थ दर्शन घडावयास पाहिजे व त्याच्या उक्ती, कृती व हेतु ह्यांचा जो उलगडा व्हावयास पाहिजे तो ह्या चरित्रांत नीट होत नाही. वाचकांची ती इच्छा अतृप्तच राहते. हा दोष सोडला तर मराठी भाषेंत युरोपीय व्यक्तींचीं जीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं आहेत त्यांत भावे ह्यांच्या ह्या नेपोलियन चरित्राचा क्रमांक बराच वरचा लागेल.

नेपोलियनच्या चरित्राप्रमाणेंच शिवाजी महाराजाचें एक विस्तृत चरित्र लिहिण्याचा भावे ह्यांचा मानस होता. त्यासंबंधींचीं साधनें गोळा करून व आराखडा आंखून त्यांनीं कांहीं प्रकरणें लिहूनहि काढलीं होती. त्यांतील कांहीं, नियतकालिकानून त्यांनीं प्रसिद्धहि केलीं आहेत.

अर्वाचीत मराठी वाङ्मयसेवक

भावे ह्यांनी १९१७ सालीं 'मराठी दत्तर संस्था'* ह्या नांवाची संस्था सुरू करून तिचेद्वारा ऐतिहासिक कागद प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम सुरू केला होता. ह्या 'दत्तरा'चे 'रुमाल पहिला', 'रुमाल दुसरा', 'रुमाल तिसरा' असे तीन ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. ह्यांपैकी पहिले दोन त्यांच्या ह्यातीत व तिसरा त्यांच्या निधनोत्तर प्रसिद्ध झाला. पहिल्या रुमालांत 'श्रीमंत महाराज भोंसले यांची वखर'; दुसऱ्या रुमालांत, 'सेनापति बापू गोखले यांची कैफियत', 'बापू गोखले ता. २०-२-१८१८ रोजी पंढरपूरचे उत्तरेस अष्टीचे मैदानावर इंग्रजांशी लढतांना पडला आणि त्याच दिवशीं छत्रपति प्रतापसिंह इंग्रजांच्या स्वाधीन झाला; त्या दिवसापामून पुढील साडेतीन महिन्यांची छत्रपतीची दिनचर्या'; पटवर्धन घराण्यापैकी कोणी एकानें लिहिलेली पेशवे घराण्याची वखर; बापू गोखले लढाईत पडण्यापूर्वी नऊ दिवस बाजीरावाचे साथीदारांस फोडण्याचे इराद्यानें इंग्रजांनीं प्रसिद्ध केलेला जाहीरनामा; तिसऱ्या रुमालांत 'शिव-कालीन' व 'अलीबहादराचीं पत्रें' असे कागद प्रसिद्ध झाले आहेत. 'रुमाल दुसरा' ह्याला भावे ह्यांनी एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिली असून तींत "दोन महत्त्वाच्या वादग्रस्त मुद्यांची कांहींशी आवेशपूर्वक चर्चा केली आहे. त्यांचें प्रतिपादन असें आहे कीं, शेवटचा पेशवा बाजीराव आपण सामान्यतः समजतो तितका कर्तृत्वशून्य, राष्ट्रद्रोही किंवा पळपुट्या नसून त्याच्यासंबंधानें असलेले प्रचलित समज पुष्कळसे विपर्यस्त आहेत. तसेच राष्ट्रद्रोह करून मराठशाही बुडविण्यास मुख्य कारण छत्रपती प्रतापसिंह असून बाजीराव नव्हे." भाव्यांनीं केलेल्या ह्या विवेचनांत पक्षपातित्याची भावना विशेष प्रबळ वाटते आपली ऐतिहासिक भावना संशोधकानें जितकी सोज्वळ ठेवावयास हवी तितकी ती ह्या विवेचनांत त्यांनीं ठेविलेली दिसत नाही. चौकस मनानें आपंपर भाव न ठेवतां छाननी करण्याची शास्त्रज्ञाची पूर्वग्रहाविमुक्त वृत्ति त्यांच्यांत जरा कमीच असावी असे वाटते.

* ह्या संस्थेस ज्या गृहस्थांनी साहाय्य करावयाचीं अभिवचने दिली होती त्यांजकडून तीं पुरीं करण्यांत न आल्यामुळे ती पुढें बंद करण्यांत आली.

तुकारामबोवांच्या चौदा टाळकरी शिष्यांपैकीं एक सताजी जगनाडे ह्याच्या घडीवरून उतरलेला बोवांचा गाथा ' तुकारामबुवांचा अस्सल गाथा ' ह्या नांवानें दोन भागांत भावे ह्यांनीं प्रसिद्ध केला आहे. ह्या गाथाच्या 'अस्सल'-पणाबद्दल व उपयुक्ततेबद्दल पुष्कळ तज्ञ टीकाकारांनीं शंका व्यक्त केल्या आहेत.

काव्य व इतिहास ह्या क्षेत्रांत भावे ह्यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें पोटतिडकीनें जो उद्योग केला त्यामुळें त्या त्या विषयाच्या अभ्यासक्षेत्रांत नवीनांना बरीच प्रेरणा मिळाली, अनेक अभ्यासकांना पुढें पाऊल टाकण्यास पाथेयहि भरपूर मिळालें.

वाङ्मय :

१. महाराष्ट्र सारस्वत; १८९८; १९१९; भा.-१; १९२४; भा २ रा; १९२८; चौथी आवृत्ती [डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनीं तिसऱ्या आवृत्तीनंतरच्या काळांत नवीन संशोधनांतून बाहेर आलेल्या माहितीच्या आधारे ह्यास विस्तृत पुरवणीची जोड दिली आहे] १९५१.
२. चक्रवर्ति नेपोलियन; १९१७; भा. १, २; १९२२.
३. अफझलखानाचा वध अथवा श्री शिवाजी महाराजांचा पहिला पराक्रम; १९२१.
४. शाहिस्तंखानाची मोहिम; १९२३.

संपादन :

१. तुकारामबोवांचा अस्सल गाथा-भाग १, १९१९.
२. " " " -भाग २, १९२०.
३. मराठी दफ्तर-रुमाल पहिला; १९१७.
४. " " -रुमाल दुसरा; १९२२.
५. " " -रुमाल तिसरा; १९२८.
६. महानुभाव-महाराष्ट्र ग्रंथावली, कविकाव्य-सूचि; १९२४
७. अज्ञानदासकृत अफझलखानाचा पोवाडा.
८. श्री जयरामस्वामी (वडगावकर) कृत अररोक्षःनुभव; १९००

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

९. कृष्णदास मुद्गलकृत रामायण—युद्धकांड; १९०७.
१०. पंडित दामोदरकृत वच्छहरण [संहिता]; १९२४.
११. नागेश कविकृत सीतास्वयंवर; १९०४.
१२. श्री दासोपंतकृत गीतार्णव—अध्याय पहिला, १९०५.
१३. „ „ —अध्याय दुसरा, १९०६.
१४. कवीश्वर भास्करकृत शिशुपालवध [संहिता]; १९२६.
१५. रंगनाथ मोगरकृत पंचरत्न; १९०५.
१६. श्री रंगनाथस्वामी (निगडीकर) कृत कवितासंग्रह; १९०५.
१७. शिवरामकृत शिवकथामृत, १९०७.
१८. सामराज कविविरचित रुक्मिणीहरण. १९०५.
१९. दासोपंत चरित्र; १९०४.
२०. पंचतंत्र, प्राचीन गद्य.
२१. स्फुटसंग्रह—भाग १ ला ['महाराष्ट्र कवि' मासिकांतील; प्राचीन कविता]; १९०७.
२२. „ — भाग २ रा; १९०७.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. चरित्रात्मक लेख; महाराष्ट्र सारस्वत.
२. महाराष्ट्र सारस्वत; परीक्षण; ना. कृ. गद्रे, विविधज्ञानविस्तार, एप्रिल, मे, १९२०.
३. अफझलखानांचा वध; परीक्षण; 'एक मावळा' विविधज्ञानविस्तार, फेब्रुवारी, १९२१.
४. तुकारामबुवाचा अस्सल गाथा, भाग १, २; परीक्षण; बा. अ. भिडे, विविधज्ञानविस्तार १९२१.
५. मराठ्यांचे दफ्तर; रुमाल दुसरा, परीक्षण; गो. स. सरदेसाई; विविधज्ञानविस्तार, आक्टोबर १९२२.
६. शिवाजीची वंशकुळी आणि रा. भाव्यांचा भाविकपणा; वि. स. वाकसकर; विविधज्ञानविस्तार, आक्टोबर, १९२२.

भावे, विष्णु अमृत [१८१९ - १९०१] नाटककार. अर्वाचनि मराठी नाटकांचे आद्य प्रवर्तक. ह्यांचा जन्म सांगली येथे झाला. ह्यांच्या जन्माची नक्की तिथी अगर साल उपलब्ध नाही. ह्यांचे वडील अमृतराव हे सांगलीकरांच्या पदरीं सुभेदार ह्या नात्यानें असत. ह्यांनीं इंग्रजांच्या फौजेंत शिक्षण घेऊन त्याप्रमाणें संस्थानचें घोडदळ व पायदळ तयार केलें होतें. विष्णुपंत आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत आपल्या आजोळीं रहात असत. तेथें त्यावेळच्या रीतीप्रमाणें संध्या, पूजा, वैश्वदेव, रुद्र, पवमान वगैरे ते शिकले. सांगलीस आल्यावर वर्ष-दीड वर्षे बालबोध मोडी अक्षर व जमाखर्च एवढें शिकले. पुस्तकी विद्या अधिक संपादण्याकडे त्यांचा कल नव्हता. त्यांना गाण्या-वाजविण्याचा नाद विशेष असे. त्यावेळेस सांगली दरबारांत सखारामबुवा काशीकर ह्या नांवाचे एक गवई होते त्यांकडे गायन शिकण्यास जाऊन राग व ताल ह्यांची त्यांनीं चांगली माहिती करून घेतली. ह्या काळांत नाच, गाणी, तमाशे ह्यांना ऊत आला होता. विष्णुपंतांस गायनाचा शौक असल्यामुळें ते ह्या कार्यक्रमांना हजर राहात. येथें त्यांना मिश्र रागांतील नाना तऱ्हेच्या लावण्यांच्या चालींची माहिती झाली. वयाच्या १८।१९ वर्षांचे सुमारास ह्यांना ह्यांचे वडिलांनीं त्यावेळचे सांगलीचे अधिपती चिंतामणराव आप्पासाहेब ह्यांच्या खासगी खात्यांत नोकरी मिळवून दिली. चिंतामणराव आप्पासाहेब हे मोठे रसज्ञ, कलेचे चाहते व उदार वृत्तीचे होते. त्यांचे दरबारीं नाना व्यवसायांतील माणस आपणास आश्रय व उत्तजन मिळावें ह्यासाठीं येत असत. एकदां उत्तर कानडा प्रांतातील भागवत ह्या नांवाची नाटकमंडळी (१८४२) सांगलीस आली. श्रीमंतांसमोर त्यांचे दोनतीन प्रयोग झाले. चिंतामणरावांस ते तितकेसे आवडले नाहींत, त्यांचें मन रिझलें नाहीं. त्यांना ते ओवधोबड व बीभत्स वाटले. 'त्यांत आवश्यक ती सुधारणा करून नाटकें रचिलीं गेल्यास फार छान होईल. मी त्यांस परोपरीनें साहाय्य करीन. तुम्हीं असा काहीं प्रयत्न करून पाहतां का?' असें त्यांनीं विष्णुपंत भाव्यांस विचारलें. भाव्यांनीं 'हो'कार दिला व ते प्रयत्नास लागले.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुढील हकिकत त्यांनीच स्वतः लिहून ठेविली आहे. ते लिहितात :

“ मला पूर्वीपासून चित्रे करणे, कविता करणे, गोष्टी रचणे वगैरेचा नाद होताच; आणि मूळ मला जी श्रीमंतांकडे नोकरी मिळाली ती वर सांगितलेल्या गोष्टीवरच मिळाली. माझे वय त्यावेळीं १८।१९ वर्षांचे होते तरी दृढनिश्चयाने श्रीमंतांचे आश्वासनावरून मी त्या उद्योगास लागलों. त्यावेळची विद्येची स्थिति फारच वाईट असे. गृहस्थांचे मुलास साधारण मोडी लिहितां वाचतां व हिशेबठिथेब करितां येऊं लागले कीं झाले. फार तर काय, पण त्यावेळीं बहुतेकांस बालबोध लिहितां वाचतां येण्याची पंचाईत. अशा स्थितींत व इतक्या लहान वयांत असें अवघड काम मार्थी घेऊन ते तयार करणे किती कठीण आहे ! .. . ह्या कृत्यास लागण्याच्या पूर्वी बरेच महाराष्ट्र ग्रंथ मी वाचिले; व पौराणिक इतिहास समजून घेतला. नंतर सर्व साहित्याच्या व मंडळीच्या मिळवामिळवीस लागलों. ”

“ नंतर बरीच मंडळी अनकूल करून घेऊन, * रामायणापैकीं प्रथम सीता-स्वयंवराख्यान तयार करावे असें मनांत आणिले. त्यास कांहीं संगीत पाहिजे त्याकरितां पुष्कळ दिवस हरिदास वगैरे लोकांकडून कविता मिळविण्याच्या उद्योगास लागलों. प्रथम ती कविता मिळविण्यास मला फार खटपट पडली व पाहतो तो ती धार्या-श्लोकबद्धच फार. संगीतास उपयोगी पडणारी व शृंगार, वीर, करुण, इत्यादि त्या त्या रसाला अनुकूल रागांत कविता बिलकूल नाही. मग स्वतः ते आख्यान रसाला अनुकूल असें रागांत तयार केले. तसेंच पात्रे व किरीटकुंडलादि लागणारे सामान तयार करून, इ. स. १८४३ मध्ये प्रथम प्रयोग श्रीमंतांपुढे केला. तो पाहून ते फार खूप झाले. आपल्या पद-रच्या माणसांचा त्यांस इतका अभिमान असे कीं, भरसभेत त्यांनीं त्या दिवशीं माझी फार वाहवा केली; व तेव्हांपामून ते मला फार चाहू लागले. ”

* गांवांतिल कांहीं विघ्नसंतोषी लोकांनीं बरेच अडथळे आणले.

“ह्याप्रमाणें आमच्या प्रतिपक्षीवर्गांचे दांत पडून हें कार्य चांगले तऱ्हेने शेवटास गेलें असें पाहून, त्यांनीं कांहीं ग्रामकीटकांशीं व कांहीं अरसिक गृहस्थांशीं सामील होऊन, नटवेष घेणारास अपंक्त करण्याचें कूष्मांड काढिलें; व दोनतीन प्रसंगीं भर पंक्तींतूनहि आमची मंडळी उठविली; परंतु श्रीमंतांचें साध्य मला चांगलें असल्यामुळें, त्यांनीं सभा केली व तेथें श्रीमंतांच्या पदरचे वे. शा. सं. गोपीनाथशास्त्री आगाशे ह्यांनीं मागील पुष्कळ आधार दाखवून नटवेष घेणें हा दोष नाही असें प्रतिपादन केलें.”

“पुढें एक वर्षांमध्ये रामायणापैकींच दहा नाटके तयार करून, त्यांचे प्रयोग श्रीमंतांस दाखविले. त्यांनीं फार खूष होऊन मला सांगितलें कीं, जी जी मंडळी नाटकांत वेष घेतात त्यांस येथें मी जमिनी इनाम देतो व त्यांनीं आपले कुलस्वामी श्रीगणपतीची सेवा करून येथेंच सदा असावे, त्याप्रमाणें या सर्व कृत्याच्या खटपटीबद्दल तुम्हांसहि मी मोठें इनाम देतो.”

“ह्याप्रमाणें सर्व गोष्टी ठरून फक्त इनामपत्रें मात्र देण्याचीं राहिलीं; तों आमचे दुर्दैवानें सर्व विपरीत झालें. इ. स. १८५१ सालीं, श्री. चिंतामगराव आप्पासाहेब थोडे दिवस आजारी पडून निवर्तले !! व पुढें सर्व बेत तसाच राहिला. ह्याप्रमाणें माझी आशा विफल होऊन मीं ह्या कामीं बराच पैशाचे पेचांत आलों.”

“पुढें श्रीमंत धुंडिराज हे लहान असल्याकारणानें संस्थानचे व्यवस्थेस बाळाजी-पंत माटे ह्यांस इंग्रजांतफें कारभारी नेमिलें. त्यांस कै. श्रीमंतांचा हेतु कळविला. ते म्हणाले, आतां श्रीमंत धुंडिराज लहान असल्याकारणानें ते वयांत येईपर्यंत त्याप्रमाणें होण्यास मार्ग नाही; परंतु मी तुम्हांस पगारी व जे जे सरकारी नोकर तुमचे नाटकांत आहेत त्या सर्वांस बदली चार वर्षांची रजा देतो. तुम्हीं इतर गांवीं हें नाटक घेऊन जाऊन आपलें कर्ज फेडावें. निरुपाय होऊन त्या गोष्टीस मी मान्य झालों व सर्व तयारी करून करवीरावरून खेळ करीत करीत पुण्यास गेलों.”

अर्वाचीन मराठी चाङ्मयसेवक

“ त्यावेळीं कीर्तन, तमाशे वगैरे जसे एकानें विदावर करावे व सर्वांनीं ते पाहावे, त्याप्रमाणेंच आमचे खेळ रस्त्यावर होत. पुण्यांत मीं बरेच खेळ केले व तेथें आमची वाहवा झाली. त्यावेळीं तेथील प्रख्यात गृहस्थ केरूनाना छत्रे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, केशवराव भवाळकर वगैरे मंडळींचा स्नेह होऊन, त्यांनीं आम्हांस फार मदत केली. पुढें खेळ करीत करीत मुंबईस गेलों. तेथें महिन्यांतून चार-पांच खेळ होत. प्रत्येक खेळास १५०।२०० रुपये मिळत; परंतु तेथील खर्चाचे मानाशीं उत्पन्नाचा मेळ बसत नसे. येणेंकरून अजमासें ३०० रुपये कर्ज झालें. माझे प्रयोग मात्र तेथील थोर थोर लोकांस पसंत पडून वाहवा झाली; आणि डॉ. भाऊ दाजी, आवासोहेव शास्त्री, नाना शंकरशेट, सर जमशेटजी अशा श्रौरथोर लोकांशीं माझा स्नेह झाला.”

“ त्याच संधीस तेथें एक युरोपियन नाटक आलें होतें, तें पहाण्यास मी आपले मित्रांवरोंवर गेलों. तेथील सर्व टापटीप, बसण्याची सोय, पडदे, देखावे वगैरे पाहून मनाला फार संतोष झाला; व वाटलें कीं, आम्हांस जर प्रयोग करण्यास ती जागा मिळेल तर बरें होईल, परंतु तें घडणार कसें? शोध केला तों एका रात्रीचें दिवाबत्तीसुद्धां त्या जाग्याचें भाडें ५०० रुपये होतें. हें ऐकून आपलें नाटक येथें होणें म्हणजे दुरापास्त गोष्ट आहे असें वाटलें. पुढें प्रथमच तिफ्फिट लावून मंडळीचे साह्यानें गिरगांवांत आत्माराम शिंपी ह्यांचे बंगल्यात खेळ केला. त्यांत आम्हांस फायदाहि बराच झाला व जागा प्रतिबंदीत असल्यानें नाटक चांगलें झालें. माझे मित्र डॉ. भाऊ दाजी, नाना शंकरशेट वगैरेंच्या मदतीनें इकडे थिएटर आम्हांस मिळण्याबद्दल प्रयत्न चाललाच होता त्यावेळीं थिएटर एका युरोपियन नाटकवाल्याकडे होतें. तें शेवटीं एका महिन्यानें माझ्या मित्रमंडळींच्या खटपटीनें आम्हांस मिळालें व तेथील सर्व व्यवस्था आम्हांस थिएटरच्या व्यवस्थापकानें समजून दिली. मीं एक नवीनच नाटक बसवून तेथें प्रयोग केला त्या दिवशीं मुंबईतील शेट-सावकार, सरकारी नोकर, युरोपियन, पारशी वगैरे बहुतेक बडीबडी मंडळी

आली होती. खेळ संपल्यानंतर गव्हनरसाहेबांचे सेक्रेटरी ह्यांस डॉ. भाऊंनी आमचे रंगाचे जागीं आणिलें. आमची सर्व व्यवस्था व टापटीप पाहून ते खूप झाले. ते म्हणाले, 'तुमचा हा प्रयोग पाहून मला फार आनंद झाला, हा खेळ घेऊन तुम्ही विलायतेस जाल तर तुम्हास फायदाहि बराच होऊन कीर्ति होईल. परंतु धर्माच्या अटीमुळें तें मी नाकबूल केलें. पुढें मी सर्व हकीकत विलायतेस लिहीन, असें ते बोलले. ते दिवशींचा खेळ चांगला झाला, व सर्व इंग्रजी व मराठी वर्तमानपत्रांतून वाहवा झाली. पुढें तेथें सुमारे १०-१२ खेळ करून आम्ही सांगलीकडे परतलों. अशा चारपांच मुंबई, पुणे, नगर वगैरे ठिकाणीं खेपा आम्ही इसवी सन १८६१ पर्यंत केल्या व कीर्ति आणि पैसा पुष्कळ मिळविला."

"पुढें मी नाटक मोडल्यानंतर माझ्या नाटकांतील मुख्य. मुख्य पात्रांचीं नाटके केलीं; त्यापासून दुसऱ्यांनीं, अशी परंपरा होतां होतां जिकडे तिकडे नाटकेच होऊन गेलीं. पुढें पुढें तर ह्या कलेकडे विद्वान् लोकांचें लक्ष लागून पुष्कळ लोकांनीं नवीं नवीं नाटके रचून छापलीं व कॉलेजें, हायस्कुलें वगैरें-तील मंडळींनीहि नाटके केलीं. पार्शी लोकांतहि ह्याचा प्रसार झाला व त्यांनीं कंपनी उभारल्या. शेवटीं इ. स. १८८० मध्ये इंग्रज लोक ज्यास भाषेरा म्हणतात, त्या पद्धतविर संगीत कंपनी निघाली. अशी ही फार दिवसांपासून राष्ट्रीय करमणूक बंद पडली होती तिचें उज्वलन झालें."*

विष्णुपंत हे हरहुन्नरी गृहस्थ होते. नाटकव्यवसाय सोडल्यावर कोल्हापूर, हैद्राबाद, ग्वाल्हेर वगैरे ठिकाणीं कौलें व विटा तयार करणें, तलाव बांधणें, घडस काम करणें, बांधदुरुस्ती करणें वगैरे अनेक व्यवसाय त्यांनीं केले. १८७५ च्या सुमारास त्यांनीं कळसूत्री बाहुल्यांचा एक खेळहि तयार केला होता, वर्ष-सहा महिने तो लोकांसमोर होता. "या कळसूत्री बाहुल्या म्हणजे विष्णुपंतांच्या

* विष्णु अमृत भावे यांचें चरित्र, . ग. भावे, पृ. ११५.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कलाकृतीचें व कल्पनेचें एक उत्तम दिग्दर्शन होय. कळसूत्री बाहुल्यांकडून नाट्य करवून घेण्याचा प्रसंग असा झाला कीं, विष्णुपंतांनीं तयार केलेले नट विष्णुपंतांस सोडून, जात. महिने न् महिने त्यांच्यावर कष्ट घेऊन तयार केल्यानंतर, परप्रांतास गेले असतां तेथें अवचित विष्णुपंतांस सोडून देऊन दुसरी कंपनी काढीत, अगर दुसऱ्या मंडळींत जात; त्यामुळें ऐन वेळीं विष्णुपंतांना अत्यंत त्रास होई. हा त्रास त्यांना पुढें पुढें फार झाला. तेव्हां जिवंत हाडामासाच्या नटांवर अवलंबून न राहतां, आपण काष्टाकडून नाट्यसेवा करवून घेऊं, अशी हिम्मत धरून त्यांनीं कळसूत्री बाहुल्या तयार केल्या. यामध्येंहि त्यांच्या कल्पक बुद्धीची चमक लोकांच्या नजरेमध्ये येण्यासारखी होती. ह्या खेळासाठीं ज्या बाहुल्या त्यांनीं तयार केल्या त्यांचे हातपाय, तोंड, मान, डोळे, ओठ, बोटांची पेरी वगैरे अवयवसुद्धां नैसर्गिकरित्या हालविण्याची अपूर्व अशी कल्पकता भावे ह्यांनीं दाखविली. सूत्रें हालविणारा एकच इसम सर्व पात्रांचीं भाषणें, वेगवेगळ्या आवाजांत स्त्री-पुरुष पात्रानुरूप करी. त्यामुळें अनेक पात्रें बोलत असावीं, असा मोठा शब्दभ्रम विष्णुपंतांनीं उभा केला.”

रा मा य णां ती ल आ ल्या नै : १ दशरथविवाह. २ श्रावणवध. ३ पुत्रकामेष्टी यज्ञ. ४ रामजन्म. ५ गाधीजमखरक्षण, ताटकावध, अहिल्योद्धार, ६ सीतास्वयंवर, ७ भार्गव गर्वमोचन. ८ रामाचा वनप्रवेश. ९ भरतभाव. १० शूर्पणाक्ष विडंबन, खरदूषणवध. ११ सीताहरण, जटायुवध, रामविरह. १२ वालीवध, हनुमान-मारुती, किष्किंधाभेट. १३ सीताशुध्दी, लंकादहन, रामाचा सुवेळीं प्रवेश. १४ रावणविडंबन, अंगदाशिष्टार्थ. १५ धूमराख, वज्रदंष्ट्र व प्रहस्तवध. १६ कुंभकर्ण, पराप्रद, अतिकाया, श्रौणिताक्षादि असुरवध. १७ इंद्रजितवध, सुलोचना सहगमन. १८ अहिमही वध. १९ शक्तिहत लक्ष्मण आख्यान. २० सवणनिधन, विभीषण राज्यां

स्थापन. २१ सुखदमोचन, भरतभेट, रामराज्याभिषेक, २२ अश्वमेध यज्ञ व लवांकुश आख्यान.

भारतांतर्गत आख्याने : १ कचदेवयानी आख्यान. २ ययाति आख्यान. ३ द्रौपदी वस्त्रहरण. ४ वत्सलाहरण. ५ हिडींबवध. ६ बकासुर वध. ७ द्रौपदी-स्वयंवर, पांडव वनवास. ८ पाशुपत अस्त्रप्राप्ति. ९ अर्जुनाचें स्वर्गी गमन, उर्वशीशाप. १० पांडवांची तीर्थयात्रा, भीमगर्वपरिहार ११ दुर्वासभोजन. १२ कीचकवध. १३ दक्षिणोत्तर गोग्रहण, १४ चक्रव्युहाख्यान.

इतर आख्याने : १ सुरथ सुधन्वा. २ चंद्रहास. ३ हरिश्चंद्र सत्वदर्शन ४ वीरभद्राख्यान. ५ गोपीचंद. ६ मत्स्यावतार ७ कूर्मावतार. ८ वराह अवतार. ९ नारसिंह अवतार. १० कृष्णजन्म, कालियाशकट, सुरादि हनन, १० रासक्रीडा. ११ कात्यायनी व्रतासह रास. १२ गोफ टिपण्यांचा खेळ. १३ कंसवध. १४ पारिजातकाख्यान. १५ गणपतीजन्म.

विष्णुपंतांची नाटके देवळाच्या सभामंडपांत, मोठ्या दिवाणखान्यांत किंवा मुद्दाम उभारलेल्या मंडपांत होत. ह्या नाटकांचे प्रयोग पुढील पद्धतीने होत.

“प्रथम खेळाच्या मागील बाजूस एक अलवानी सरक पडदा लावलेला असावयाचा. त्यापुढें एका बाजूस सूत्रधार, व त्याची साथीदार इतर गायक मंडळी, आपल्या वाद्यांसह उभी राहावयाची. नंतर सूत्रधारानें श्रीमारुतीची मूर्ति रंगभूमीवर पुढें स्थापन करावयाची. नंतर मंगलाचरण करावयाचें. त्यांत ईशस्तवनपर कांहीं पद्यें तालसुरांत गाइल्यावर, वनचरांचा वेप धारण केलेली, विचित्र पोषाख केलेली विदुप्रकाची स्वारी बाहेर यावयाची. त्याचें वेडेवांकडें नर्तन कांहीं वेळ झाल्यावर सूत्रधाराचा व त्याचा विनोदपर संवाद व्हावयाचा. त्या उभयतांची ओळखदेख झाल्यावर पुढें कोणतें नाटक करावयाचें तें सूत्रधारानें त्यास सांगावयाचें. नंतर गणपतीस्तवनपर पद्य गाइल्यावर गजानन महाराजांचें दर्शन व्हावयाचें. सूत्रधारानें त्यांस वंदन

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

करून नाटकामध्ये विघ्न न यावीत, अशी विनंति करावयाची. गजानन महाराजांनी 'तुझे कार्य निर्विघ्नपणे तडीस जाईल' असा आशीर्वाद दिल्यानंतर, गजानन महाराजांची स्वारी रंगसभेत बसली असता सूत्रधाराने सरस्वती आव्हानाची पदे म्हणावयाची. 'वत्साचे स्तवनाने प्रसन्न होत्याती' श्री सरस्वती मयुरारूढ होऊन नाचत नाचत रंगसभेत आल्यानंतर सूत्रधाराने 'पात्रांच्या अंगी उत्तम वक्तृत्वशक्ति व धीटपणा यावा' असा वर मागून व्यावयाचा. वरप्रदान झाल्यावर, सूत्रधाराने गजानन महाराज व श्री सरस्वती ह्या उभयतांची, थोडा वेळ विश्रांती घेऊन गंधर्वांचे नृत्य व गान ऐकण्याबद्दल प्रार्थना करावयाची. नंतर ज्यांचा सर्व वेप देवासारखा, परंतु बाहूंबर लांब लांब पंख मात्र आहेत, अशा गंधर्व-किन्नरांनी येऊन थोडे गायन व नर्तन करावयाचे. त्यांच्या गायन नर्तनाने देवता, प्रेक्षक, दोन्ही प्रसन्न झाल्यावर प्रत्यक्ष नाटकास प्रारंभ व्हावयाचा."

“प्रारंभी सूत्रधार ह्याचे पुढील गायनांत, नाटकांत कोणता भाग करावयाचा, प्रथम प्रसंग कसा आहे, त्याचे वर्णन पद्याने सूचित केल्यानंतर, पात्रांनी येऊन त्या प्रसंगाचे भाषण करावयाचे. भाषणे सर्व पूर्वी तयार करून ती पात्रांच्याकडून चांगली पाठ करवून घेण्यांत येत. तथापि प्रसंगानुसार विद्वेषक अगर राक्षसाची कामे करणारे, कथाभाग लक्षांत घेऊन स्वयंस्फूर्तीने भाषणांत क्रमीजास्त करीत. हल्ली ज्यास प्रवेश म्हणतात, त्यास पूर्वी कचेऱ्या म्हणत. हल्लीप्रमाणे पूर्वी अनेक पडदे, सीनसीनऱ्या वगैरे नसत. पांच सहा खुर्च्या पडद्यापुढे मांडल्या म्हणजे झाले. देव, दानव, स्त्रिया ह्यांच्या कचेऱ्या प्रसंगास अनुकूल अशा होत. जसजसे प्रसंग असत त्या त्या-प्रमाणे, पाठ केलेल्या नकलांप्रमाणे भाषणे होत. सूत्रधार व त्याचे गायक-मंडळ हे नाटकाच्या आरंभापासून शेवटपर्यंत असत. भाषण चालू असता नाटकांत जसे श्रृंगार, वीर, करुण, हास्य, भयानक असे तऱ्हेतऱ्हेचे प्रसंग असतील, तशी त्या त्या रसाला अनुसरून, पात्रास भाषणसूचक अशीं

पद्यें आपल्या सुस्वर व खड्या आवाजांत तालसुरावर सूत्रधारानें म्हणा-
वयाचीं. म्हणजे हल्लीं जसें प्राभ्टर हातांत नाटकांचीं पुस्तकें घेऊन
पडद्यामागून पात्रांस भाषण सुचवीत असतात, तशीच ती सूत्रधारमंडळी
म्हटली असतां चालेल. जसजसे प्रसंग येतील, तसतशीं पात्रांचीं भाषणें व त्या
त्या रसाला अनुकूल अशीं रागारागांतील पद्यें, ह्या गोष्टीचा मेळ उत्तम रीतीनें
साधला असल्यामुळें त्यापासून प्रेक्षकांच्या मनावर चांगला परिणाम होत असे.”*

विष्णुपंतांची नाटकमंडळी ‘सांगलीकर नाटकमंडळी’ ह्या नांवानें प्रसिद्ध
असे. ह्या मंडळीनें ‘हलकटपणा ज्यांत बहुत होतो असे जे तमाशे, लळितें
त्यांवरची रुचि बहुतेक उडविली व त्यांचे तमाशेहि कमी करून टाकले,’
असे उद्गार १८५६ सालच्या ‘ज्ञानप्रकाशां’त आढळतात. ह्यांतील नटमंडळी
चांगलें लिहितां वाचतां येणारी, शास्त्रपठन केलेली सुविद्य अशी असे. वर्तन
शुद्ध ठेवण्याबद्दल विष्णुपंतांचा कटाक्ष असे. ‘त्यामुळें प्रत्यक्ष नाटकामध्यें त्यांचे
तोंडून अस्खलित भाषण व पोक्त विचार प्रेक्षक ऐकत तेव्हां त्यांच्या मनावर
चांगला परिणाम होई.’ विष्णुपंतांच्या नाटकांनीं जवळ जवळ ५० वर्षेपर्यंत
लोकांचें मनोरंजन केलें.

वाङ्मय :

नाट्यकवितासंग्रह; १८८५, शिवाजी प्रेस, पुणे.

चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. विष्णु अमृत भावे याचें चरित्र; वा. ग. भावे.

भिंगारकर, श्रीपति रघुनाथ [मृत्यु ९ ऑक्टोबर १९०८] वारकरी
संप्रदायांतलि प्रेमळ कीर्तनकार; ‘ज्ञानेश्वरवादां’तील एक प्रमुख प्रतिपक्षी. ह्यांचे
घराणें पिढीजाद कीर्तनकारांचें. ह्यांचे वडील उत्तम कीर्तनकार होते. वडीलांचा
लौकिक श्रीपतिबोवा यानींहि कायम राखला होता; एवढेंच नव्हे तर त्यांत

* विष्णु अमृत भावे यांचें चरित्र, पृ. ५६-५७.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पुष्कळ भर टाकली होती. वारकरी किंवा भजनी पद्धतीचे कीर्तन करून व त्यामध्ये भक्तिरस ओतप्रोत भरून न्या. मू. रानडे, डॉ. भांडारकर, लो. टिळक ह्यांजपासून तों सामान्य श्रोत्यांपर्यंत सर्वांची अंतःकरणे तल्लीन करून सोडण्याची हातोटी ह्यांजसारखी फारच थोड्यांस साधली असेल. हे नुसते वारकरी संप्रदायाचे अभिमानी किंवा नुसते कीर्तनकारच नव्हते. त्यांनी संस्कृत भाषा व वेदान्तशास्त्र ह्यांचे मार्मिक अध्ययन केले होते. जुन्या मराठी वाङ्मयाचा अभ्यासहि त्यांनी दांडगा केला होता. त्याचा प्रत्यय ज्ञानेश्वर-वादांतील त्यांच्या लेखांत पाहावयास मिळतो. भारदे उर्फ 'भारद्वाज' ह्यांनी ज्ञानेश्वरीचा कर्ता ज्ञानदेव व अभंगकर्ता आळंदीचा ज्ञानदेव एक नव्हेत ह्या मांडलेल्या मताचे त्यांनी जे विविध पुराव्यानिशी खण्डन केले त्यामुळे तर त्यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे, रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित, लो. बाळ गंगाधर टिळक ह्यांच्या बैठकीतील हे गृहस्थ होते. ह्या मंडळीच्या सहवासांत त्यांना चिकित्सक ऐतिहासिक दृष्टि प्राप्त झाली होती. तिचा उपयोग त्यांनी ज्ञानेश्वरावरील आपल्या निबंधांत चांगल्या प्रकारे केला आहे.

वा ङ्म य :

१. महासाधु श्रीज्ञानदेव चरित्र; १८८६, चंद्रिका प्रेस, पुणे; १९१५; बा. ल. पाठक, मुंबई.
२. महासाधु श्री ज्ञानेश्वर महाराज यांचा कालनिर्णय व संक्षिप्त चरित्र ['भारद्वाजा'च्या ज्ञानदेव एक की दोन?'] या लेखांस दिलेले उत्तर]; १९००, आर्यभूषण प्रेस, पुणे.

भिडे, बाळकृष्ण अनंत [१८७४-१९२९] कवि, काव्यसमीक्षक व निबंधकार. कुलाबा जिल्ह्यातील किहिम ह्या गांवी ह्यांचा जन्म झाला. ह्यांचे प्राथमिक शिक्षण गांवी व माध्यमिक व उच्च शिक्षण मुंबईस विल्सन हायस्कूल व विल्सन कॉलेज यांमधून झाले. बी. ए. झाल्यावर (१८९६) मुरुड-जंजिरा

येथील हायस्कूलांत त्यांनी नोकरी धरली. पहिली दहा वर्षे उप-शिक्षक व पुढील बावीस वर्षे मुख्याध्यापक म्हणून त्यांनी ह्या शाळेंत काम केलें. शाळेचे काम सांभाळून गांवांतील ग्रंथालय, त्याचप्रमाणें म्युनिसिपालिटी ह्या संस्थांतहि त्यांनी पुष्कळ वर्षे काम केलें. त्यांच्या निःस्वार्थ कर्तबगारीमुळें ह्या दोन्ही संस्थांचा दर्जा चांगला उंचावला व लौकिकहि वाढला.

“ दिसण्यांत गंभीर, डोळ्यांत विद्वत्तेचें तेज, किरकोळ शरीरयष्टी अशी त्यांची ठेवण होती; परंतु शरीर निरोगी असल्यामुळें उत्साहानें त्यांच्या हातून पुष्कळ कामगिरी घडली. त्यांचा स्वभाव किंचित् तापट होता, मन खंबीर होतें. साधारण जनसमूहांत ते फारसे मिसळत नसल्यामुळें त्यांच्या अन्तरंगाचा ठाव संबंध येणाऱ्या मनुष्यांशिवाय दुसऱ्या कोणास लागत नसे. खासगी बैठकींत ते मोकळेपणानें वागत असत. ते विनोदीहि होते; परंतु त्यांचा हा स्वभाव समूहांत व्यक्त होत नसल्यामुळें भिडे आणि गांभीर्य ह्यांचा अत्यंत निकट संबंध होता असें मानणाऱ्या पुष्कळ व्यक्ति सांपडतील. ‘अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः’ हें वर्णन त्यांना पुष्कळसें लागू पडतें. वादविवादांतील त्यांची तार्किक विचारसरणी, प्रतिपक्षार्थी मर्मस्थानें चटकन ओळखून त्यावर हल्ला करून निरुत्तर करण्याचें कौशल्य व विद्वत्ताप्रचुर भाषण ह्यामुळें त्यांच्याशीं संबंध येणाऱ्या माणसांवर त्यांची सहज छाप पडत असे. भिडे दिसण्यांत गंभीर असले, तरी त्यांचा ज्यांच्याशीं चांगला परिचय होता अगर होत असे, मग तो वयानें लहान असो, वा मोठा असो, त्यांच्याशीं वाङ्मयावरील विचारांचा विनिमय करण्यांत तास नू तास सहज जात असत. बोलण्याच्या भरांत स्नान करून, जेवून शाळेंत जाण्याचें आहे, ही देखील त्यांस आठवण राहात नसे.”

भिडे हे जातिवंत वाङ्मयाभ्यासी होते. ‘यश’ किंवा ‘अर्थ’ ह्यांकरितां त्यांचें वाचन किंवा लेखन नसे. त्यांत मिळणाऱ्या अपूर्व आनंदाच्या लोभानें तें होत असे. वाङ्मय हें त्यांचें विसाव्याचें स्थान होतें. त्यामुळें मुरुड-जंजिरा

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयलेखक

ह्यासारख्या अगदीं बाजूस पडलेल्या गांवीं राहत असूनहि त्यांचा वाङ्मय-विषयक व्यासंग अखण्ड राहिला. नवे विचार व नव्या प्रवृत्ति समजून घ्याव-यास ते नेहमीं उत्सुक असत. बदलत्या काळाबरोबर ते जरी फारसे बदलले नाहीत, तरी त्याची चिकित्सापूर्वक दखल घेण्यास मात्र ते चुकले नाहीत. साहित्यक्षेत्रांतील प्रत्येक घडामोडीकडे त्यांची दक्ष नजर असे; आणि त्याविष-यींच्या त्यांच्या मानसिक प्रतिक्रिया लेखांतून प्रगट होत.

भिडे ह्यांच्या लेखनाला सुरुवात ते कॉलेजांत असल्यावेळेपासून झाली असावी असें दिसते. बी. ए. च्या वर्गांत असतांना मुंबईस निघणाऱ्या 'प्रभाकर' पत्रांत ते लिहीत असत. हरिभाऊ आपटे ह्यांच्या 'करमणुक' साप्ताहिकांतहि त्यांच्या कविता प्रसिद्ध होऊं लागल्या होत्या. परंतु व्यासंगपूर्ण लेखनाला खरी सुरुवात १९०१ सालापासून मुंबईत प्रसिद्ध होऊं लागलेल्या 'श्री सरस्वतीमंदिर' ह्या नियतकालिकांतून झाली. त्यांच्या संपादकमंडळापैकीं ते एक होते. हे नियतकालिक प्रारंभीं षाण्मासिक, नंतर त्रैमासिक व तदनंतर द्वैमासिक अशा स्वरूपांत १९०९ सालपर्यंत प्रसिद्ध होत असे. 'सरस्वती-मंदिरां'त त्यांचे कांहीं लेख 'B' ह्या टोपणनांवानें, तर कांहीं उघड नांवानें प्रसिद्ध झालेले आहेत. 'टीका, टीकाकार व टीकेचे विषय' हा 'सरस्वतीमंदिरां'त चिननांवानें प्रसिद्ध झालेला विस्तृत व अभ्यासपूर्ण निबंध त्यांचाच असावा असें वाटते.

'सरस्वतीमंदिरां'तून नांवानें प्रसिद्ध झालेला त्यांचा पहिला निबंध 'वामन-पांडित' हा होय. हा १९०५ सालीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्यांत आला. ह्या निबंधाचें स्वरूप चरित्रात्मकापेक्षां चर्चात्मकच अधिक आहे. 'वामन-पांडिताचे ग्रंथ वाचति असतांना कांहीं प्रकरणांतील दुर्बल भाषासरणी, पोरकट कल्पना, फाजील अश्लीलपणा, 'यथार्थदीपिके'शीं विसंगत अशी विचारसरणी इत्यादि प्रकार पाहून मनांत ज्या शंका उद्भवल्या व जीं अनुमानें काढतां आलीं, तींच प्रस्तुत निबंधांत नमूद केलीं आहेत. ह्यांतील सर्वच गोष्टी सर्वास

पटतील असे नाही. तेव्हां ह्या विषयाची चर्चा होऊन, प्रस्तुत लेखकाच्या अनुमानांचे व सिद्धान्तांचे कोणी सकारण खंडन केले असता, लेखक त्याचा आभारी होऊन आपली चूक सुधारील. केवळ सत्यान्वेषणाचाच हा प्रयत्न आहे.” असे त्यांनी स्वतःच ह्या निबंधाच्या प्रारंभी म्हटले आहे. प्राचीन मराठी कवींत प्रथम श्रेणीचे कवि म्हणून ज्यांची गणना होते अशांपैकी वामनपंडित हे एक होत. “भगवद्भक्त ह्या नात्यानेहि वामनपंडित, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास ह्या संतमंडळीपेशां ते अगुरेणूहि कमी नव्हते; किंबहुना भागवतधर्माचा मार्ग उजळ व निष्कंटक करण्याच्या कामी पंडितांची योग्यता इतरापेक्षा कांकणभर जास्तच होती, हे त्यांच्या ग्रंथांचे सूक्ष्म परिशीलन केले असता स्पष्टपणे नजरेस येते. पंडितांनी अश्रान्त परिश्रम करून, आपले सर्व बुद्धिवैभव खर्चून व ज्ञानयुक्त सगुण भक्तीने रसरसून, मुमुक्षुजनांसाठी, भगवद्भक्तिगौरवासाठी व दुर्मतखंडनासाठी जी प्रचंड ग्रंथरचना मराठीत केली आहे, तिच्याविषयी जुन्या पंडितमंडळीत तसेच नव्या शिक्षित वर्गात बहुतेक एक नेमुन्याचेच औदासिन्य आढळून येते. ज्ञानेश्वरांची जशी भावार्थदीपिका ऊर्फ ज्ञानेश्वरी, एकनाथांचे जसे भागवत, किंवा समर्थांचा जसा दासबोध, तशीच पंडितांची यथार्थदीपिका. परंतु पहिल्या तीन ग्रंथांशी विद्याव्यसनी लोकांचा जितका परिचय आढळतो. तितकी चवथ्याशी आढळत नाही, आणि म्हणून ज्ञानेश्वरादिकांसंबंधे जेवढी वाटाघाट होते, तेवढी पंडितांसंबंधे होत नाही. त्यांचे चांगलेसे चरित्र किंवा त्यांच्या काव्याचे मार्मिक व विस्तृत परीक्षण प्रसिद्ध झालेले नाही. पंडितांच्या नांवावर मोडणारे अनेक ग्रंथ आहेत, परंतु त्यांपैकी खुद्द त्यांचे किती ह्यासंबंधे नक्की असे काहीच ठरले नाही. ह्या दिशेने कै. हंस व बाळाजी आणि क.प.नी ह्यांनी थोडासा प्रयत्न केला होता; परंतु तो पुढे कोणीच चालविला नाही.” ही वस्तुस्थिति लक्षांत येऊन भिडे ह्यांनी पंडितांच्या नांवावर मोडणाऱ्या ग्रंथांपैकी खरोखरच पंडितांचे असे विनधास्त म्हणता येतील असे ग्रंथ किती याचा खल करण्याचे योजले

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘अर्थात् ह्यासंबंधे वाटाघाट करितांना पंडितांचें इतिवृत्त, मते, स्वभावचर्या, भाषेची शैली वगैरे विषयीं हि’ ह्या निबंधांत त्यांनीं चर्चा केली. आणि आपल्या अभ्यासाचा निष्कर्ष म्हणून त्यांनीं, वामन पंडित ह्या नांवाचे पांच कवि झाले असावे, असा मुद्दा विद्वानांच्या विचारार्थ पुढें ठेविला. हे वामन पुढीलप्रमाणें :
१. वासिष्ठगोत्री वामन; २. यमक्या वामन; ३. शृंगारप्रिय वामन;
४. शांडिल्यगोत्री वामन; ५. यथार्थदीपिकाकार वामन. भिडे ह्यांच्या ह्या विधानांचा समाचार अनेकांनीं घेतला. त्यांत विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे* व जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर† ह्यांचे लेख इतिहास, परंपरा व तर्कशुद्धता ह्यांना धरून लिहिलेले असून समर्पक उत्तर देणारे आहेत. ह्या दोन्ही विद्वानांनीं वासिष्ठगोत्री यथार्थदीपिकाकार शृंगारप्रिय वामन व शांडिल्यगोत्री लक्ष्मीनृसिंहसुत यमक्या वामन असे दोन वामन आपल्याला खरे वाटतात, बाकीचें सारें तर्कट असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

‘वामन पंडित’ ह्या निबंधाच्या पाठोपाठ ‘मुक्तेश्वर’ (१९०६) व ‘तुकारामबोवा’ (१९०७) असे दोन निबंध ‘सरस्वतीमंदिरां’तून भिडे ह्यांनी प्रसिद्ध केले. ते लोकप्रिय होऊन त्यांच्या स्वतंत्र पुस्तकरूपानें तीन-तीन आवृत्त्याहि निघाल्या. प्रौढ पण लालित्यपूर्ण भाषा, तर्कशुद्ध विवेचनपद्धति, मार्भिक पण सहानुभूतिपूर्ण वाङ्मयमापन हीं त्यांच्यातील गुणवैशिष्ट्ये ह्या तिन्ही निबंधांत प्रकर्षानें प्रगट झाली आहेत. ह्या निबंधांपैकी ‘मुक्तेश्वर’वरील निबंध अत्युत्कृष्ट उतरला आहे. व्यक्ति व त्यांची कृति ह्याचा कलापूर्ण परामर्ष – विचिकित्सेला बाध येऊं न देतां – कसा घ्यावा ह्याचा हा निबंध एक आदर्श नमुना आहे. जुन्या संतांची व कवींचीं चरित्रे ‘ऐतिहासिक दृष्टि, चिकित्सक बुद्धि व सारासार विवेक या त्रिपुटीवर दृष्टी रोखून’ लिहिलीं

* सरस्वतीमंदिर, वर्ष ६, अंक ४.

† महाराष्ट्र कविचरित्र, प्रथमावृत्ति, पृ. १५८ २०८.

गेलों पाहिजेत असैं त्यांचें मत होतें. त्यांनीं ' संतांची चरित्रें ' ह्या आपल्या एका लेखांत* ह्यासंबंधीं पुढीलप्रमाणें मार्मिक मार्गदर्शन केलें आहे: "संतांच्या ग्रंथांत स्वतःसंबंधानें कांहीं उद्गार वारंवार आढळतात. आणि हे उद्गार त्यांच्या चरित्रांवर थोडाबहुत प्रकाश पाडतात. अर्थात्, प्रसंगोपात निघालेल्या ह्या उद्गारांचें महत्त्व फार आहे, व ह्या उद्गारांशीं विसंवादी असलेल्या सर्व दंतकथा कवडीमोल म्हणून झुगारून देण्यास कांहींच हरकत नाहीं. संतांच्या ग्रंथांत अनेक धार्मिक, सामाजिक, नैतिक व पारमार्थिक प्रश्नांवर त्यांचे अभिप्राय नमूद झालेले आढळतात. तरी ह्या बाबतींत त्यांचीं आधारभूत तत्त्वे, सिद्धान्त, विवेचनाची प्रणाली, अंतिम ध्येय, इत्यादिकांसंबंधीं यथास्थित खल त्यांच्या चरित्रांत समाविष्ट करणें अवश्य दिसतें. त्यांच्या ग्रंथांतील दृष्टांत, उपमा, रूपकें, उत्प्रेक्षा इत्यादिकांवरून त्यांच्या काळची समाजाची स्थितिगतिहि कळून येते. आणि ह्या गोष्टींची रूपरेखा चरित्रग्रंथांत दाखल झाली असता, त्यांच्या उपयुक्ततेंत भर पडल्यावांचून राहणार नाहीं. त्याच-प्रमाणें संतांची काव्यशक्ति व काव्यरीति, कल्पनावैभव व वर्णनचातुरी, भावनोद्दीपन व शब्दसामर्थ्य, ह्यांचा विचार करून, कवीच्या नात्यानें त्यांची योग्यता, सत्काव्यासंबंधीं त्यांचे विचार, काव्याच्या ध्येयासंबंधीं त्यांचे अभिप्राय वगैरे मुद्यांबद्दल विवेचनहि संतचरित्रांत केलेंलें असावें. अशाप्रकारें संतचरित्रकारांनीं आपल्या ग्रंथांत चरित्रनायकाच्या वाङ्मयकृतीचा यथास्थित समाचार घेतल्यास, अल्प चरित्रास ही मोठी पुरवणी लाभून, एकंदर ग्रंथ फारच वाचनीय व आदरणीय होईल ह्यांत शंका नाहीं." संतचरित्रलेखनासंबंधीं मांडलेल्या ह्या विचारसरणीस अनुसरून त्यांनीं स्वतःचे तीन्ही कविचरित्रात्मक निबंध लिहिले आहेत.

भिडे ह्यांनीं ज्या काळांत वामन, सुक्तेश्वर व तुकाराम ह्यांचेवर निबंध लिहिले त्या काळांत, मुंबईचा निर्णयसागर छापखाना प्रसिद्ध करीत असलेल्या 'काव्य-संग्रहा'चे संपादन त्यांचे संपादक नारायण चिंतामण केळकर हे वारल्यावर

* विविधवृत्त, दिवाळी अंक, १९२८.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्यांजकडे आलें होतें. त्यानिमित्तानें त्यांचें जुन्या कवींच्या कवितेचें वाचन बरेंच झालें. ह्या 'काव्यसंग्रहां'तून मोरोपंतकृत महाभारत भाग १३ ते १८; मोरोपंतकृत स्फुट काव्यें, भाग ३,४; शुभानंद स्वामीकृत महाभारत, भाग ६ वा (भीष्मपर्व), वामन पंडितकृत यथार्थदीपिका, भाग ३, ४ हे ग्रंथ त्यांनीं अर्थनिर्णायक टीपांसह प्रसिद्ध केले.

भिडे ह्यांनीं लेखनक्षेत्रांत पहिलें पाऊल कवि ह्या नात्यानें टाकलें. त्यांनीं आपल्या आयुष्याच्या प्रथमार्धांत कविता बरीच लिहिली. त्यांचे समकालीन लेखक ना. म. भिडे लिहितात,* " ह्यांचीं 'मैनलदेवी' व 'पद्मिनी' हीं दोन ऐतिहासिक काव्यें 'काव्यरत्नावली'त प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांतील मांडणी वीररसाला उचित आहे. 'विदुलापुत्रानुशासन' आणि 'अश्रुत्थाम्याचा कट' हीं व्यण्डकाव्येहि उत्तमांतलीं प्रकरणें होत. 'प्रभुप्रसादनां'तील ईश्वरप्राप्तीची उत्कंठा, 'शोकशोभा'तील करुणरस हीं परिणामकारक आहेत. 'शोकशोभा'च्या तोडीचीं काव्यें मराठींत फारच थोडीं सांपडतील." ह्यांनीं आपली स्फुट कविता १९०७ सालीं 'फुलांचे झेले' ह्या नांवानें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली. "जुन्या कवींचा दांडगा व्यासंग व बहुश्रुतपणा ह्यांमुळें त्यांच्या काव्यास एक प्रकारची शोभा आली आहे. निर्मळ विकार, प्रगल्भ विचार व रेंखीव रचना हे त्यांच्या काव्याचे विशेष आहेत". त्यांची कविता वाचली म्हणजे त्यांचे कविमित्र कै. मुकुंदराय ह्यांनीं तिजविषयीं 'सालंकारा सरसा प्रौढा कविता तुझी हरी हृदया' असे काढलेले उद्गार यथार्थ वाटतात.

१९१० च्या नंतर भिडे ह्यांचें लक्ष काव्याकडून उडून तें साहित्यसमीक्षणाकडे अधिकाधिक वळूं लागलें. कवि ह्या नात्यापेक्षां काव्यसमीक्षक ह्या नात्यानें ते आंधक ओळखले जाऊं लागले; अव्यल दर्जाच्या समर्थ टीकाकारांत त्यांची गणना होऊं लागली. वामन, मुक्तेश्वर व तुकाराम ह्या निबंधत्रयीनें व 'काव्यसंग्रहा'च्या

* 'अर्वाचीन मराठी कवि व काव्ये'; ना. म. भिडे, विविधज्ञानविस्तार प.आ.ग्रंथ.

संपादकीय कार्याने त्यांच्या विद्वत्तेचा कस वाङ्मयाभ्यासकांना कळून आला होता; विद्वज्जनांत त्यांना मानाचें स्थान मिळू लागलें होतें.

त्यांचे निबंध प्रामुख्याने 'सरस्वतीमंदिर', 'विविधज्ञानविस्तार' व 'रत्नाकर' ह्या मासिकांत प्रसिद्ध झालेले आहेत. विविधज्ञानविस्तार मासिकाशी त्यांचा फार उशीरा (१९१८) संबंध आला. पण इतर कोणत्याहि मासिकापेक्षां ह्या मासिकांतच त्यांचें लेखन विपुल झालें आहे. त्यांचे अनेक समीक्षणात्मक उत्कृष्ट निबंध ह्याच मासिकांत आढळतात.

मराठींत ध्येयशील, विचारप्रवर्तक, साहित्याचे नितांत नादी असे जे फार थोडे उच्च दर्जाचे साहित्यसमीक्षक गेल्या दीडशें वर्षांत होऊन गेले त्यांपैकीं वाळकृष्णपंत भिडे हे एक होत. विशिष्ट ध्येयानें प्रेरित होऊन त्यांनीं ही समीक्षकाची भूमिका घेतली होती; आपला व्यासंग अखेरपर्यंत व्यापक व उच्च पातळीवर चालू ठेवून त्यांनीं ती यशस्वी केली. 'सरस्वतीमंदिर' मासिकांत 'टीका, टीकाकार आणि टीकेचे विषय' ह्या मथळ्याखालीं प्रसिद्ध झालेल्या निबंधांत टीकाकार कसा असावा व कसा नसावा ह्यासंबंधीं जे विचार व्यक्त झाले आहेत त्याला धरून त्यांची समीक्षकाची भूमिका असे. ह्या प्रबंधांत टीकाकाराचे 'तार्त्विक, व्यावहारिक व ग्राम्य' असे तीन वर्ग पाडण्यांत आले असून, ह्या तिहींस अनुक्रमें 'उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ' अशीं उपपदे लाविलीं आहेत. ह्या टीकाकारांसंबंधीं पुढीलप्रमाणें विवेचन केलें आहे :

“तार्त्विक वर्गांत मोडणारा टीकाकार म्हटला म्हणजे तो उज्ज्वल प्रतिभासंपन्न असला पाहिजे. प्रतिभासंपन्नता हें ह्या वर्गातील टीकाकारांचें मुख्य लक्षण आहे. त्याशिवाय बाकीचे गुण कितीहि जरी चांगले असले, तरी तो टीकाकार ह्या वर्गांत मोडू शकत नाही. प्रतिभासंपन्नतेनंतर बुद्धिमत्ता, नीति, विद्वत्ता व सुशीलता ह्या बाबतींतहि तो अत्यंत श्रेष्ठ असला पाहिजे. तसेंच त्याचें वाचन, अवलोकन व मनन हीं दीर्घ असून त्याची अभिरुचि, निर्णयशक्ति व धारणाशक्ति हीं अत्यंत उच्च दर्जाचीं असलीं पाहिजेत. सत्यप्रीति आणि

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

निष्कपटपणा उर्फ मनाचा मोकळेपणा ह्या गुणांचा तर तो केवळ पुतळाच असू पाहिजे. मार्मिकपणा व सत्यता हे गुणहि त्याच्या अंगीं असावे लागतात. त्याचें चित्त नेहमीं शुद्ध असून मनोवृत्तीचें योग्य दिशेनें आकलन करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं असावें लागतें व कोणत्याहि विषयासंबंधानें टीका करतांना ज्ञानार्जन व ज्ञानवर्धन हेच हेतु त्याच्या अंतःकरणांत असावे लागतात. दूरदर्शापणा, कोणत्याहि विषयाकडे तार्त्विक व व्यापक दृष्टीनें पहाण्याची प्रवृत्ति, ह्या गुणांनींही हा टीकाकार मंडित असणें जरूर आहे. ह्याचें अंतःकरण कोमल व दयार्द्र असावें; पण ह्या गुणांचा उपयोग त्यानें एकंदर मनुष्यजातीच्या अथवा फार झालें तर एकाद्या विवक्षित मनुष्यसमाजाच्या सर्वसाधारण हिताकडे लक्ष देऊन केला पाहिजे. केवळ व्यक्तीच्या हिताकरतां — जर तें एकंदर समाजाच्या हिताशीं विरुद्ध असेल तर — त्यानें त्यांचा उपयोग केव्हांहि करतां कामा नये. इतकेंच नव्हे, तर आपल्या कृतीनें आपण एकंदर समाजाचें सामर्थ्यानें हित करित आहां, अशी खात्री असल्यावर जरूर पडल्यास व्यक्ती-संबंधानें कठोरपणा धारण करण्यासहि हरकत नाही. किंवाहुना समाजांत एक प्रकारची चेतना व शिस्त कायम ठेवण्याकरितां अंतःकरणाचा कोमलपणा बाजूस ठेवून प्रसंगविशेषीं कठोरवृत्ति धारण करणें, हें ह्या टीकाकाराचें एक कर्तव्यच आहे. हें जबाबदारीचें कर्तव्य त्याच्या हातून निःस्पृह व निःपक्षपातबुद्धीनें श्रेयट्यास जाण्याकरतांच त्यानें प्रत्यक्ष व्यवहारापासून अलिप्त असावें. प्रत्यक्ष व्यवहारापासून अलिप्त राहणें ह्याचा अर्थ रानांत राहून वेदान्ती बनणें असा नाही. तसें झाल्यास तो मनुष्य व्यवहाराविषयीं अज्ञ राहील. अर्थात् ज्या व्यवहाराचें त्याला ज्ञान नाही त्याची चिकित्सा करून त्यावर अभिप्राय देण्याची अथवा त्यासंबंधानें सूचक विचार प्रदर्शित करण्याची पात्रता त्याच्या अंगीं येणार नाही, हें उघड आहे. म्हणून प्रत्यक्ष व्यवहारापासून अलिप्त राहणें, ह्याचा अर्थ येथें इतकाच ध्यावयाचा की, ज्या विषयासंबंधानें तो लिहील त्या विषयाशीं त्याचा तेवढ्या वेळेपुरता कसल्याहि प्रकारचा प्रत्यक्ष संबंध नसावा. परंतु अवलोकन अथवा अनुभव ह्याच्या साहाय्यानें त्या

विषयाची त्याने (टीका करण्यापूर्वी) पूर्ण माहिती करून घेतलेली असलीच पाहिजे. त्यावांचून त्याला टीकेचें कार्य घडवून आणतां यावयाचें नाहीं. निरनिराळ्या विषयांची माहिती मिळविण्याचे कामीं हीं दोन साधनें उपयोगांत आणावयाचीं किंवा एकावरच काम भागवावयाचें, हें ज्याच्या त्याच्या बुद्धीवर अवलंबून आहे. कोणाची बुद्धि विशेष कुशाग्र व प्रतिभा उज्वळ असल्यामुळे त्याला अवलोकन एवढेंच साधन पुरें होतें, तर कोणास ह्या दोन्ही साधनांची आवश्यकता असते. पहिल्या प्रकारचे लोक रामदास व ज्ञानेश्वर ह्यांच्यासारखे अल्पवयांतच तत्त्ववेत्ते बनतात व दुसऱ्या प्रकारचे लोक तुकाराम, एकनाथ ह्यांच्यासारखे उत्तरवयात म्हणजे कांहीं दिवस प्रत्यक्ष व्यवहारांत पडल्यानंतर नियंते पुरुष होतात. पहिल्यांना अवलोकनानें सर्व गोष्टी भराभर कळूं लागतात व दुसऱ्यांना अवलोकन व अनुभव ह्या जोडीच्या साहाय्यानें त्या कळूं लागतात हे चारी पुरुष ज्याप्रमाणें सामान्यतः टीकेच्या प्रस्तुत एकाच वर्गांत मोडतात, त्याप्रमाणें बरीच दोन्ही प्रकारचे लोक सामान्यतः टीकेच्या प्रस्तुत एकाच वर्गांत मोडतात. ह्या टीकाकारांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे निरनिराळ्या विषयासंबंधानें परमसाध्य (ideal) अशा ज्या कल्पना असतील त्यांचें, तुरुनात्मक दृष्टीनें निरीक्षण करून व्यवहारांत दंग असलेल्या समाजापुढें त्या वारंवार मांडून त्याला त्यांच्याजवळ आणण्याचा प्रयत्न करणें, हें होय. हें काम कांहीं अंशीं तत्त्ववेत्त्याच्या कामासारखें आहे. अर्थात तें योग्य रीतीनें पार पाडण्याकरितां ह्या टीकाकारास नेहमीं तार्किक व व्यापक दृष्टि ठेवणें जरूर आहे कोणत्याहि विषयासंबंधानें परमसाध्य कल्पना निर्माण करणें हें तत्त्ववेत्त्याचें काम आहे, परंतु त्या कल्पनांची छाननी अथवा स्पष्टीकरण करून समाजामध्ये त्यांचा प्रसार करणें, हें काम ह्या टीकाकारांचें आहे म्हणून त्यांना तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें अरण्यवास अथवा एकांतवास करतां येणें शक्य नाहीं. त्यानीं समाजांत राहूनच प्रत्यक्ष व्यवहारापासून निवृत्त राहण्यास शिकणें जरूर असतें ही गोष्ट जरा कठीण आहे खरी; परंतु ती ज्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

मानानें साध्य होईल त्या मानानेंच ह्या टीकाकारांच्या हातून टीकेचें खरें काय होणारें असल्यामुळें ती त्यांना उत्तम प्रकारें साध्य करावीच लागते. इतक्या सर्व गोष्टींची पूर्णपणें अनुकूलता असणारे लोक जगांत फार थोडे असतात, म्हणून ह्या वर्गांत मोडणाऱ्या टीकाकारांची संख्या प्रत्येक देशांत नेहमीं अगदीं अल्प असते. ”

“ व्यावहारिक अथवा दुय्यम उर्फ मध्यम प्रतीच्या टीकाकारांची संख्या प्रत्येक सुशिक्षित समाजांत बरीच असते. ‘ ग्रंथपरीक्षण ’ व तात्पुरतें ‘ समाज-निरीक्षण ’ हीं टीकेचीं मागें सांगितलेलीं दुय्यम कार्यें हे लोक करीत असतात. टीकेविषयीं व टीकाकाराविषयीं वाद उपस्थित होण्यास हेच लोक कारणीभूत होत असतात. ह्याचें मुख्य कारण, त्यांची व्यवहारबद्धता हे होय. कोणत्या ना कोणत्या तरी व्यवहारांत ते प्रत्यक्ष पडलेले असल्यामुळें राग, लोभ, मत्सर, अहंकार, द्वेष, कीर्तिलालसा इत्यादि मनोविकारांपासून ते अवश्य तितके अलिप्त राहू शकत नाहींत. त्याचप्रमाणें निःस्पृहता व निःपक्षपातपणा ह्यांचें त्यांना पूर्णपणें अवलंबन करतां येत नाहीं. ह्यामुळें त्यांच्यामध्ये मतवैचित्र्यास फार अवसर सांपडतो, व त्यांचे अभिप्राय उर्फ टीका वादग्रस्त होतात. त्यांच्या परिस्थितीचा विचार करतां कित्येक वेळां असें होणें अपरिहार्य असल्यामुळें क्षम्य असतें; असें जरी आहे, तरी ह्या वर्गापैकीं ज्याला उत्तम टीकाकार वनावयाचें असेल, त्यानें वरील मनोविकारांना विचारशक्तीच्या दावांत ठेवण्याची शिकस्त करून, शक्य तितका निःस्पृहपणा धारण केला पाहिजे. ह्या टीकाकारांनीं नेहमीं जें मुख्य धोरण ठेवावयाचें असतें तें हें कीं, कोणत्याहि विषयावर जें टीकात्मक विवेचन करणें असेल तें, तो विषय ज्या विवक्षित स्वरूपानें पुढें आला असेल त्या स्वरूपाकडे लक्ष देऊन करावें; व त्या विषयाचें पुढें आलेलें स्वरूप घडवून आणण्याचे बाबतींत ज्यांचा संबंध असेल (उदाहरणार्थ, परिस्थिति, काल, विषयोत्पादक) त्या सर्वांचा त्यांत विचार व्हावा. तार्विक टीकाकारांप्रमाणें केवळ विषयाचेंच स्वतंत्रपणें विवेचन करीत

वसूं नये. मात्र त्या विषयाचे बाबतींत सुधारणा होण्याकरतां म्हणून ज्या कांहीं सूचनां करावयाच्या असतील, त्या शक्य असल्यास सदर विषयाकडे व्यावहारिक व तात्त्विक ह्या दोन्ही दृष्टीने पाहून कराव्या. ह्या वर्गातील टीकाकारांस नेहमीं केवळ तात्त्विक वृत्तीचा अवलंब करणें जरी शक्य व इष्टहि नसलें तरी प्रसंगविशेषीं त्यांनीं ही वृत्ति स्वीकारण्यास तयार असलें पाहिजे. किंवाहून, ह्या वर्गातून वरच्या वर्गांत प्रवेश करण्यास पुष्कळ अंशीं ही वृत्ति अत्यंत उपयोगाची असल्यामुळे ह्या वर्गातील टीकाकारांनीं ती आपणामध्ये उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणें जरूर आहे. ज्यांच्यामध्ये ती उत्पन्न झाली असेल, तेच ह्या वर्गातील उत्तम टीकाकारांत मोडतात. ह्या वर्गातील टीकाकारांचे अंगीं मुख्यतः सदाभिरुचि, निर्णयशक्ति, कुशाग्रबुद्धि, मार्मिकता, सहृदयता, बहुश्रुतपणा, विद्याचारसंपन्नता, सत्यप्रीति, न्याय्यबुद्धि इत्यादि गुण असावे लागतात. ह्याशिवाय विस्तृत विद्याव्यासंग, अवलोकन व अनुभव ह्यांची जोड वरील गुणांस असेल तर उत्तमच; परंतु ह्या सर्वांहूनहि अत्यंत जरूरीचे असे ह्या टीकाकारांच्या ठायीं जे गुण पाहिजेत ते सुस्वभाव व शांतवृत्ति हे होत. ह्या लोकांचा व्यवहारशीं नित्य संबंध येत असल्यामुळे चित्तक्षोभाचे प्रसंग त्यांच्यावर हमेशा येत असतात. ह्यामुळे तात्त्विक टीकाकारांच्या ठिकाणी सहज पडेसून येणारी शांतवृत्ति ह्यांना कमविण्यास पुष्कळ प्रयास पडतात. यद्यपि शांतवृत्तीचा भंग करण्यासारख्या पुष्कळ गोष्टी डोळ्यांसमोर असल्या तरी त्यांकडे दुर्लक्ष करण्याची शिकस्त करून आपल्या मनाची शांतता अढळ ठेवण्याचा ह्या टीकाकारांनीं प्रयत्न केला, पाहिजे. शांतता कायम राहिली म्हणजे दुष्ट मनोविकारांचा मनावर पगडा बसत नाही. अर्थात् मनामध्ये कलुषितपणाचा संचार होण्यास वाव सांपडत नाही. ज्यांना ही वृत्ति साध्य करतां येते, त्यांचा स्वभाव सहजगत्या उमदा बनतो. व ह्या एका गुणामुळे त्यांच्या हातून टीकेचें काम सुरेख होतें. ”

“ ग्राम्य टीकाकार भटला म्हणजे क्षुद्र हेतु मनांत धरून हवे तसें बरळत सुटणारा ‘निंदक’ होय. ह्या टीकाकारांची प्रत्येक समाजांत अगदीं रेलचेळ

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असते, व 'निंदकाचें घर असावें शेजारी' ह्या तुकारामोक्तीप्रमाणें त्यांचा समाजाला कांहींसा उपयोगहि होत असतो. ह्या वर्गातील टीकाकारांत कांहीं-जण चांगले मार्मिक, रसिक, बहुश्रुत, विद्याभिरुचिसंपन्न असतात; पण मार्गें सांगितलेल्या मनोविकारांच्या ते सहज आधीन होणारे असल्यामुळें त्यांच्या ह्या सद्गुणांचा व्हावा तसा चांगला उपयोग होत नाही. शिवाय चांगल्या टीकाकारांच्या अंगी सामान्यतः जें गांभीर्य आढळून येतें तें ह्यांच्या ठिकाणीं नसतें. ह्यांची वृत्ति नेहमीं कुचेष्टा करण्याकडे अथवा टर उडविण्याकडे असावयाची. पोरकटपणा हा गुण ह्यांच्या अगदीं अंगवळणीं पडलेला असावयाचा. ह्यांच्या टीकेचा उद्देश बहुधा दुसऱ्याचें न्यून हुडकून क.हून त्याबद्दल त्याची ट्याळी करणें व त्यांतच स्वतः आनंद मानणें, हा असतो. एकाद्या विषयाची आवड बाळगून त्या विषयाची प्रगति करण्याच्या हेतूनें ते टीका करण्यास प्रवृत्त होतील, असें कधींहि व्हावयाचें नाही आतां त्यांच्या असल्या कुटाळपणामुळेंहि कधीं कधीं चांगले परिणाम घडून येतात, नाहीं असें नाहीं; पण ते घडून यावे, असा टीका करतांना त्यांचा हेतु क्वचितच असतो. तात्पर्य, वक्रबुद्धि, विघ्नसंतोषीपणा हे ह्या टीकाकारांचे मुख्य गुण होत. बेजबाबदार टीकाकारहि हेच होत."

भिडे ह्यांचें समीक्षणात्मक व चर्चात्मक लेखन वरील उताऱ्यांतील विचारांनुसार घडलेलें आढळून येतें. डॉ. माधवराव पटवर्धन ह्यांनीं त्यांच्या टीकात्मक लेखनासंबंधीं आपल्या 'मी व माझे टीकाकार' ह्या लेखांत पुढीलप्रमाणें गौरवोद्गार काढले आहेत : "भिडे ह्यांनीं आपल्या चटकदार भाषेनें.....पुस्तकांचीं निष्ठुर पण गुणग्राही अशीं परीक्षणें आमरण लिहिलीं. 'सुधारक' काव्याचें विविधज्ञानविस्तारांतील सविस्तर परीक्षण हेंच त्यांचें शेवटलें परीक्षण होय. काव्यगुणाला त्यांनीं मोकळया मनानें आणि सहृदयतेनें मान्यता दिली. परंतु त्यांना समाजविघातक वाटणाऱ्या दुर्मिंवर आणि मतांवर त्यांनीं तितक्याच कटोरपणानें प्रहार केले. प्रतिपक्षाची भूमिका ते जिज्ञासु सहृदयतेनें समजून

घेत; परंतु स्वतःला पटलैल्या तत्त्वांच्या समर्थनार्थ आवेशानें, चिकाटीनें आणि निकरानें झुंजत असतांना ते व्यक्तींची भीड टेवीत नसत. त्यांची टीका तशी व्यक्तिनिरपेक्ष असे; परंतु ती केवळ तत्त्वचर्चात्मक रुक्ष नसे. तिच्यांत मानवता असल्यानें विनोद, उपहास इत्यादिकांशीं त्यांचें वांकडें नस. पण सहेतुक विपर्यासाचें अस्त्र त्यांनीं कधींहि योजिलें नाहीं. वस्तुतः ते माझ्याहून वयानें, विद्वत्तेनें नि कीर्तीनें किततीरी श्रेष्ठ हांते; पण जशास तसें ह्या न्यायानें मी जर कोठें विनोद उपहास केला तर त्यांनी ती मानखण्डना मानून घेतली नाहीं. अशी खेळाडू वृत्ति त्यांच्यांत होती. एकाला पाडावें, दुसऱ्याला चढवावें अशी क्षुद्र आकांक्षा त्यांना शिवली नाहीं. ते स्वाभिमानी होते, पण अहंमन्य नव्हते. त्यांच्यांत विद्वत्ता होती, पण त्यांना जडता आली नव्हती. ते शेवटपर्यंत मनानें तरुण आणि जिज्ञासु राहिले. त्यांच्या मौलिक सौजन्यामुळें त्यांनी केलेली टवाळी मर्मघ्न न होतां हृदयंगम होई.”

भिडे ह्यांना पुराणमताभिमानी नवीनांत गर्णांत आणि नवमतभिमानी त्यांना पुराणमतवाद्यांत टकलीत. वस्तुतः ते ‘पुराणे’हि नव्हते व ‘नवीन’हि नव्हते. त्यांच्या दृष्टीनें शास्त्रशुद्ध, सोज्वल, इतकागक, विकारांपक्षां विचारांना चेतविणारी जी जी वाङ्मयकृती असेल ती ती, मग ती जुन्यांची असो, वा नवीनांची असो स्वागतार्ह वाटे. बावन्नकशी सोनें कोणतें व सोन्याचा मुलामा चढलेली, क्षणभर डोळे दिपविणारी पितळ कोणती हें त्यांची व्यासंगी, भेदक दृष्टि तेव्हांच जाणे. आणि सोनें म्हणून पितळ गळ्यांत बांधावयास पुढें येणाऱ्या धृष्टांचीं आंतडी बाहेर काढण्यास ते मार्गेंपुढें पाहत नसत. स्वतःस सर्वज्ञ समजून सुधारणेच्या नांवाखालीं धुडगुस घालणाऱ्या अर्धवटांवर व धर्माभिमानीचें सांग आणून भोळ्याभाळ्यांची दिशाभूल करणाऱ्या दांभिकांवर त्यांनी आपल्या कित्येक लेखांतून कडाडून हल्ले चढविले आहेत. प्राचीन संत व कवि ह्यांबद्दल व त्यांच्या वाङ्मयाबद्दल त्यांना केवढाहि आदर वाटत असला तरी जें उत्कृष्ट, तें उत्कृष्ट, निकृष्ट तें निकृष्ट असेंच त्यांनी म्हटलें. देव, पांगारकर, आजगांवरकर

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

ह्यांप्रमाणें सरसहा मान डोलविली नाही. स्वतः धर्माभिमानी असूनहि ते अंध-श्रद्ध नव्हते; बुद्धीला न पटणाऱ्या, शास्त्राच्या कसोटीला न उतरणाऱ्या गोष्टी त्यांनीं कधींहि मानल्या नाहींत.

भिडे ह्यांच्या समीक्षणात्मक लेखनाप्रमाणेंच त्यांनीं लिहिलेला 'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास' हा ग्रंथहि मराठी वाङ्मयभांडारांत पडलेली एक मोलाची भर आहे. त्यांच्या सूक्ष्म, तौलनिक व्यासंगाचा तो परिपाक आहे. कोणत्याहि विचारसंप्रदायाची छाप पडूं न देतां जुन्या मराठी वाङ्मयांतील अंतःप्रवाहांची छाननी करून त्यांनीं ह्या ग्रंथांत भाषा व वाङ्मय ह्यांचें जें स्वरूपदर्शन घडविलें आहे, तें वैशिष्ट्यपूर्ण असून इतिहासग्रंथ ह्या दृष्टीनें त्याचें स्थान उच्च व स्वतंत्र आहे. हा इतिहासग्रंथ पूर्ण झाला नाहीं. मानभाव अखेर मराठीच्या जन्मापासून तों इ. स. चौदाव्या शतकाअखेरपर्यंतच लेखन झालें. पुढें भिडे यांच्या आयुष्याचीच अखेर झाली.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाखेरीज भिडे ह्यांनीं आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या दशकांत वामन पंडिताचीं 'हरिविलास' व 'नामसुधा' हीं दोन काव्यें विस्तृत प्रस्तावना व अर्थनिर्णायक टीपा ह्यासह संपादित केलीं; त्याच-प्रमाणें 'ज्ञानेश्वरी'चें सुंदर, सुलभ व प्रवाही भाषेंत भाषान्तर केलें. आजवर प्रसिद्ध झालेल्या 'सार्थ' ज्ञानेश्वर्यांत हिचा क्रमांक पहिला लागेल.

वा ङ्म य :

१. मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास (मानभाव अखेर); १९३३.
२. वामन पंडित : वृत्त व ग्रंथ; १९०५.
३. मुक्तेश्वर : वृत्त व ग्रंथ; १९०६.
४. तुकारामबोवा वृत्त व ग्रंथ; १९०८, १९१५.
५. चार वीर व मुत्सद्दी [क्रॉम्वेल, शिवाजी, वॉशिंग्टन व बोनापार्ट]; १९२८.
६. प्रभुप्रसादन [काव्य]; १९०७.
७. फुलांचे झेंडे [स्फुट कविता]; १९०८.

सं पा द न :

१. महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपंतकृत महाभारत—भाग १३ वा अनुशासनपर्व; १९०५
निर्णयसागर, मुंबई.
२. „ „ —भा. १४ वा, अश्वमेधपर्व; १९०६.
३. „ „ —भा. १५ वा, आश्रमवासिकपर्व; १९०७.
४. „ „ —भा. १६ मौसलपर्व—भा. १७; महाप्रस्थानिकपर्व,—भा. १८,
स्वर्गारोहणपर्व, १९०९; निर्णयसागर, मुंबई.
५. महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपंतकृत स्फुट काव्ये—भा. ३ रा. १९०५; निर्णयसागर,
मुंबई.
६. „ „ „ स्फुट काव्ये—भा. ४ था, १९०७; निर्णयसागर, मुंबई.
७. वामन पंडितकृत हरिविलास [अर्थनिर्णायक टीपांसह], १९२१. श्रीलक्ष्मीनारायण
अपखाना, मुंबई.
८. वामन पंडितकृत नामसुधा [मूळ संहिता व अर्थनिर्णायक टीपा]; १९२१;
श्रीलक्ष्मीनारायण अपखाना, मुंबई.
९. वामन पंडितकृत यथार्थदीपिका—भा. ३ रा. अध्याय १०—१४ [अर्थनिर्णायक
टीपांसह]; १९०६, निर्णयसागर, मुंबई.
१०. „ „ — भाग ४ था, अध्याय १५—१८; १९१७, निर्णयसागर
अपखाना, मुंबई.
११. श्री शुभानंद स्वामिकृत महाभारत—९, भीष्मपर्व [प्रस्तावना, परिशिष्टे, टीपा इ.]:
१९०५; निर्णयसागर, मुंबई.
१२. सार्थ श्रीज्ञानेश्वरी, [मूळ श्लोक, ओवी, वामन पंडिताची समश्लोकी व मोरोपंताची
आर्या; भाषांतर], १९२८, १९३४; के. भि. टवळे, मुंबई.
१३. मराठी कवींची बोधमणिमाला (संग्रह), १९०९.
१४. मराठी कवींचे बोल—खण्ड १; १९०७.
१५. „ „ „ —खण्ड २; १९०७.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भिडे, बालकृष्ण विष्णु [१८५०—१९००] शालोपयोगी व्याकरणकार. ह्यांचें प्राथमिक शिक्षण तासगांव, नरसोबावाडी येथें झालें. माध्यमिक शिक्षण कोल्हापुरास महादेव मोरेश्वर कुंटे हे तेथील हायस्कूलचे मुख्याध्यापक असतां त्यांनीं पूर्ण केलें. १८६९ सालीं मॅट्रिक झाल्यावर कॉलेजांत जाण्याची त्यांची फार इच्छा होती, परंतु खर्चाची अडचण पडली. तेव्हां कुंटे ह्यांनीं बालकृष्णपंतांस आपल्या हाताखालीं तीस रुपयांची दुय्यम शिक्षकाची जागा दिली. एक वर्षभर तेथें काम केल्यावर व. खर्चाची थोडी अडचण दूर झाल्यावर ते डेक्कन कॉलेजांत गेले. त्यांचे एक स्नेही बळवंत नारायण जोशी ह्यांनीं कॉलेजांत, उदारपणानें आपले पास मिळालेली स्कॅलरशिप बालकृष्णपंतांस दिली, त्यामुळे त्यांस उच्च शिक्षण घेणें शक्य झालें. बी. ए.च्या परीक्षेंत ते एकवेळां नापास झाले; तेव्हां त्यांनीं सातारा हायस्कूलांत नोकरी धरली. त्यांची शिकविण्याची शैली व हुपारी सातारच्या हायस्कूलचे हेडमास्तर रावबहादुर विठ्ठल नारायण पाठक ह्यांनीं पाहून, धुळ्यास नवीनच स्थापन झालेल्या मराठी ट्रेनिंग स्कूलमध्ये, शिक्षणखात्याकडे शिफारस करून, त्यांची नेमणूक करविली. मध्यंतरीं ते बी. ए.हिं झाले. संस्कृताचा पाठ शिकविण्याची त्यांची शैली उत्कृष्ट व परिणामकारक होती; गणित व पदार्थविज्ञान हे विषय तर ते फारच मनोरंजकतेनें व सोप्या भाषेनें शिकवीत. पुढें त्यांना बढती मिळून खानदेश जिल्ह्याचे डेप्युटी एज्युकेशन इन्स्पेक्टरच्या जागीं त्यांची नेमणूक झाली

शाळातपासणी करीत असतां मुद्यांची भाषाविषयक चांचणी घेतांना अनेकदा व्याकरणविषयक संशयास्पद स्थळें त्यांच्या नजरेस येऊं लागलीं; त्यांचा निरास करून घेण्यासाठीं जुने ग्रंथ व व्याकरण ह्यांचें त्यांनीं खूप वाचन केलें व टिपणें लिहून ठेविलें. रात्रीच्या रात्री त्यांनीं ह्या नादांत बालविल्या. शास्त्रीय ज्ञान संपादण्याचा तर त्यांचा हव्यास इतका जबरदस्त झाला कीं, १८९९ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अखेरीस जी ताऱ्यांची वृष्टि होणार होती, ती पाहण्याकरितां त्यांनीं ३१४ रात्री नगांवच्या बारीत व पांझरा नदीच्या

बालकृष्णवर आलोचन जागरणांत घालविल्या. रात्रीं नऊ वाजतां खाकेंत एक सत्रंजी मारून व डोकीला रुमाल बांधून बाहेर पडावयाचें आणि झाडझूड, इमारत, कांहीं नसेल अशा जागीं ती अंथरून, रुमाल उशाला घेऊन, आकाशाकडे दृष्टि लावून, उताणें पडावयाचें; असा त्यांनीं तडाखा आरंभिला होता. त्यावेळीं त्यांच्या डोळ्या फुफ्फुसाला विकृति झाली. प्रथम उसण भरली असें वाटलें; पण पुढें तो दुर्घट रोग होऊन १ जानेवारी १९०० रोजीं ते मृत्यु पावले.

ह्यांनीं हितोपदेशाचें भाषांतर केलें आहे. तें गद्यपद्यात्मक असून, चांगलें खुबीदार वठलें आहे. त्याचा एक भाग प्रसिध्द झाला; बाकीचे अमुद्रित राहिले. ह्यांनीं लिहिलेलें 'मराठी भाषेचें व्याकरण' त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे स्नेही जनार्दन बालकृष्ण उपासनी ह्यांनीं प्रसिध्द केलें. ह्या पुस्तकास रावबहादुर गणेश जनार्दन आगाशे ह्यांनीं जी प्रस्तावना लिहिली आहे तींत ते लिहितात. "सातारा हायस्कुलांत ते (भिडे) शिक्षक असतांना, एका वर्गास मराठी शिकविण्याचा प्रसंग त्यांस आला. त्यावेळीं व्याकरण करितांना प्रथमेचा अर्थ कर्म, -असें एका मुलानें उत्तर दिलें. बाकीच्या बहुतेकांनींहि तेंच उत्तर दिलें. पण एका मुलानें मात्र त्या शब्दाची द्वितीया विभक्ति सांगून, तिचा अर्थ कर्म, असें सांगितलें; व ह्यांनीं तें पसंत केलें. मुलांनीं पुस्तकाचे आधार दाखविले. तेव्हां इंग्रजांत कर्मवाचक शब्दाची द्वितीया असते, व संस्कृतांतहि तोच प्रकार आहे, असें असतां, मराठींतच कर्मवाचक शब्दाची प्रथमा कशी होईल? असा विचार तेव्हांपासून त्यांच्या मनांत धोळूं लागला; व पुढें त्यांनीं त्या विषयावरील वाचन केलें; त्याचें हें पुस्तक फल होय." ह्या पुस्तकांत क्रियापद व सामान्य-रूप ह्यासंबंधीं केलेलें विशिष्ट प्रकारचें विवेचन हें या पुस्तकाचें वैशिष्ट्य आहे.

वाङ्मय :

१. मित्रलाभ अथवा हितोपदेशाचा पहिला भाग; १८९३, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई.

२. मराठी भाषेचें व्याकरण; १९०३; जगद्वितेच्छु छापखाना, पुणे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भिडे, माधव गोविंद [१८८६-१९३८] कवि; तत्त्वचिंतक; पार-
मार्थिक विषयांवरील लेखक. ह्यांचा जन्म पुणे येथे झाला. मॅट्रिक झाल्यावर
ह्यांनी आपले लक्ष वेदान्ताच्या अभ्यासाकडे वळविले; ' ह्यांचे वाचन दांडगे,
वचन स्पष्टोक्तीचे व बुद्धि तीव्र असे. ह. म. प. पांगारकर ह्यांच्या 'मुमुक्षु'
मासिकाशी ह्यांचा लेखक व संपादक ह्या नात्याने घनिष्ठ संबंध होता. पांगारकर
इंदुरास जाऊन राहिले असता, १९१६-१८ ह्या साली त्यांच्या गैरहजेरीत
ह्यांनीच 'मुमुक्षु'चे संपादन केले, 'मननामोद' हे पुस्तक त्यांच्या सूक्ष्म
चिंतनशीलतेचा व समर्पक दृष्टान्त देऊन विषय सुलभ करून सांगण्याच्या
सुंदर शैलीचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. ह्यांनी कविताहि विपुल लिहिली.
ह्यांनी श्री नारायण महाराज जालवणकर ह्यांचे 'आनंदसागर' व 'शांतिसागर'
हे दोन ग्रंथ संपादन प्रसिद्ध केले आहेत.

वा ङ्म य :

मननामोद [स्फुट विचारतरंग], प्रथम करंडक, १९१०; द्वितीय करंडक,
१९२१; तृतीय करंडक.

सं पा द न :

१. श्रीनारायणमहाराज जालवणकरकृत आनंदसागर, १९३७.
२. " " " शांतिसागर, १९३७.
३. शिवराम महाराजकृत भगवद्गीताचंद्रिका [प्राचीन गयात्मक टीका]; १९२४.

भिडे, विद्याधर वामन [१८६१ - १९३६] कवि, कादंबरीकार,
कोशकार. ह्यांचे वडील मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजचे जी. जी. एम्. सी.
असून सरकारी नोकरीत होते. वडिलांबरोबर कोल्हापूर, सोलापूर व शिकारपूर
येथे लहानपणचे वास्तव्य झाले. ह्यांचे हुबळी येथे कानडी पांच इयत्ता व इंग्रजी
तीन इयत्तांपर्यंतचे शिक्षण झाले. १८७३ साली ह्यांचे वडील वारल्यावर इंग्रजी
चार आणि पांच इयत्तांपर्यंतचे शिक्षण धारवाड हायस्कूलमध्ये झाले. रा. व.

विठ्ठलराव पाठक हे ह्या हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. नंतर ते त्यावेळच्या सरकारी पुणे हायस्कूलमध्ये शिकू लागले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर ह्यांचे एक वर्षभर वर्गशिक्षक होते. मॅट्रीक झाल्यावर १८७८ ते १८८३ पर्यंत डेकन कॉलेजांत राहून ते बी. ए. झाले. ह्या ठिकाणीं केरूनाना छत्रे व डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर ह्यांच्या अध्यापनाचा लाभ त्यांस मिळाला. पदवी घेतल्यानंतर त्यांनीं सरकारी शाळाखात्यांत नोकरी धरली व १९१२ सालीं ते सेवानिवृत्त झाले. सेवानिवृत्तीनंतरचा काळ खाजगी शाळांत अध्यापनाचें व फुरसतीच्या वेळीं ग्रंथलेखनाचें काम करण्यांत त्यांनीं उत्तम रीतीनें व्यतित केला.

ह्यांचा भाषा, व्याकरण व साहित्यशास्त्र ह्या विषयांवरील व्यासंग दांडगा होता. 'मराठी भाषेचे वाकप्रचार, म्हणी,' 'मराठी शब्दांचें उद्धाटन,' 'साहित्यकौमुदी,' 'मराठी भाषेचा सरस्वती कोष' हे त्यांचे ग्रंथ त्यांचे निदर्शक आहेत. त्यांनीं कविता व कथा यांचीहि रचना विपुल केली; पण त्यांत कल्पनाविलास, प्रसाद किंवा शब्दमाधुर्य यांचा अभाव असल्यामुळे कवि किंवा कथाकार म्हणून ते यशस्वी होऊं शकले नाहींत. ह्यांची खरी व स्मरणीय वाङ्मय-विषयक कामगिरी कोश व भाषाविषयक निबंध हीच होय.

वाङ्मय :

१. म्हणींविषयीं चार शब्द; १८९१. १९२७.
२. मराठी भाषेचे वाकप्रचार, म्हणी इत्यादि; १९१०, तृ. आ. १९२७.
३. मराठी शब्दांचे उद्धाटन [शब्दांस निरनिराळे अर्थ कसे प्राप्त होतात याविषयीं Trench कृत 'On the Study of Words' च्या आधारे]. १९०५.
४. निबंधलेखन आणि अनुवाद; १९१०.
५. साहित्यकौमुदी (मम्मटाच्या काव्यप्रकाशाच्य पाच उल्लासांचें पद्यरूप लक्षणांसह मराठींत साक्षिप्त निरूपण.)
६. दंडदंडना अथवा दण्डराजाला झालेल्या शिक्षेची कथा; (पद्य); १९१२.
७. राघवीय परीवाह--पूर्वार्ध (सर्ग १ ते १०)--रामायणाच्या आधारे (पद्य); १९०८.
८. राघवीय परीवाह--उत्तरार्ध (सर्ग ११ ते १२;) १९२८.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

९. आनंदाची मूर्ति (८२ पदांचा संग्रह) ; १९२८.
१०. काव्यकुसुमावलि [कांहीं दीर्घ व स्फुट कवितांचा संग्रह]. १९०८.
११. गजेंद्रमोक्ष (काव्य) ; १९२७.
१२. जीवजागृति (स्फुट कविता); १९२८.
१३. मंदारमंजरी (काविसंग्रह) ; १९२६.
१४. रथरूपक (कवितासंग्रह); १९२७.
१५. विल्वकनाथ; सामाजिक नाटक; १८८८.
१६. कोरलईचा किल्लेदार; ऐ. कादंबरी, प्रथम खण्ड १९२४, द्वितीय खण्ड, १९२५.
१७. गणवंतगडचा गडकरी; ऐ. कादंबरी; १९२६.
१८. केंजळगडचा कवजा; ऐ. कादंबरी; १९२६.
१९. पण तिसरा कोण ? ऐ. कादंबरी; १९२७.
२०. मुरारी अथवा शिवाजीची एक प्राथमिक मोहिम; ऐ. कादंबरी; १९२७.
२१. प्रपितामहाच्या पदावर (शिवाजीने दातेगड कसा जिंकून घेतला त्याची कथा), १९३२.
२२. तेजस्वी सतिधर्म अर्थात् जास्वंदीचे फुल व अंवाजीरावाची साडेसाती; ऐ. कादंबरी; १९२७.
२३. चंपूदाई (अकरा गोष्टींचा संग्रह); १९२७.
२४. गोवर्धनपंत (गोष्ट); १९११.
२५. परोपकार आणि त्याचे पर्यवसान, (गोष्ट); १९११.
२६. मागून आणलेली सरी (गोष्ट)
२७. श्रीनाथ अथवा दीड दिवसाचा वृत्तांत (गोष्ट); १९०८.
२८. चिमुकले रामायण; १९१२; आठवी आवृत्ति १९३१.

भिडे, विष्णु गोपाळ [१८३०-१८७०] इतिहासलेखक. ह्यांच्या घराण्याचे वास्तव्य भोरच्या शेजारील सांगवी गांवांत असल्याकारणाने 'सांगवीकर भिडे' ह्या नांवाने ते घराणे ओळखले जाते. विष्णुपंत ह्यांचा जन्म भोर येथे झाला. लहानपणापासून त्यांस 'आप्पा' म्हणत असल्यामुळे पुढेहि ते विष्णु आप्पा या नांवानेच संबोधिले जात. त्यांचे वडिल गोपाळ गंगाधर हे भोर

संस्थानचे असामीदार नोकर होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर १८५० मध्ये त्याच असामीवर विष्णु आप्पाहि रुजू झाले. नोकरीवर असतांना अंगच्या कर्तबगारीवर ते साध्या कारकुनाचे चिटणीस आणि चिटणीसाचे शेवटीं मामलेदार झाले. मामलेदारी मिळाल्यावर एक वर्षानेच अगदीं तरुण वयांत कोंडूर ह्या गांवीं ते मृत्यु पावले.

विष्णु गोपाळ ह्यांचें शिक्षण त्या काळच्या वहिवाटीस अनुसरून भोरच्या एका गांवठी शाळेंत झालें. पुढें संस्थानी नोकरपेशामध्ये हिशेबी खात्यांत जशी त्यांची हुशारी दिग्मून आली तशीच त्यांच्या हातून चिटणिशी ग्वात्यांतील अनेक महत्त्वाचीं कामें घडून आलीं. भोरचे अधिपति श्रीमंत चिमणाजी रघुनाथ उर्फ धाकटे नानासाहेब पंतसचीव हे विशेष गुणग्राही असल्यानें त्यांनी विष्णु आप्पांच्या अंगची हुशारी, चतुरस्रपणादि गुण ओळखून वरिष्ठ सरकाराशीं संस्थानी राजकारणासंबंधीं जे एक-दोनदा आणि-याणीचे प्रसंग उद्भवले त्यावेळीं विष्णु आप्पांचा बराच उपयोग करून घेतला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे विष्णु गोपाळ ह्यांच्या अंगीं तत्कालीन मुत्सद्यां-मध्ये आढळून येणारे महत्त्वाचे गुण बहुतांशीं बास करीत होते असें यथार्थतेनें म्हणतां येईल.

विष्णु गोपाळ हे संस्थानी नोकरांत होतेच तथापि त्यावेळीं इतरत्र चाललेल्या लोकोपयोगी सार्वजनिक कामांतहि त्यांचा थोड्या फार प्रमाणानें हात असे. सन १८५६ च्या सुमारास पुण्यास गोपाळ हरि देशमुख, बापू रावजी मांडे, विष्णु मोरेश्वर भिडे, विष्णु परशुराम रानडे इत्यादि पुण्यांतील थोर थोर मंडळींच्या प्रोत्साहनानें आणि आर्थिक मदतीनें 'विचारवंती मंडळी' ह्या नांवानें परस्पर साहाय्यकारी संस्थेच्या धर्तीवर पुण्यास जी एक सार्वजनिक लोकोपयोगी संस्था स्थापन झाली होती त्या मंडळींत विष्णु गोपाळ ह्यांनीहि पुढाकार घेतला होता. अशा रीतीनें पुण्यांतील प्रसिद्ध पुढाऱ्यांमध्ये वागून त्यांच्या बरोबरीनें सार्वजनिक कार्यांत भोरची ही एकच एक व्यक्ति वावरतांना

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पाहिली म्हणजे विष्णु आप्पांच्या अंगी असलेले विस्तृत दृष्टि, महत्वाकांक्षा आणि सार्वजनिक कामाविषयीची हौस हे गुण कौतुकावह वाटतात. ह्याखेरीज इंग्रजी राज्यांत दिसून आलेले छापखान्यांचे महत्व ओळखून त्यांच्या वडिलांच्या वेळेपासून त्यांचा जो एक छोटासा शिळा छापखाना होता त्याची विष्णु-आप्पांनी मोठ्या प्रमाणावर वाढ केली. ती इतकी की, सुरवाताला कितीक वर्षेपर्यंत 'छापखानेवाले भिडे' म्हणून बाहेरचे लोक त्यांस ओळखीत. ह्याच छापखान्यांतून भोरचे सुप्रसिद्ध विद्वान् शास्त्री रघुनाथशास्त्री पर्वते ह्यांचा 'शंकरपादभूषणम्' नांवाचा संस्कृत टीकाग्रंथ छापून निघाला. ह्याच छापखान्यामुळे विष्णु गोपाळ ह्यांना पुढे आपला इतिहासग्रंथ लिहून प्रसिद्ध करण्याची कल्पना सुचली, असे म्हणावयास हरकत नाही. विष्णु गोपाळ चिटणीसकचेरींत असतांनाच त्या वेळचे पोलिटिकल एजंट आर्थर ह्यांच्याशी त्यांचा विशेष सलोखा जडून सातारच्या सरकारी दफ्तराचा त्यांस फायदा घेतां आला. 'श्रीशिवछत्रपति महाराज, त्यांचे पंत प्रतिनिधि प्रभृति अष्टप्रधान' ह्यांचा इतिहास लिहिण्याची सहज अनुकूलता विष्णु गोपाळ ह्यांस प्राप्त झाली. इतिहासाचे लेखन करण्याची तत्कालीन सर्वमान्य साधने म्हणजे त्या त्या घराण्यांच्या बखरी अगर कैफियती होत. अस्सल इतिहासाच्या दृष्टीने वरील साधने कनिष्ठ प्रतीचीं होत, ही कल्पना विष्णु गोपाळ ह्यांच्या पुढच्या पिढीची होय. त्या कारणाने विष्णु गोपाळ ह्यांनी तसल्या साधनसामु-ग्रीवर भर देऊन बखरी अगर कैफियती ह्या जेथून मिळण्यासारख्या असतील तेथून नकळून आणण्याचे काम बिकट नि किचकट असतांनाहि मोठ्या प्रयासाने, निष्ठेने आणि चिकाटीने घडवून आणले. एवढ्याच अपुऱ्या साधनसामुग्रीवर विष्णु गोपाळ ह्यांनी आपल्या इतिहासग्रंथाची मांडणी केली असल्याने तो कोठे कोठे गैरमाहितीचा ठरला असला तरी त्याचा दोष लेखकाकडे कां जात नाही हे वरील कारण लक्षांत ठेवले म्हणजे समजून येईल. विष्णु गोपाळ ह्यांच्या हातून वर निर्देशिलेला एकच एक ग्रंथ लिहिला गेला हे खरे. त्यांचा

अकाल मृत्यु न घडता तर त्यांचेकडून आणखीहि लेखन घडतें. तशा तऱ्हेच्या ग्रंथासाठीं सामुग्री गोळा करण्याचें काम त्यांजकडून चाललें होतें. ह्याचें प्रत्यंतर म्हणजे त्या कार्मी सातारचे बाबा पारसनीस ह्यांनी सुमारें वीस कैफियती, यादी आणि हकीकती सन १८६४ मध्ये विष्णु गोपाळ ह्यांजकडे नकलून पाठविल्या होत्या. विष्णु गोपाळ ह्यांनी अष्टप्रधानांचा जो इतिहासग्रंथ लिहिला आहे त्याविषयींची थोडक्यांत माहिती 'साहित्यतोरण' ह्या ग्रंथांत गो. म. भिडे ह्यांनी खालीलप्रमाणें दिली आहे :

“हा इतिहास विष्णु गोपाळ भिडे ह्यांनी १८६५ सालीं लिहिला. तो भोरच्या ऐतिहासिक वाङ्मयांत तर पहिल्यानें प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ असें म्हणतां येईलच, परंतु स्वतंत्रपणें लिहिलेल्या मराठी इतिहासग्रंथांतहि ह्या ग्रंथाला कदाचित् आद्यस्थान मिळूं शकेल. ग्रँट डफच्या इतिहासावरून लिहिलेली 'मराठ्यांची बखर' १८४७ मध्ये म्हणजे वरील अष्टप्रधानांच्या इतिहासापेक्षां अठरा वर्षांनीं अगोदर प्रसिद्ध झाली हें खरें. तथापि तो ग्रंथ भाषांतर आहे ही गोष्ट विसरतां कामा नये. केवळ हस्तलिखित कागदपत्रांवरून लिहिलेला भिडे ह्यांचा इतिहास पहिला होय. १८६७ पावेतो महाराष्ट्रांत मराठ्यांच्या इतिहासाची फारशी आस्था वाटत नव्हती ही गोष्ट रा. ब. कीर्तने ह्यांनी आपल्या बखरी-वरील टीकेंत नमूद केली आहे. अशा परिस्थितींत फारशी सामुग्रीहि हाताशीं नसतांना आपल्या ग्रंथाची भिडे ह्यांनी सजावट केली ही खरोखर महत्वाची गोष्ट होय. साधनाभावे या इतिहासांत अनेक चुका झाल्या असतील, तसच नव्या कल्पनेवरहुकूम त्याची रचना झाली नसेल, परंतु ह्या धर्तीवर शिवाजी व त्याचें अष्टप्रधानमंडळ ह्यांचा संकलित इतिहास अद्याप लिहिला गेलेला नाहीं ह्या दृष्टीनें त्याचें अजूनहि महत्त्व ठरतें, व लेखकाच्या प्रयत्नाचें कौतुक करावेंसें वाटतें. ह्या इतिहासासंबंधी 'भोर संस्थानचा इतिहास' ह्या ग्रंथाचे कर्ते अनंत नारायण भागवत लिहितात: “ज्या तीस-पस्तीस वर्षांपूर्वी भिडे ह्यांनी आपला इतिहास लिहिला, त्यावेळची लोकाभिरुचि व इतिहासाभिरुचि ही स्थिति मनांत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

आणली म्हणजे भिडे ह्यांची त्या श्रमांबद्दल तारीफ करावीशी वाटते. भिडे ह्यांचे आयुष्य मोरासारख्या मराठी दरबारांत गेल्या कारणाने त्यांच्या ग्रंथाची भाषा पूर्वपरंपरागत अशी बखरीवजा आहे. ग्रंथांत शिवाजी महाराजांपासून तो तहत आम्हासहेबांपर्यंतच्या प्रत्येक कारकीर्दीतील अष्टप्रधान; महाल, प्रांत वगैरे मुखेल; दरकदार; राजघराण्यांतील स्त्रिया इत्यादींची; त्याचप्रमाणे प्रतिनिधि व अष्टप्रधान ह्यांची व त्यांच्या परिवाराची तपशीलवार माहिती दिली आहे. इतकेच नाही तर शिवाजीच्या वेळचे कारकून, मुत्सद्दी, पायदळ व आरमारावरील सरदार; तसेच राज्यांतील हरएक किल्ले, प्रांत व तालुके ह्यांची नांविनिशीवार यादी; कारखान्यांची नांवे इतकी इकीकत त्या ग्रंथांत आढळून येते. तो ग्रंथ आतां दुर्मीळ झाला असला तरी वरील माहितीच्या दृष्टीने त्यांचे महत्व प्रकृत ऐतिहासिक चिकित्सेच्या काळांतहि कमी झाले आहे असे म्हणवत नाही. ”

ना. म. भिडे

वा ङ्म थ :

सातारचे श्रीमंत छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे वंशाचा व प्रतिनिधी आणि अष्टप्रधान यांचा इतिहास, १८६६; भोर.

भिडे, विष्णु मोरेश्वर [१८२७ - १९०१] अव्वल इंग्रजीत महाराष्ट्रांत व पुण्यांत ज्या कांहीं लहानमोठ्या राजकीय सामाजिक किंवा धार्मिक चळवळी झाल्या त्या सर्वांत ह्यांचे थोडेबहुत अंग असे. ह्यांचे इंग्रजी शिक्षण पुण्यास झाले. ह्यांनी कांहीं दिवस पलटणींत शिक्षक म्हणून काम केले. पुढे १८५० साली विश्रामबागवाड्यांतील पाठशालेत ह्यांची इंग्रजी शिक्षक म्हणून नेमणूक झाली. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री भाटवडेकर ह्यांनी इंग्रजीचा अभ्यास ह्यांच्याच हाताखाली केला. ह्यांनी सरकारांत शिक्षक, मुख्याध्यापक, असिस्टंट इनाम कमिशनर, डेप्युटी कलेक्टर अशीं वेगवेगळ्या

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत

अनुक्रम ... ३५६५५ वि: ... अरि...

पृष्ठ ... १२३३ ... नों: सि. भिडे, विष्णु मुरेश्वर

आधिकाऱाचीं कामें केली. १८८९ सालीं हे सेवानिवृत्त होऊन पुण्यांत स्थायिक झाले. तेव्हांपासून पुणे येथील सार्वजनिक सभा व डेक्कन सभा ह्या संस्थांचे ते अध्यक्ष होते. १८९५ सालीं पुण्यास भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या स्वागतमंडळाचे ते अध्यक्ष होते. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत महाराष्ट्रांत ज्या चळवळी झाल्या व नवीन पुढाऱ्यांच्या ज्या एक दोन पिढ्या झाल्या त्या सर्वांशी ह्यांचा संबंध आला. पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण, प्रार्थनासमाज, तंटेबखेडे, ग्रामपंचे ह्या सर्वांत ह्यांचा संबंध आलेला आहे. अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या इतिहासांत ह्या गृहस्थांना फार महत्त्व आहे. 'खुसरू राजाचा इतिहास' ह्या नांवाचे चरित्र ह्यांनी १८५२ सालीं लिहिलें.

वाङ्मय :

खुसरू राजाचा इतिहास; [रॉलिनकृत 'Life of Cyrus'चे आधारे]
१८५२; दक्षिणा माईज कमिटी; ज्ञानप्रकाश (शिळा छाप) छापखाना, पुणे.

भिडे, सदाशिव गोपाळ [१८७५ - १९३९] गीताप्रवचनकार व उपनिषदांचे भाषांतरकार. ह्यांचा जन्म सांगली येथे झाला. वयाच्या पांचव्या वर्षी देवीच्या आजारामुळे ह्यांस अंधत्व आलें. पण विद्याध्ययनाच्या आड ते येऊं शकले नाही. दुसऱ्यांकडून संध्या घेऊन ह्यांनी संस्कृताचा अभ्यास केला. हरिपूर व इचलकरंजी येथे राहून ह्यांनी न्याय व वेदान्त ह्यांचा सांगोपांग अभ्यास केला. ह्या व इतर विषयांवरील ग्रंथ वाचवून घेऊन आपले ज्ञान ह्यांनी वाढविलें. अध्ययन आटोपल्यावर तासगांव येथे ह्यांनी संस्कृत पाठशाळा स्थापन केली व ती बारा वर्षे चालविली. श्रीमद्भगवद्गीतेचा ह्यांचा व्यासंग दांडगा होता. लो. टिळकांनी तिचा लाविलेला कर्मयोगपर अर्थ त्यांना मान्य होता. टिळकांच्या ह्या कर्मयोगाचा प्रवचनाद्वारा प्रचार करणें हेंच आपल्या आयुष्याचे त्यांनी उद्दिष्ट ठरवून 'गीताधर्ममंडळ' ह्या नांवाची संस्था त्यांनी १९२४ सालीं पुणे येथे स्थापन केली. ह्यांनी 'रहस्यदीपिका' व

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

‘ उपनिषद्‌रत्नप्रकाश ’ असे ग्रंथ प्रसिद्ध केले. ह्यांचा श्रीभगवद्गीतेवरील व्यासंग व तिच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसारार्थ त्यांनी केलेले प्रयत्न लक्ष्यांत घेऊन श्री शंकराचार्य (डॉ. कुर्तकोटी) ह्यांनी त्यांस ‘ गीतावाचस्पति ’ अशी पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला होता.

वा ङ्म य :

१. उपनिषद्‌रत्नप्रकाश - रत्न पहिलें - मुण्डकोपनिषद्, १९२९.
२. „ - रत्न दुसरे - प्रश्नोपनिषद्, १९२९.
३. „ - रत्न तिसरे - केनोपनिषद्, १९३०.
४. „ - रत्न चौथे - कठोपनिषद्, १९३०.
५. „ - रत्न पाचवे - ईशावास्योपनिषद्, १९३०.
६. „ - रत्न सहावे - ऐतरेयोपनिषद्, १९३०.
७. „ - रत्न सातवे - माण्डुक्योपनिषद्, १९३०.
८. „ - रत्न आठवे - ऐत्तिरीयोपनिषद्, १९३१.
९. „ - रत्न नववे - बृहदारण्यकोपनिषद्, १९३१.
१०. „ - रत्न दहावे - छान्दोग्योपनिषद्, १९३२.
११. श्रीमद्भगवद्गीतार्थ - रहस्यदीपिका [मूळ श्लोक, पदशः अन्वय, मराठी अर्थ आणि विस्तृत विवरण]; १९२१, १९२८.
१२. श्रीमद्भगवद्गीता (पाठावृत्ति); १९२१, १९२९.

भुस्कुटे, विनायक महादेव [१८८९ - १९५४] मार्क्समतानुयायी चरित्रकार व निबंधकार. १९०७-८ च्या ‘स्वदेशी’ चळवळीच्या दिवसांत प्रो. विजापूरकर ह्यांनी तळेगांव येथे स्थापन केलेल्या समर्थ विद्यालय ह्या राष्ट्रीय शिक्षणसंस्थेत प्रौढ विद्यार्थी म्हणून ह्यांनी कांहीं काळ अध्ययन केले. समर्थ विद्यालय त्यावेळच्या ब्रिटिश सरकारने सक्तीने बंद केल्यावर ते १९१३ साली ‘केसरी’ कचेरीत वार्ताहर म्हणून काम करू लागले. पुढे १९२० मध्ये सेनापती पां. म. बापट ह्यांच्या नेतृत्वाखाली टाटाच्या मुळशीधरणाबाबत जी सत्याग्रहाची चळवळ सुरू झाली तीत ह्यांनी फार मोठा भाग घेतला. मावळां-

भुस्कुटे, विनायक महादेव

शील शेतकऱ्यांची एक प्रभावी संघटना ह्यांनी निर्माण करून बरेच दिवस धरणबांधणीविरुद्ध जोराची प्रतिकाराची चळवळ चालविली. व त्यासाठी अनेकदां कारागृहवास व देहदंडहि भोगला. चळवळ हळूहळू थंडावू लागल्यावर 'केसरी' कचेरीतून निवृत्त होऊन काहीं दिवस ते पुण्यातील 'लोकसंग्रह' दैनिकांत काम करू लागले. शिवरामपंत परांजपे ह्यांच्या 'स्वराज्य' पत्रांतहि त्यांनी उपसंपादक म्हणून काहीं दिवस काम केलें.

भुस्कुटे ह्यांच्या पूर्वजिवनांत लो. टिळक व समर्थ रामदास ह्यांच्या विचारांचा फार मोठा प्रभाव पडलेला होता. त्यांची त्या काळांतील धार्मिक मते अगदीं कडक असत. पण मुळशी सत्याग्रहांत जें अपयश आलें त्यामुळें त्यांच्या धार्मिक व राजकीय विचारसरणीला जबरदस्त धक्का बसला. तुरुंगांत असतांना त्यांनी रशियांत क्रांती घडवून आणणाऱ्या मार्क्सवादी वाङ्मयाचा अभ्यास सुरू केला. सामोपचारानें क्रांति होऊं शकेल ह्या विचारावरील त्यांची श्रध्दा उडाली. मार्क्सवादी वाङ्मयाच्या अध्ययनांत व चिंतनांत ते मग होऊन राहू लागले. तुरुंगांत असतांना मॅक्सिम गॉर्कीच्या 'मदर' ह्या कादंबरीचें त्यांनी भाषांतर केलें.

१९३४ पासून मार्क्सवादी विचारसरणीचें लेखन लिहावयास त्यांनी सुरवात केली. ह्या विचारसरणीच्या प्रसारार्थ त्यांनी 'युगांतर' नांवाचें एक साप्ताहिकहि काढलें होतें. त्या बरोबरच शेतकऱ्यांची संघटना उभारण्याचाहि उद्योग त्यांनी थारंभला. फैजपूर काँग्रेसच्या वेळीं अहमदनगरहून शेतकऱ्यांचा एक मोठा मोर्चा नेण्यांत आला त्याचें नेतृत्व विनायकरावांकडेच होतें. हरेगांव येथील साखर कामगारांची जी एक संघटित संस्था आहे तिच्या आद्य संस्थापकांपैकीं विनायकराव हे एक होते. आपली सारी निष्ठा आणि शक्ति पणाला लावून ते ह्या संस्थेसाठीं प्रारंभी राबले.

विनायकराव हे विचारानें कम्युनिस्ट होते पण त्या पक्षाचे रितसर संभासद

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असे ते कधीच नव्हते. स्वतंत्र विचारसरणीमुळे कम्युनिस्ट पक्षाशी त्यांचे कधी फारसे पटले नाही.

ह्यांचे जीवन म्हणजे एक अखण्ड झगडाच होता. स्वास्थ्य असे त्यांना कधीच लाभले नाही. 'रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग' असाच अखेरपर्यंत प्रकार होता. त्यामुळे ध्येयासाठी सदा झुंजत राहणे हाच त्यांचा प्रकृतिधर्म बनला. जीवनांत सतत झुंज चालू असतां, चित्त स्थिर ठेवून, त्यांनी जे लेखन केले ते खरोखरीच कौतुक करण्यासारखे आहे.

भुस्कुटे ह्यांचा पिंड राजकीय चळवळ्याचा होता, कलोपासक साहित्यिकाचा नव्हता. त्यामुळे त्यांचे सारे लेखन त्यांच्या आयुष्याच्या पूर्वार्धात त्यांना पटलेल्या मार्क्सप्रणीत तत्त्वज्ञानाच्या प्रचाराच्या दृष्टीने झालेले आढळते. 'कार्ल मार्क्स', 'लेनिन', व 'स्टालिन' ही प्रबंधात्मक चरित्रे ह्याच स्वरूपाची आहेत. त्यांत कलात्मकता किंवा स्वतंत्र तुलनात्मक विवेचकता ही फारशी आढळत नाहीत. पण चरित्रविषयाची सर्वसामान्य कल्पना मात्र ही चरित्रे पूर्णपणे आणून देतात. विनायकराव हे मार्क्सप्रणीत तत्त्वज्ञानाचे जरी पुरस्कर्ते होते तरी ते त्याचे अंधानुयायी नव्हते. देशकालपरिस्थित्यनुसार ह्या तत्त्वज्ञानाला जरूर ती मुरड घालून क्रांतिकार्य घडवून आणावे, अशी त्यांची विचारसरणी दिसते. लेनिनचरित्राच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात: "हिंदी क्रांतिवादी स्वातंत्र्येच्छु तरुण जर ह्या चरित्राचा बारकाईने अभ्यास करतील, तर त्यांना आपल्या देशाच्या विशिष्ट परिस्थितीत व विशिष्ट कालांत ह्या समाजवादी क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाप्रमाणे आपल्या देशांत राजकीय व सामाजिक क्रांति कशी घडवून आणावी ह्याचे निःसंशय ज्ञान होईल. लेनिन ज्याप्रमाणे विशिष्ट मार्ग व विशिष्ट धोरण ह्यांनी स्वतःस बांधून घेऊन अडून बसला नाही व देशकालपरिस्थितीप्रमाणे आपल्या ध्येयाप्रत पंचण्याचा मार्ग ज्याप्रमाणे आपल्या बुद्धीने त्याने शोधून काढला व आपले उद्दिष्ट सफल केले त्याप्रमाणेच आम्ही

आमच्या देशकालपरिस्थितीचें सूक्ष्म निरीक्षण करून व लेनिनच्या कार्यकौशल्याचा, कर्तृत्वशक्तीचा, आत्मविश्वासाचा, धडाडीचा व दलित समाजासंबंधीच्या तीव्र तळमळीचा आदर्श आपल्यापुढें ठेवून कार्यास लागूं तर आमच्या राष्ट्रीय व सामाजिक स्वातंत्र्याचा व क्रांतीचा प्रश्न लवकर सुटण्यास मदत होईल, ह्यांत शंका नाही.”

माक्सवाद व त्यानें घडवून आणलेली क्रांति ह्याची यथार्थ कल्पना आणून देण्याच्या दृष्टीनें विनायकरावांनीं अभ्यासपूर्वक लिहिलेलीं ‘कार्ल माक्स,’ ‘लेनिन’ व ‘स्टालिन’ ह्या तीन महान् व्यक्तींचीं चरित्रे बरींचशीं उपयुक्त ठरतील. माक्सवादाचें सामान्य स्वरूप समजण्याच्या दृष्टीनें त्यांचा कांहींसा उपयोग होण्यासारखा आहे. कांहींसा असें म्हणण्याचें कारण ह्यांत स्वतंत्र चिकित्सक दृष्टि वापरलेली आढळत नाही. उदाहरणार्थ, ‘कार्ल माक्स’चें चरित्र घेतलें तर त्यांत असें आढळेल कीं, “त्यांतील सर्वच विवेचन माक्सभक्तांच्या ग्रंथांच्याच आधारे केलें असल्यामुळें माक्सच्या सिद्धान्तांचा चिकित्सक विचार कोठेंच झालेला नाही. तत्त्वज्ञानविषयक विवेचन साधारण सुबोध आहे, परंतु अर्थशास्त्रविषयक विवेचन तितकेंसें साधलें नाही. अर्थात् हा केवळ पुस्तककर्त्याचा दोष नाही. माक्सचें अर्थशास्त्रच इतकें अवघड आहे कीं, त्याचें थोडक्यांत सुलभ विवेचन करणें जवळजवळ अशक्य आहे.” (ह्यांत) माक्सच्या शिकवणीतील प्रमुख सिद्धान्त विशद केले आहेत; परंतु एकंदर शिकवणीचें समालोचन करून तिच्या संकलित स्वरूपाची व परिणामांची कल्पना वाचकास कोठेंच करून देण्यांत आलेली नाही. ह्यामुळें नवख्यास तरी हा भाग वाचून व्हावा तसा फायदा होणार नाही.” *

ह्या तीन चरित्रांप्रमाणेंच त्यांनीं चीनमधील क्रांतीचा आद्य प्रवर्तक डॉ. सन्यत्सेन ह्याचेंहि एक चरित्र, मुख्यतः बर्नार्ड मार्टिन ह्याच्या ‘स्ट्रॅन्ज

* कार्ल माक्स; परीक्षण; प्रो. ध. रा. गाडगीळ, ‘महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका,’ जानेवारी, १९३६.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

विहगर' ह्या व इतर कांहीं पुस्तकांच्या आधारे, लिहिले आहे. ह्या थोर व क्रांतिकारक पुरुषाच्या अलौकिक कर्तृत्वाची सर्वांगीण ओळख ह्यांत त्यांनी धोडक्यांत करून दिली आहे.

वरील चार चरित्रांहून अगदीं वेगळ्या स्वरूपाचें असें, 'सदाशिवराव भाऊ पेशवे' ह्यांचें एक चरित्र विनायकरावांनीं लिहिलें आहे. स्वतःच लेखक ह्या चरित्रग्रंथाबद्दल लिहितात: "ह्या चरित्रांत नवीन असें कांहीं नाहीं. पण जें कांहीं नवीन आहे तें एवढेंच कीं, ज्या पुरुषाच्या कर्तव्यगारीकडे इतिहासांत दुर्लक्ष झालें आहे व गतानुगतिक न्यायानें त्याच्या कर्तृत्वाकडे जी डोळेझांक करण्यांत आली आहे, पानिपतच्या अपयशानें खापर त्याच्या मार्शी मारून मराठेशाहीच्या इतिहासांत त्याला जें गौणस्थान दिलें गेलें आहे त्याचा निरास, मुख्यतः सरदेसाईकृत मराठे रियासतीसारख्या संकलित ऐतिहासिक आधारग्रंथांत अगदीं जे उघड उघड पुरावे सांपडले त्यावरूनच, मीं अगदीं निर्धास्तपणें केला आहे. विशेषतः 'खरे भाऊसाहेब' प्रकट झाल्या-नंतर अट्टाहासानें त्यांना तोतया ठरविण्याचा जो निश्चय व राष्ट्रघातकी प्रयत्न झाला-राजसत्ता काय करूं शकत नाहीं? - तोच समज इतिहासांतहि रूढ झाला, त्याचाहि निरास आज उपलब्ध असलेल्या ऐतिहासिक साधनांवरूनच मीं केला आहे."

"एकादा ऐतिहासिक गैरसमज रूढ झाला म्हणजे त्याच्याविरुद्ध इतिहासांत तेथेंच पुरावे असतांनाहि त्याकडे दुर्लक्ष होतें व ऐतिहासिक थोर पुरुषांसंबंधानें आदर वाटावयास पाहिजे त्या ठिकाणीं समाजाच्या मनांत विपरीत भावना निर्माण होतात, सत्याकडे दुर्लक्ष होऊन असत्याचें स्तोम माजतें. कोणाहि ऐतिहासिक व्यक्तीची मला निंदा करावयाची नाहीं. पण खरें काय आहे ह्याचा विचार व्हावा व चारित्र्यसंपन्न, शूर, कर्तव्यगार, ध्येयनिष्ठ सदाशिवराव भाऊसंबंधानें असलेले गैरसमज दूर होऊन महाराष्ट्रांतील आत्राल-वृद्धांनीं त्यांचें चरित्र वाचावें ह्या उद्देशानेंच केवळ हें चरित्र लिहिलें आहे."

विनायकरावांनीं प्रस्तावनेंत प्रदर्शित केलेली ही सोज्वळ वृत्ति चरित्र वाचून झाल्यावर चोखंदळ अशा इतिहासज्ञ वाचकांस तितकीशी मान्य होईल असें वाटत नाही. इतिहासज्ञांसच काय पण सामान्य चाणाक्ष वाचकांसहि विनायकराव 'भाऊसाहेब पेशव्यांची कैफियत'च सजवीत आहेत असें वाटते. 'भाऊसाहेब चांगले, नानासाहेब वाईट व स्वार्थी; त्यांची पत्नी गोपिकाबाई तर त्यांचेवर कडी करणारी. भाऊसाहेब मोठ्या शिताफीनें युद्धांतून जिवंतपणे बाहेर पडले आणि हालअपेष्टा सोसत महाराष्ट्रांत आले; पेशवाईची नीट घडी बसवावी ही अदम्य आकांक्षा. पण उत्तर पेशवाईतील नाना फडणविसादि बारभाईंनी स्वार्थ व महत्त्वाकांक्षा ह्यांचे पायी त्यांना नेस्तनाबुत केले;' हा आपला सिद्धान्त विनायकरावांनीं ह्यांत प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु पेशवे दत्तरांत जी कांहीं 'तोतया'च्या विरुद्ध जाणारीं अव्वल दर्जाचीं पत्रे प्रसिद्ध आलेलीं आहेत तीं जोंपर्यंत कोणी बनावट ठरविलेलीं नाहींत तोंपर्यंत विनायकरावांचें प्रतिपादन हें 'अव्यापारेषुव्यापार'च ठरेल असें वाटते. 'इतिहास' हा वास्तविक विनायकरावांचा विषय नव्हे. परंतु कुणाच्या तरी प्रेरणेनें त्यांनी हें चरित्र लिहून काढलें आणि प्रसिद्ध केलें, एवढेंच. 'ऐतिहासिक चरित्रा'च्या कसोटीला तें उतरूं शकण्यासारखें नाहीं.

डॉ. सन्यत्सेन ह्यांचें चरित्र लिहिल्यावर स्वाभाविकच स्वातंत्र्योन्मुख पण आंतर्यादवीनें दुभंगलेल्या 'अभिनव चीन'वर लिहिण्यास त्यांची लेखणी उत्सुक व्हावी ह्यांत नवल नाहीं. चीनमध्ये साम्यवादी माऊ-त्से-तुंग व राष्ट्रवादी परंतु अमेरिकन वर्चस्वाखालील चॅंग-कै-शेक ह्या दोन व्यक्तींच्या नेतृत्वाखालीं परस्परांशीं चाललेला लढा हा दोन भिन्न राजकीय विचारसरणींमध्ये चाललेला लढा होता. ह्या लढ्याचा इतिहास ह्यांत आलेला आहे. हा इतिहास १९४८ सालापर्यंतचाच असल्यामुळें अपूर्णच आहे. भुस्कुटे ह्यांनीं आपल्या पुस्तकाचे अखेरीस "चीनी सरकारी फौजेनें कितीहि जंगजंग पछाडले व अमेरिकेची सर्व मदत जरी चीनी सरकारला मिळाली तरी चीनी जनतेच्या पायावर उभारलेल्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

या लाल फौजेचा ती पराभव करू शकत नाही, हें आतां स्पष्ट झालें असून थोड्याच दिवसांत डॉ. सन्यत्सेनचें चीनमध्ये जनताभिमुख शुद्ध लोकशाही स्थापण्याचें स्वप्न खरें ठरून आशियांतील राष्ट्रांना आदर्शभूत असा स्वयंपूर्ण अभिनव चीन निर्माण होईल, ह्यांत मुळींच शंका राहिलेली नाही”, हा १९४८ सालीं बांधलेला अंदाज १९४९ सालीं खरा ठरला. माउ-त्से-तुंगची लाल फौज विजयी होऊन, तिनें चॅंग-कै-शेकला चीनमधून हांकून लावले व खऱ्या खऱ्या अर्थानें जनताभिमुख असें प्रजासत्ताक राज्य १ आक्टोबर १९४९ रोजीं स्थापन केलें. आज चीन सर्वोत्कर्षासाठीं अति वेगानें अफाट परिश्रम करीत असून त्याच्या पदरीं अपेक्षित फळहि पडूं लागलें आहे.

भुस्कुटे ह्यांची लेखणी ललित लेखनाकडेहि थोडीशी वळलेली दिसते. ‘दासू’ ही त्यांची परित्यक्त, पददलीत, आजीवन परदास्यांत चेंगरल्या गेलेल्या एका अभागी जीवाच्या जीवनावरील कथा अत्यंत हृदयस्पर्शी व विचारप्रक्षोभक आहे.

भुस्कुटे ह्यांचें सारें आयुष्य संघर्षांत आणि कष्टांतच गेलें. त्यांची अखेरहि अर्धांगवायूचा आकस्मिक झटका येऊन झाली.

वा ङ्म य :

१. विष्णुशांली चिपळूणकर यांचें चरित्र; निबंधात्मक; १९२१ चित्रशाळा, पुणे.
२. कार्ल मार्क्स, चरित्र व शिकवण; १९३४; पुणे.
३. लेनिन : चरित्र; १९३८; पुणे.
४. स्टालिन : चरित्र आणि विचार; १९४४; पुणे.
५. डॉ. सन्यत्सेन : चरित्र; १९४६; पुणे.
६. सदाशिवरावभाऊ : ऐतिहासिक चरित्र; १९४५, पुणे.
७. अभिनव चीन; ऐतिहासिक प्रबंध; १९४८, पुणे.
८. रशियाचा शेतकरी; निबंध; १९२२.
९. दारिद्र्याचा गुन्हा; [Henry George कृत Crime of Poverty ह्या पुस्तकाचा अनुवाद.]; निबंध; १९३९.

१०. मात्रळ्याची करुण कहाणी; सामाजिक कादंबरी; १९२३, वाई.
 ११. आई; [गोंकीच्या 'मदर' कादंबरीचा अनुवाद]; १९४९; पुणे.
 १२. दासू; स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी; १९४९, पुणे.
 १३. टॉलस्टॉयचीं नाटके; [१. आत्मनिवेदन; २. आदिकारण,] १९३७
 अहमदनगर.

भैरव अवधूत ज्ञानसागर [— १८४३] चैतन्यसंप्रदायी साधुकवि. सातारा जिल्ह्यांतील विटें ह्या गांवचे राहणारे. प्रसिद्ध सत्पुरुष उध्दवचिध्दन ह्यांचे गुरु जे चिध्दनस्वामी त्यांच्या भगिनीच्या वंशांत भैरव अवधूत हे जन्म पावले. भैरवांस अप्पार्जीबुवा असेंहि म्हणत असत. भैरवबुवांचे पितामह मुकुंदपंत व चुलते शिवाजीपंत हे विरक्त सत्पुरुष होते. शिवाजीपंतांस मुल्गा नव्हता, म्हणून त्यांनीं भैरवबुवांस पित्याच्या आज्ञेवरून दत्तक घेतले होते. हे भैरवबुवा मोठे ज्ञानी असून दत्तभक्त होते. पैठण येथे राहून ह्यांनीं कांहीं वर्षे उपासना केली. विटें येथे ह्यांनीं एक दत्तमंदिर बांधिलें आहे. ह्यांचा तेथें मठाहे आहे. १८४० सालीं ह्यांनीं संन्यास घेतला. नांव 'श्रीज्ञानसागरेंद्र स्वामी' असें ठेविलें. 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म' ह्या महावाक्यानुसार ह्यांची वृत्ति असे. 'ज्ञानसागर' नांवाचा ह्यांनीं एक अध्यात्मपर ओवीबद्ध ग्रंथ रचिलेला असून, पदे, अभंग मिळून ३०० कविता आहे. ह्यांचीं बहुतेक पदे पैठण येथील प्रसिद्ध कवि शिवदिनकेसरी ह्यांच्या पदांच्या चालीवर असून रचनाहि धेट तशीच आहे. ह्यांची गुरुपरंपरा दक्षिणामूर्ति—→ दत्तात्रेय (चैतन्यसंप्रदायस्थापक) —→ शिवचैतन्य —→ गोपालचैतन्य —→ आत्मारामचैतन्य —→ कृष्णचैतन्य —→ अद्वयचैतन्य —→ उध्दव चिध्दन —→ नागेशचैतन्य —→ शिवचैतन्य —→ भैरव अवधूत ज्ञानसागर अशी यांची गुरुपरंपरा आहे. ह्यांचे घडील शिवाजीपंत उर्फ शिवचैतन्य हेच ह्यांचे दीक्षागुरु होते. भैरवबुवा शके १७६५, मार्गशीर्ष कृष्ण त्रयोदशी ह्या दिवशीं समाधिस्थ झाले.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

भोपटकर, भास्कर वळवंत [१८७४ - १९४९] वृत्तपत्रकार, वाद-प्रतिवादपटु. ह्यांचा ठाणें येथें ता. १ सप्टेंबर १८७४ रोजीं जन्म झाला. हे १८९७ सालीं बी. ए. व १९०१ सालीं एल्. एल्. बी. झाले. पुणें येथें दिवाणी व फौजदारी अशा दोन्ही कोर्टांत ते वकिली करीत. पुण्यांतील प्रमुख वकीलांत त्यांची गणना होत असे. कायद्याचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीं त्यांनीं अनेक वर्षे वर्ग चालविला होता. लोकमान्य टिळकांच्या निष्ठावंत अनुयायांपैकीं ते एक होते. त्यांचीं धार्मिक व सामाजिक मते सनातनी होतीं. राष्ट्रीय पक्षांतील लोकांनाहि तीं प्रतिगामी वाटत. त्यांनी आपल्या विचारांच्या प्रसारासाठीं १९०५ सालीं 'भाला' नांवाचें साप्ताहिक सुरू केलें. ह्या पत्राचें राजकीय धोरण जहाल असून त्यावेळच्या ब्रिटिश सरकारला मानवण्यासारखें नव्हतें. त्यांत 'श्रीकृष्ण' या टोपण नांवानें प्रसिद्ध झालेल्या 'नरकाचा दरवार' ह्या एका लेखावरून त्यांजवर खटला भरण्यांत आला व त्यास १९०६ च्या फेब्रुवारींत सहा महिन्यांची सजा देण्यांत येऊन एक हजार रुपये दंड करण्यांत आला. १९१० सालीं 'भाला' बंद करण्यांत आला. पुढें चौदा वर्षांनी (१९२४) त्याचें भोपटकरांनीं पुनरुज्जीवन केलें. व तो १९३५ पर्यंत चिकाटीनें चालविला. "शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या काळीं मावळ्यांच्या हातांतील भाल्याला जें पाणी होतें तेंच प्रखर पाणी विसाव्या शतकांतील स्वराज्याच्या चळवळींत (पहिल्या दशकांत) ह्या 'भाला' पत्रानें दाखविलें. ह्या पत्रांतील लिखाणाला मराठ्यांच्या इतिहासाची पार्श्वभूमि असे. ह्या साप्ताहिकांतील तेजस्वी व स्फूर्तिदायक लेखांचे दोन भाग 'भाल्याच्या फेकी' ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाले होते. सरकारनें पुढें ते जप्त केले."

"लोकमान्य टिळकांच्या पश्चात् भारतीय राजकारणाला महात्मा गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानानें जें निराळें वळण लागलें त्या वळणावरून भोपटकर पुढें जाऊं शकले नाहींत. त्यांना तें तत्त्वज्ञान पसंत पडलें नाहीं. पण, तें पसंत पडलें

नाहीं म्हणून त्यांनीं मौनहि स्वीकारलें नाहीं. नोकरशाहीच्या रोपाला न भीक घ लतां जसे ते लिहीत बोलत होते तसेच, त्याच वेडरपणानें, ते गांधीवादावरहि टीका करीत. त्यांचा पिंड देशभक्ताचा होता. पिंडांतच देशभक्ति नसती तर त्यांनीं मौन स्वीकारलें असतें. पण विशिष्ट मतप्रणालीशीं प्रामाणिक राहणारा कार्यकर्ता अमान्य मतप्रणालीबद्दल नापसंतीचे उद्गार काढण्यास कां कचरेल ? महात्माजींच्या कार्यपद्धतीवर टीका करणें अतिशय धोक्याचें होतें. लोकांचा रोष ओढवून घेण्यांत खरें धैर्य कसाला लागतें. तें धैर्य त्यांनीं दाखविलें ह्यांत त्यांची सचोटीच सिद्ध होते. 'निंदा जनीं त्रास। अपमान उपहास। अर्थीं विपर्यास' हे भोग भोपटकरांनीं कांहीं कमी भोगले नाहींत".

“ भोपटकरांच्या भाषेंत मराठ्यांचें कडवेपण चांगलेंच असे. त्या कडवेपणाचा दुसरा आविष्कार म्हणजे शब्द बनवणें. गांधीवादी राजकारणावर टीका करतांना त्यांच्या रसवंतीला अशा शब्दांचा नेहमीं फुलोरा. येई. 'गांधाळ', 'मागी' (मागावरील कापड वापरणारे), 'बोळूकाका', 'मठ नव्हे तर घट्ट अनुयायी', 'वगैरे शब्द ते सहज बोलण्याच्या आवेगांत बनवून फेकीत असत. मराठी भाषेची प्रकृति त्यांनीं चांगलीच ओळखली होती, असें त्यांच्या ह्या शब्दनिर्मितीच्या सफाईनें व्यक्त होत असे. प्रतिपक्षाला अशा शब्दांच्या अहेरानें हास्यास्पद करण्याचें बुद्धिचापत्य त्यांच्या वक्तृत्वांतहि असल्यामुळें, त्यांच्या व्याख्यानांना उदंड श्रोतृवर्ग लाभत असे व त्या श्रोत्यांत त्यांच्या टीकेस पात्र झालेल्या पक्षाचेहि लोक कुतूहलानें उपस्थित असत".*

स्वातंत्र्यदेवीचा रथ दारीं येण्यासाठीं चालू शतकाच्या पहिल्या पंचविशींत जे अंगेजणी कष्टले अशा प्रामाणिक देशभक्तांपैकीं ते एक होते.

* भालाकार भोपटकरांचे देहावसान; य. दि. पेंढरकर, 'रविवार साप्ताहिक', २ जानेवारी, १९४९.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयमेवक

वाङ्मय :

१. भाल्याच्या फेकी — भाग पहिला; १९०८.
२. भाल्याच्या फेकी — भाग दुसरा; १९०८.

भोर, (मिस) मेरी [मृत्यु ७ फेब्रु. १९१३] क्रमिक पुस्तकांतील कवितांची कर्ती. अहमदनगर जिल्ह्यांतील भोरवाडी इ ह्यांचें मूळ गांव. ह्यांचें वराणें मूळचें उच्च वर्गीय मराठा असून पुढें खिश्न शालें. व्हाइसरॉयच्या एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे सभासद व भोपाल संस्थानचे दिवाण सर भोर ह्यांच्या ह्या भगिनी ह्यांचें उच्च शिक्षण इंग्लंडांत शालें. पुण्यांतील हुजुरपागेंतील मुलींच्या शाळेच्या त्या पुष्कळ वर्षे मुख्याध्यापका हात्या. मध्यतरा कांहीं वर्षे बडोदें सरकारच्या आग्रहावरून त्यांनीं बडोद्यास शिक्षणविषयक काम पाहिलें. आयुष्याच्या अखेरच्या काळांत (१९०९-१९१२) त्या पुणें येथील ' ट्रेनिंग कॉलेज फॉर वुईमेन ' ह्या संस्थेच्या सुपरिटेंडेंट होत्या. ह्या संस्थेंत असतां त्यांनीं शिक्षणपद्धतींत विशेष अशा अनेक सुधारणा घडवून आणल्या १९१३ सालीं ह्या विलायतेस गेल्या असतां त्यांना लंडन येथें मृत्यु आला.

वाङ्मय :

१. पुष्पकरंडक, [कथा,; मूळ फ्रेंच भाषेतील]; १८९० एज्युकेशन सोसायटीचा छापखाना, मुंबई.
२. मुलांसाठीं गाणीं; बाबाजी सखाराम कंपनी. मुंबई.

सखवा, महमद इब्राहिम [

] मराठी भाषेचें

इंग्रजींत व्याकरण लिहिणारे शिक्षणप्रेमी गृहस्थ. कंपनी सरकारच्या मुंबईतील सुप्रीम कोर्टांत हे ' दुभाषी ' म्हणून काम करीत. १८२२ सालच्या आगष्ट महिन्यांत ' दि बॉबे नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटी ' स्थापन झाली. तिच्या चालकमंडळीपैकीं ते एक होते. कांहीं काळानंतर मुंबई सरकारानें

विद्याप्रसाराचें काम अधिक सुसूत्र व सुसंघटित व्हावें ह्यासाठी 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ची स्थापना केली, तेव्हां तिच्याहि व्यवस्थापकमंडळांत त्यांचा समावेश झाला होता. स्वतःच्या मुसलमान समाजांत विद्येचा प्रसार व्हावा एतदर्थ त्यांनी ठिकठिकाणी शाळा स्थापन करून व विद्यार्थ्यांसाठी 'तालीमनामा', 'शाहानामा', 'English Beginner' इ. उर्दू व इंग्रजी पुस्तकें लिहून पुष्कळ प्रयत्न केला. त्या काळीं मराठी भाषेचें व्यवस्थित असें व्याकरण रचिलेले नव्हतें; कंपनी सरकारच्या इंग्रजी कामदारांस त्याच्या अभावीं मराठी शिकणें व समजणें कठीण जाई, ह्याकरितां ह्यांनी व्हान्स केनडी ह्यांचें साह्य घेऊन 'A Grammer of The Mahratta Language' हे व्याकरणविषयक पुस्तक १८२३ सालीं लिहून स्वखर्चानें प्रसिद्ध केलें. ह्या पुस्तकाच्या तीनशें प्रती काढण्यांत आल्या होत्या. मुंबई व मद्रास येथील सरकारांनी स्वतःच्या सनदी नोकरांच्या उपयोगासाठीं, प्रत्येक प्रतीस दहा रुपयेप्रमाणें देऊन, बऱ्याच प्रती विकत घेतल्या. मखबा ह्यांचे पूर्वी श्रीरामपूर (बंगाल) मिशनचा डॉ. कॅरे ह्याने, त्याचप्रमाणें मुंबईतील अमेरिकन मिशनने व डॉ. ड्रमंड ह्या गृहस्थानें अशा तऱ्हेचें पुस्तक तयार करण्याचा प्रयत्न केला होता. डॉ. कॅरे ह्यांचें व्याकरण १८०५ सालीं इंग्रजींत प्रसिद्ध झालें. तदनंतर १८१५ चे सुमारास अमेरिकन मिशनने "An easy and expeditious means of acquiring a knowledge of the English Language" ह्या नांवाचें मराठी लोकांना इंग्रजी शिकणें सुलभ जावें ह्यासाठीं एक पुस्तक तयार केलें होतें; परंतु त्यांतलि मराठी मजकूर बराचसा अव्यवस्थित व व्याकरणदुष्ट होता. त्यानंतरचा प्रयत्न डॉ. ड्रमंड ह्याचा. ह्याने १८१८ सालीं 'Illustrations of the Grammatical parts of the Guzerattee, Mahratta and English languages' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. पुस्तकाच्या नांवाला शोभेल अशी त्याची रचना घडली नव्हती. मराठी भाषेसंबंधीं तर अगदींच त्रुटित माहिती त्यांत आढळे. ह्या दोन्ही पुस्तकांतील दोष

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

लक्षांत घेऊन व तत्कालीन - विशेषतः सनदी नोकरांच्य़ा - भाषाज्ञानविषयक गरजा विचारांत घेऊन, मखबा ह्यांनी मराठी भाषेचें हें व्याकरण इंग्रजींत तयार केलें. मराठी व्याकरणरचनेच्या प्रारंभीच्या प्रयत्नांपैकीं एक - व तोहि एका मुसलमानानें केलेला- ह्या दृष्टीनें ह्या पुस्तकाला फार महत्व आहे. ह्या पुस्तकाच्या प्रारंभीं मखबा ह्यांनीं एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. मराठी सास्वताचा मखबांना विशेष परिचय नव्हता असें दिसतें. रे. डॉ. स्टिव्हन्सन वगैरे तत्कालीन भाषाम्यासकांप्रमाणेंच ह्यांनाहि मराठी ही प्रांथिक भाषा नसून बोली भाषा किंवा व्यवहारभाषा आहे असेंच वाटे. ते आपल्या प्रस्तावनेंत लिहितात: "The Maratha, at the same time, is in the strictest sense an unwritten language, which has been employed merely for the purposes of conversation and of business, and which has never been fixed or refined by writers either in verse or prose. In it, therefore, the literature of the Marathas is extremely limited, and consists entirely in abridged translations from Sanscrit composed in an easy but not unpleasing kind of verse. But the language employed in these translations is different from that which is usually spoken, differing not only in the words but in their grammatical inflection and construction. To this style the name of Pracrit is generally applied, though this term is also sometimes used for Maratha itself. In prose the only works that seem to exist are पंचोपाख्यान, वेतालपंचविशी, विक्रम-वत्तिशी, शुकबहात्तरी, conversions into prose of some detached parts of the larger Pracrit works, and a few meagre chronicles of the Rajahs of Satara and the Peishwas."

डॉ. कॅरे, अमेरिकन मिशन किंवा डॉ. ड्रमंड ह्यांच्या पुस्तकांपेक्षां मखबा ह्यांचें हें व्याकरण अधिक सुव्यवस्थित आहे. युरोपिअन व्याकरणलेखकांचा आदर्श पुढें ठेवून सुलभ व सुटसुटीत अशी रचना करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न

केला आहे. व्हान्स केनडीसारख्या प्राच्य भाषाकोविदाची मदत त्यांस ह्या कार्यां मिळाली असल्यामुळे तो बराचसा यशस्वीहि झाला आहे.

मखवा हे तत्कालीन शिष्ट, सुसंस्कृत व सरकार व समाज ह्या दोघांकडेहि वजन राखून असलेले असे गृहस्थ होते. १८३४ सालीं कंपनी सरकारनें मुंबई घेटांतील जे तेरा जे. पी. पहिल्यांदाच नेमले त्यांपैकीं हे एक होत. १८२२ पासून १८५३ पर्यंत, सतत ३१ वर्षे ह्या शिक्षणप्रिय गृहस्थाचा मुंबईतील शैक्षणिक चळवळीशीं अगदीं निकटचा व जिब्याळ्याचा संबंध होता. १८५३ सालीं 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' मधून ते निवृत्त झाले तेव्हां त्यांच्या प्रशंसनीय कामगिरीची दखल घेणारा खास ठराव बोर्डानें मंजूर केला.

चा ड्म य :

A Grammer of The Mahratha Language :

Revised by Lieut, Col. Vans Kennedy, and published under the sanction of Government; 1825; printed at the Courier Press, Church Gate Street, by Shreecrustna Jagonnathjee Prabhoo, Hindoo; No. 15, Pallow Street, without the Fort of Bombay.

मटंगे, नागेश महादेव [१८०१—१८३३] मोरोपंती परंपरेंतील कवि. ह्यांचा जन्म सातारा शहरां झाला. " ह्यांनीं आपल्या अल्पवयांत उत्तम विद्या संपादन केली. ह्यांची वंशपरंपरेची वृत्ति कीर्तनकाराची होती व ह्यांच्या विद्वत्तेमुळे ह्यांचें कीर्तन आबालवृद्धांस अतिशय प्रिय असे. ह्यांनीं पुराणादि ग्रंथांच्या आधारानें पुष्कळ मराठी आख्यानें रचिलीं आहेत व जेथें जेथें कारण पडलें तेथें तेथें आख्यानाच्या जमावाकरितां अभंग, साक्या, पदे, गीती वगैरे वृत्तांत फार सुरस कविता करून उत्तम प्रकारचीं कीर्तनोपयोगी आख्यानें तयार करून ठेवलीं आहेत. प्रस्तुत कवीचें ' नंदिकेश्वरजननाख्यान ' नामक एक सुंदर

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

काव्य 'काव्यसंग्रहांत'* प्रसिद्ध झाले आहे. नंदिकेश्वराख्यानावर मराठींत चांगली कविता नव्हती, म्हणून कवीने त्या आख्यानावर आर्या केल्या आणि त्या तयार झाल्यानंतर एके दिवशी, पुणे येथे कीर्तनास जमलेल्या मोठमोठ्या विद्वानांसमोर म्हणून दाखविल्या. तेव्हां कवीची उत्कृष्ट कवित्वशक्ति पाहून पुण्यपत्तनस्थ विद्वजनांनी त्यांचा मोठा सन्मान केला. कवीचे बहुतेक सगळे आयुष्य वेदान्ताभ्यासांत गेले, व त्यामुळे त्याचे वैराग्यहि वाढले. शेवटी कवि नरसोबाच्या वाडीस जाऊन राहिले आणि आपल्या वयाच्या बत्तिसाव्या वर्षी चतुर्थाश्रम घेऊन समाधिस्थ झाले."

“ नंदिकेश्वरजननाख्यानाचे ,अध्याय ४ व आर्या १८५ आहेत. मराठी भाषेत जीं फार सरस अशीं कांहीं काव्ये आहेत, त्यांपैकीं हें एक काव्य होय. काव्याची भाषा प्रायः शुद्ध असून, उपमा, अलंकार, दृष्टान्त इत्यादि काव्यालंकार व प्रास, अनुप्रास, यमक इत्यादि शब्दालंकार त्यांत पुष्कळ आहेत. काव्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा फार आहे; कांहीं आर्या व आर्यार्ध केवळ संस्कृत आहेत. पहिल्याच आर्येवरून कवीच्या गुरुचे नांव 'परशुराम' असें होतें, असें समजतें. ” †

मटंगे ह्यांच्या ' नंदिकेश्वरजननाख्यान ' ह्यांतील खालील कांहीं आर्यांवरून त्यांच्या कवनरचनाकौशल्याची कल्पना येईल. ह्या काव्याचा नायक जो नंदिकेश्वर तो पित्याच्या आशेवरून अमृतपानासाठीं क्षीरसमुद्राच्या तीरीं गेला असतां विष्णुदूतांनीं त्याचा प्रतिकार केला. तेव्हां त्यानें आपल्या शिंगांनीं त्यांस कसें पिटाळून लाविले, तें खालील आर्यांत वर्णिले आहे :

क्षीरोदन्वत्क्षीरा दे वत्स पिउनि यथेष्ट ठेकर ते
ऐकियलें हरिदूतसमूहें दुग्धाब्धिरक्षणैकरतें ॥१॥

* लघुकाव्यमाला, भाग, चौथा.

† आजगांवकरकृत महाराष्ट्र-कवि-चरित्र, भा. २, पृ. १६५-६९; संक्षेप.

“ घ्या घ्या हाणा ’ म्हणवुनि धांवति ते विष्णुदूत शतकोटी १
 केंवि पराभविजे तो, अद्रिकुळें हस्तविधृत शतकोटी ? ॥२॥
 ते बहु शस्त्रें वर्षति, परि मुनिसुत अचल तो धृति न सांडी ।
 शृंगें पादाघातें जर्जर करि त्यांसि देउनि मुसांडी ॥३॥
 वृष सिंहसाचि मार्गें लागे ते हरिणसे अहो पळती ।
 चळती तिळहि न मार्गें अजि अजितचमूहि हाय हो पळती ॥४॥
 केलें विघ्न बहु तिहीं वृषभवरें तदपि टाळिलें; एणें ।
 केंवि हरिस जिंकावें ? ते हरिपार्षद पिटाळिले एणें ॥५॥
 ते वदति पुन्हा ‘ वत्सा करुनि अशा साहसास मरशील ।
 हें स्थान विष्णुचें तो मधुकैठभजित् महासमरशील ’ ॥६॥
 हें ऐकुनि दूतातें शृंगें उडवुनि बळांकर विहाय ।
 दावुनि दूर झुगारुन म्हणवी उरल्या बळांकरविं ‘हाय’ ॥७॥
 धडधड पडती येउनि एकामागेनि एक हरिभवनीं ।
 ते विष्णुदूत मूर्च्छित, वात्याहत जेंवि तुच्छ शलभ वनीं ॥८॥
 ते कथिती ‘ एक वृषभ क्षीरनिधिक्षीर पी न भी मन गा ।
 त्याचें किमपिहि दारिल तो शृंगाग्रेंचि पीन भीमनगा ॥ ९॥
 ते हांकिलेचि वेगें गेले हांकावयासि जे त्यानें ।
 शृंगें फेंकुनि येथें पांचविलें रत्नसानुजेत्यानें ॥ १०॥
 आम्हां त्याचीं शृंगें जालीं शुष्कां दलांसि वात्यासीं ।
 न दिसे ऐसा तो रण करिल करुनि धृतिबळासि जो त्यासी ॥ ११॥

पुढें तो नंदिकेश्वर इंद्राच्या नंदनवनांत गेला असतां, तेथें जो प्रकार घडला तो
 फारच मनोरंजक आहे :

कल्पतरूद्यानाची तो शृंगें पोळवी पांडी ।
 कल्पलतातति तोडी रदनें शृंगेंहि कल्पतरु मोडी ॥१॥

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

कल्पतरुकल्पवीरुफलप्रवाल प्रकाम तो भक्षी ।
उपवनरक्षक मालाकारनिकर दूरुनी तथा लक्ष्मी ॥२॥
ते अन्योन्य वदति 'सुरवनांत भोढाळ बैल शिरला हो ।
धांवा हाणा मारा याचें शतचूर्णतेसि शिर लाहो ' ॥३॥
ते वृषभें किति शृंगें पादाघातें क्षणांत लोळविले ।
किति निःश्वासें सुरपतिनिकट कथायासि वृत्त बोळविले ॥४॥
नंदनवनांत शिरला शृंगें प्राकारभित्ति उडवून ।
भक्षुनि सुरवल्ली करि चूर्ण पदें कल्पवृक्ष तुडवून ॥५॥
वृंदारक हो चुरिले मत्तवृषें कल्पवलि मंदार ।
धावा बैल वधावा पढवा तत्पालका सुमंदार ॥६॥
होतां पुरंदराज्ञा मरुद्गणादित्यसाध्यवसुसिद्ध ।
गंधर्व यक्ष राक्षस जाले युद्धार्थ सर्वहि सुसिद्ध ॥७॥
सहदानवारिशारदनीरदसमकरिवरावरि रिघोनी ।
सहदानवारि वारिदवाहन गेला वृषावरि निघोनी ॥८॥

मोरोपंतांच्या आर्यारचनेचें यशस्वी गीतीनें बेमालूम अनुकरण करणारा ब्रिटिश कारकीर्दींतलि हा प्रमुख कवि होय. केवळ रचनेच्याच बाबतींत नव्हे, तर काव्यगुणांच्याबाबतींतहि ह्यानें मोरोपंती परंपरा उत्तम चालविलेली आढळते.

मठेकर, बाळ सीताराम [१९०९ - २० मार्च १९५६] कवि, कादंबरीकार, आकाश-नाट्यलेखक व साहित्य-सौंदर्यशास्त्र-चिकित्सक. ह्यांचें मूळ गांव सातारा जिल्ह्यांतलि मठें. ह्यांच्या घराण्याचें मूळचें उपनांव गोसावी. मठें येथील रामदासी मठाचे संस्थापक अमृतेश्वर गोसावी (समाधि इ. स. १७७०) हे ह्यांचे पूर्वज होत. अमृतेश्वर ह्यांचा करवीराजवळील कदंबळ ह्या गांवीं सिद्धामृतकुलांतलि रुद्र आणि भवानी ह्या दंपत्याच्या पोटीं जन्म झाला. ह्यांचीं मातापितरें लहानपर्णी वारलीं. बंधूवर रुसून हे घरांतून निघाले. मठ्यांस

येऊन ह्यांनीं गणपतीची आराधना केली, तीव्र तप केलें. दूध, गोमुत्र, ह्यांवर छत्तीस वर्षे काढलीं. ह्या दीर्घ तपश्चर्येनंतर त्यांजवर गुरुकृपा झाली. श्रीसमर्थ रामदास ह्यांचे शिष्य वासुदेव, व वासुदेवांचे शिष्य विदेहस्वामी. ह्या विदेह-स्वामीची अमृतेश्वरांवर कृपा झाली. एक थोर अधिकारी व साक्षात्कारी पुरुष म्हणून ह्यांची ख्याति होती. 'आत्मबोध', 'तत्त्वब्रत्तिशी', 'गणेशगीता', 'उपासना-प्रकरण', 'तत्त्वप्रकरण' वगैरे ग्रंथ ह्यांनीं लिहिले आहेत. अशा ह्या अध्यात्मसंपन्न पुरुषाच्या घराण्यांत बाळ सीताराम मढेंकर ह्यांचा जन्म झाला. ह्यांचे एक चुलत चुलते डेप्युटी कलेक्टरच्या हुद्यावर होते. त्यांना 'गोसावी' हें उपनांव न आवडून त्यांनी 'मढेंकर' असें उपनांव लावण्यास आरंभ केला व 'श्रेष्ठां'चें अनुसरण इतर कुटुंबीय करूं लागले. बाळचे वडील सीतारामपंत मढें सोडून नोकरी-निमित्त खानदेशांत येऊन राहिले होते. प्रारंभी प्राथमिक शिक्षक व पुढें प्राथमिक शाळांचे दुय्यम तपासनीस म्हणून त्यांनीं काम केलें. बाळचें इंग्रजी तिसरीपर्यंतचें शिक्षण फैजपूर-सावदें (खानदेश) व पुढील मॅट्रिकपर्यंतचें धुळें येथील गरुड हायस्कुलांत झालें. हायस्कुलांत असतां निजसुरे ह्या शिक्षकाकडे 'सिध्दान्तकौमुदी'चा, त्याचप्रमाणें इमर्सनच्या निबंधांचा त्यांनीं अभ्यास केला होता. ह्यांनीं उच्च शिक्षण पुणें येथील फर्ग्युसन कॉलेजांत (१९२४-२८) घेतलें. १९२८ सालीं त्यांनीं मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. ही पदवी सन्मानपूर्वक संपादन केली. वय लहान व उमेद दांडगी असल्यामुळें डेप्युटी कलेक्टर असलेल्या आपल्या चुलत चुलत्याच्या प्रोत्साहनानें व खानदेशांतील एका धनिकाकडून कर्जाऊ मदत मिळवून ते आय्. सी. एस्च्या परीक्षेस बसण्यासाठीं विलायतेस गेले. ह्या परीक्षेस ते दोनदा बसले पण यश मिळालें नाहीं. ह्या परीक्षेचा अभ्यास करीत असतां " इंग्रजी वाङ्मय व मानसशास्त्र ह्या विषयांतील बी ए.ची पदवी मिळविण्याचाहि त्यांनीं यत्न केला. आय. सी. एस्. मधील इंग्रजी वाङ्मयाच्या पेपर्समधील विक्रम त्यांनीं मोडला, तरी पण दोन्ही साधलीं नाहींत. त्यामुळें जी सवड मिळाली, त्यांत इटालियन, फ्रेंच, स्कॅंडिनेव्हियन ह्या भाषांचा व त्यांतील

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मयाचा त्यांनी अभ्यास केला. युरोपमधील, विशेषतः फ्रान्समधील, चित्रसंग्रह पाहिले. आणि त्या अनुभवाचे साहाय्याने सौंदर्याच्या स्वरूपाबद्दलची व आस्वादाबद्दलची विचारसरणी पक्की करून 'आर्ट्स अँड मॅन' ह्या पुस्तकांत मांडली.* ते काहीं दिवस इटालीमध्येहि सौंदर्यशास्त्राच्या अभ्यासार्थ राहिले होते. विलायतेहून स्वदेशी परत आल्यावर काहीं काळ मुंबईच्या 'टाइम्स ऑफ इंडिया' ह्या दैनिक पत्रांत उप-संपादक म्हणून काम करीत असत. तदनंतर काहीं वर्षे मुंबईचे एल्फिन्स्टन, त्याचप्रमाणे जोगेश्वरीचे इस्माइल व अहमदाबादचे सिडनहॅम ह्या कॉलेजांत त्यांनी अध्यापनाचे काम केले. १९३८ साली त्यांस 'ऑल इंडिया रेडिओ'च्या मुंबई केन्द्रांत कार्यक्रम-नियोजकाची चाकरी मिळाली. याच सुमारास 'शिशिरागम' (१९३९) हा त्यांचा पहिला चिमुकला कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाला. 'रेडिओ'च्या खात्यांत, भारतांत स्वदेशी सरकार स्थापन झाल्यावर त्यांस क्रमाक्रमाने बढती मिळत जाऊन एक कार्यक्षम, निष्ठावान, कर्तबगार अधिकारी म्हणून त्यांनी चांगलीच प्रतिष्ठा संपादिली. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत, जवळ जवळ दीड तप, त्यांनी ह्या खात्यांत आपले व्यक्तिवैशिष्ट्य अबाधित राखून, मोठ्या सन्मानाने काम केले. ह्या खात्यातील " त्यांची कारकीर्द अत्यंत संस्मरणीय झाली. 'कर्ण' ही पहिली संगीतिका त्यांनीच लिहिली. 'साप्ताहिक गीत' हा प्रकारहि त्यांनीच सुरू केला. त्यांतील पहिले गीत त्यांचेच होते. त्यानंतर त्यांनी रेडिओवर कादंबरी वाचून दाखविण्याचा उपक्रम केला. डॉ. ग. य. चिटणीस ह्यांची 'कुसुम' ही कादंबरी खुद्द त्यांनी स्वतःच वाचून दाखविली. रेडिओवरील वाचनाचा तो एक आदर्श मानला जातो. पार्श्वसंगीताबाबतहि त्यांनी वेगवेगळे प्रयोग करून दाखविले. 'बदकाचे गुपीत' वगैरे संगीतिका त्याच वेळीं रसिकमान्य झाल्या होत्या."

नोकरीत असतां, त्यांच्या 'काहीं कविता' ह्या संग्रहांतील 'प्रामाणिक नवकवितां'वर त्या अश्लील असल्याचा आरोप ठेवण्यांत येऊन १९४८ साली मुंबई

* साप्ताहिक मौज, २५ मार्च १९५६.

सरकारने त्यांजवर खटला भरला. हा खटला बराच गाजला. मढेंकरांनीं या खटल्यांत मोठ्या धैर्यानें आपला बचाव केला व त्यांतून निर्दोपी ठरून ते यशस्वीपणानें बाहेर पडले. त्यामुळें, खटल्याच्या पूर्वी त्यांची व त्यांच्या काव्याची जी अवहेलना होत होती ती थांबली. त्यांचा व त्यांच्या कवितेचा नीट परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न होऊं लागला. त्यांचें अनुसरण व अनुकरण करणारे 'नवकवि' निर्माण होऊं लागले. खटला भरला गेला त्याचे आधींचे काळांत कवितांव्यतिरिक्त 'आर्ट्स अँड मॅन', 'दू लेक्चर्स ऑन अँन एस्थेटिक ऑफ लिटरेचर', 'वाङ्मयीन महात्मता' हे साहित्य-सौन्दर्यसमीक्षणात्मक प्रबंध, त्याचप्रमाणें 'रात्रीचा दिवस', 'तांबडी माती', व 'पाणी' ह्या कादंबऱ्या असें त्यांचें वाङ्मय प्रसिद्ध झालेलें होतें. त्यांत आढळून येणाऱ्या बुद्धीची सूक्ष्मता, विचारांची मौलिकता, विवेचनांतील शास्त्रशुद्धता, नव-प्रयोगशीलता इत्यादि गुणांकडे त्यांच्या कवितेमुळें बुजून गेलेल्या मंडळीचें दुर्लक्ष झालें. पण पुढें वातावरण निवळूं लागल्यावर प्रारंभीं त्यांचीं मते व लेखनपद्धति हीं ज्यांना अमान्य वाटत होतीं अशी मंडळीहि त्यांचे हे गुण मान्य करूं लागली. " त्यांची विद्वत्ता त्यांचा तुलनात्मक अभ्यास, त्यांच्या बुद्धीची सूक्ष्मता, त्यांचें मराठी भाषेवरील प्रभुत्व, साहित्य आणि कला ह्यांचे विषयांची त्यांची श्रेष्ठ रसिकता आणि भक्ति, मौलिक विचार करण्याची त्यांची पात्रता इत्यादि त्यांचे असामान्य गुण कोणालाहि नाकारतां येणार नाहींत. वैदग्ध्य आणि पांडित्य ह्यांचा इतका मनोहर संगम आधुनिक काळांत अन्यत्र पाहावयास मिळणार नाहीं. महाराष्ट्रांतील पहिला वैज्ञानिक कवि असेंच मढेंकरांचें वर्णन करावें लागेल; " † अशा तऱ्हेचें स्पष्ट मत आचार्य स. ज. भागवतांसारखे स्वतंत्र वृत्तीचे साहित्यरसिक व्यक्त करूं लागले.

मढेंकरांना नोकरीच्या निमित्तानें कलकत्ता, पाटणा, त्रिचनापल्ली, दिल्ली अशीं स्थलान्तरें करावीं लागली. त्यांचे अखेरचे दिवस दिल्ली येथें गेले.

† सत्यकथा, मे, १९५६.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तेथें असतां नोकरांतून लवकर निवृत्त होऊन, मढें किंवा पुणें येथें स्थायिक होऊन आपलें शेष आयुष्य आपल्या आवडीच्या लेखन-वाचनांत घालविण्याचे विचार त्यांच्या मनांत घोळत असत. परंतु अति-श्रमामुळें त्यांच्यांत उद्भवलेला रक्तदावाचा विकार बळावून व त्याला काविळीची साथ मिळून या जगांतूनच ते एकाएकीं ता. २० मार्च १९५६ रोजीं कायमचे निवृत्त झाले.

मढेंकर हायस्कूलांत असल्या वेळेपासून कविता लिहूं लागले होते असें दिसतें. 'शिशिरागम' प्रसिद्ध होण्यापूर्वी 'रमेशबाळ' ह्या टोपण नांवानें त्यांच्या कांहीं कविता प्रसिद्ध झालेल्या होत्या. ते बालकवि आणि माधव जूलियन् ह्यांच्या काव्याचे चाहते होते. ह्या दोघांच्याहि काव्यरचनेची छाप त्यांच्या प्रारंभीच्या कवितेवर पडलेली आढळते. 'शिशिरागम' प्रसिध्द झाला तेव्हां मढेंकरांच्या आग्रहावरून माधव जूलियन् (डॉ. माधवराव पटवर्धन) ह्यांनी 'सह्याद्रि' मासिकांत † एक छोटासा परामर्शात्मक लेख लिहिला होता. ह्या नवागताचें स्वागत करून त्यांनीं पुढीलप्रमाणें लिहिलें होतें :

“श्री.मढेंकर ह्यांनीं ह्या वीस चिमुकल्या कवितांत निष्फळ प्रेमाची सनातन पण सदा नवीन वाटणारी, हृदयंगम करुण कहाणी सांगितली आहे.....मढेंकरांनीं तसें नवीन कांहीं सांगितलेलें नाहीं; आणि तसें नवीन, अभूतपूर्व असें, कोणी सांगितलें आहे ! मनुष्याची उत्क्रांति - परिणति होत आली म्हणून काळीज कांहीं डावीकडून उजवीकडे अथवा उरांतून डोक्यांत गेलेलें नाहीं. मढेंकरांनीं जुनीच हृदयकथा सांगितली आहे; पण ती अंतःकरणपूर्वक आणि अंतःकरणचालक अशा रीतीनें सांगितली आहे. माळा-वरच्या बांधावर बसलेल्या विलोलनयनेच्या गालावरच्या गोड खळीनें जी मदिरा सांडली तिनें यदृच्छया तिकडून चाललेल्या एका वाटसराची तहान भागवून टाकली; पण तृषेचें हें शमन क्षणिकच असतें. संध्यासमयीं तीरा-वरच्या भव्य शिलेवर बसून जलनिरीक्षण करणाऱ्या त्या सुहासिनीच्या दर्शनानें

† जून, १९३९.

सौंदर्याचें सर्वत्र चांदणें पसरल्याचा भास होऊन मागायचें असें कांहींच राहिलें नाहीं असें मनाला क्षणभर वाटतें. पर्णकुटीच्या दारिं उभी असलेल्या वाचन-मग्नेच्या भोंवतील जग भारलेलें स्तब्ध पाहून वाटसरूहि भारला जातो.

“ स्वर्गांतिल सौंदर्याला
बहर कसा भूवर आला ? ”

असा त्या गुंगलेल्या जीवाला प्रश्न पडतो. आजपर्यंत पुढें उभा ठाकलेला ‘ कोणासाठी ? ’ हा प्रश्न आतां सुटतो. पण तो समाधानकारक रीतीनें सुटतो काय ? नाहीं.

“ तें रूप येथें ! न् समुद्धारिणी भक्ति
निःशब्द त्वल्लीन हो हर्षुनी.
— हा हाय ! निःसार तों पार्थिवत्वांत
निभ्रांत तूं राहशी गुंगुनी. ”

प्रेमिकाला वाटतें कीं, आपल्याला केवळ दर्शनाचीच पिपासा लागलेली आहे. मेल्यावर ही तहान कांहीं उरणार नाहीं ना ? मग अडचण कसली ? पण प्रेमिकाला स्वतःचें अंतरंग नीट कळलें तर तो प्रेमिक कसला ? जशी दृष्टि भिडायला पाहिजे तशी ती भिडत नाहीं; आणि मन सुन्न होतें. स्वीकार होवो वा न होवो पण प्रेमाचें दान केल्यावांचून गत्यंतर नसतें. ‘ व्यर्थ कां येतां ? माझे प्रेम कधीं शक्य नाहीं ’ असें प्रेयसीनें निक्षून सांगितलें तरी प्रेमिक आपल्या मुग्ध भावनांचें ओझें बंद दाराबाहेर उतरून सरळ जिकडे वाट फुटेल तिकडे — एका गुत्यांतच जातो. पण डोळ्यांतील मदिरेची तहान गुत्यांतील मदिरा कशी भागविणार ? प्रेमिक मूळ जेथून निघाला तेथें आईकडे तो परत जातो.

“ माय असते, बाईल जरी नाहीं,
प्रेमवंता तशि प्रेमवंचितांही ”

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तिकडे तें सुग्ध भावनांचें ओझें कोणी तरी आंत नेलेलें असतें. जिज्ञासा कुणाला नाही ? आणि —

“ नको नको त्रासून म्हणावें परंतु ध्यावें घावें
हें प्रेमाचें लक्षण नाही कुणा प्रेमळा ठावें ? ”

पण हा आशावाद फारसा टिकत नाही. हृत्स्वामिनीला भेटण्याकरितां काळी भीषण रात्र कापीत निघालेला तारा शेवटीं काळा फत्तरच होऊन पडतो ना ? हा देवाच्या घरचा न्याय पाहून प्रेमिक उद्गारतो :

“ मी रस्त्यांतील गे भिकार कवि, तूं प्रासादशृंगी रहा. ”

अंतःकरणाला जें पटतें त्याच्याशीं द्रोह करणें हाच जेथें नित्यांतला क्रम आहे तेथें एकनिष्ठ प्रेम म्हणजे अक्षम्य दुर्वर्तन नव्हे तर काय ? मग तें उत्पन्न तरी कां होतें ? त्या गूढ अप्रतिकार अशा शक्तीला अचल अन् निःशब्द सहिष्णुता हेंच योग्य उत्तर होय. पण पुन्हां वाटतें, हें प्रेम इतरांच्यासारखें त्वचाश्रयी आहे का ? हृदयांत सुरा खुपसला तर उडणारी चिळकांडी प्रेयसीचे पाय रंगवील, इतकेंच नव्हे तर दिक्कालानें अप्रतिहत अशी ती वाहत राहील. तिच्या आचमनानें देवांना मानवता येईल. होय, पण देवांना ती येणार असली तरी मनुष्यांना आलीच पाहिजे असें थोडेंच आहे ? तेव्हां तो प्रेमिक म्हणतो,

“ बंबाळ जखम आंतली दाबतो अशी
बेहिम्मत भार्तरवानें रडवील रडो दीनशी. ”

व्यवहारी जगाचा शांतपणा साधत नाही तर नकोच तो. ज्यांना प्रीतीची आंच लागली नाही त्यांनीं आपली कातडी चचावली ह्यांत काय पराक्रम आहे ? प्रेमाच्या मागून मरण हें ठेविलेलेंच आहे—“जाती जळूनी मदीं,” पण मरण येईपर्यंत आपण काय झालों असें वाटतें—विदूषक ! नायक नव्हे, खलनायकहि नव्हे तर विदूषक ! असो; विदूषकाला मरणोत्तर दान्ते, शेक्सपिअर ह्यांच्या पंगतीला बसण्याची आशा आहे ती का महत्वाची नाही ? तेव्हां आतां प्रेयसि,

“ ही एक मुग्ध कलिका ताच्यास वेड लावी
परि तत्प्रभात-अश्रू हृदयीं दुजीच ठेवी.”

चिंता नाही, पण तूच सांभाळ—

“ तारुण्यरूप जातां बघशील बावरून
शान्ती अशान्ततेची, तूं तें न तीहि जाण.”

या हुरहु रीला आतां मरणांवाचून विसावा नाही. प्रीतिसंगमाची उन्मादक
अद्भुत माधुरी दैवी नाही तर नसो, जागेपणीं पापण्या मिटताहेत तेव्हां
आईच्या मांडीवर मस्तक ठेवावें हेंच बरें. निवृत्तीच्या उत्कर्षकालीं आठवण
आईचीच होणार. ध्येयाचा पाठलाग आतां पुरे. चन्द्रकिरण हे स्वतःच्याच
थंडीनें जेव्हां गारठतील तेव्हां त्यांना शेकोटीला आपली चिंता देण्यासाठींच
प्रेमिक हा मरण लांबवितो. पण शिशिरकाल आला. एकेक पान गळूं लागलें
तसें रडूं येऊं लागलें. हृदयाक्षीच्या उबेनें सांभाळलेल्या भावना आतां पोरक्या
होणार, कोठें जाणार ? त्या प्रेयसीच्या मनांत वसंताचें सुखोष्ण संगतिमय
उद्यान आहे. जाऊ देत या भावना तिकडेच. कारण,

“ निष्पर्ण झाडित कांपरें ! ”

हे प्रेमिकांच्या मनाचे हेलकावे मढेंकरांनी हृदयंगम रीतीनें वर्णिलेले आहेत.
दोष नाहीत असें नाही, ते पुष्कळच आहेत, असह्य आहेत. त्यांची भाषासरणी
कित्येकदा अशी संक्षिप्त वा चमत्कारिक आहे कीं बोध होत नाही अथवा
भलताच बोध होतो. ‘आभाळल्या अन्तरा’सारख्या सुंदर शब्दप्रयोगासंगतीं
‘हम-मार्ग-दिवे’हि आहेत ! मदिरलोचनेच्या स्मिताची मादकता त्यांना
मदिरा या शब्दानें सूचित होत नाही असें वाटल्यावरूनच त्यांनी

“ गालावरल्या गोड खळीनें शराब जी सांडली
मुशाफिर-नृषा तिनें भागली ”

अशा नमुनेदार ओळी रचिल्या आहेत ! पद्यरचनेचे प्रमाद तर अनेक आहेत.
स्पष्टोच्चार करायला जावें तर अनेक ठिकाणीं संयोगपूर्व लघु गुरू होऊन

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

छंदोभंग होतो; छंदाच्या सोयीसाठी 'स्वतःचा' हा व्यक्षरी शब्द 'स्वताहाचा' असा चतुरक्षरी उच्चारवा अशी मर्ढेकरांची अपेक्षा आहे ! पण हे सगळे दोष वरकरणी आहेत, परिष्करणानें ते तत्काळ नाहींसे होणारे आहेत. काव्य ही ललितकला असेल तर हे दोष तसेच राहूं देणें चुकीचें ठरतें, कारण, वाचकाचा विरस झाल्यावांचून राहात नाहीं. ह्या दोषांना ते गुण मानीत नसावेत अशी आशा आहे. पण हे दोष असूनहि काव्यांत चटकदार जिवंतपणा आहे, ह्याविषयी शंका नाहीं. अन्तःकरणपूर्वकता आहे, सौंदर्यशोधक डोळसपणा आहे, भावनेची संस्कारक्षमता आहे; आणि पुनः मधुर गेयताहि आहे. कोठेहि साशंक करणारी पोकळ अतिशयोक्ति नाहीं, वा गर्जणारा आवेश नाहीं. 'रुम्भुम् बदरिया वरसे' अशी रसाची क्षिमझीम आहे. बावनकशी सोन्याचे घाटदार दागिने आहेत. पण घासपूस नाहीं, उजळा नाहीं; कसोटीला उतरतात पण डोळ्यांत एकदम भरत नाहींत."

स्वतःचे विचार, अनुभव व भावनांच्या प्रतिक्रिया ह्यांचें प्रामाणिकपणें प्रगटन करण्याच्या मर्ढेकरांच्या प्रवृत्तीमुळें डॉ. पटवर्धन ह्यांना त्यांजबद्दल फार मोठी आशा वाटे. मात्र, काव्यशिल्पाकडे त्यांचें होणारें दुर्लक्ष त्यांना क्षम्य वाटत नसे. कविता ही अंतर्बाह्य सुस्पष्ट व सुगठित असावी असा त्यांचा कटाक्ष असे. मर्ढेकर आपल्या कवितालेखनाच्या प्रारंभीच्या काळांत तरो माधवरावांना बरेंच मानीत, असें वाटतें. माधवरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांनीं त्यांजवर खालील उत्कट पण अपुरी अशी एक कविता लिहून प्रसिद्ध केली होती.†

जुंपलेले बैल गाडी ओढती भोंढाळही,
जूं चुकेना माखते ही मान रक्तें प्रत्यहीं;
मर्त्य तेंवी माणसांनी विश्व-चाकोऱ्यांतुनी
जीवनाच्या गाड्यांतला भार न्यावा, साहुनी—

† सद्भाद्रि, 'पटवर्धन स्मृत्यंक,' जानेवारी १९४० ; पृ. ८०

जू अतर्क्या, बेगुमानी विश्व-इच्छाशक्तिचें.
मानहीनां रक्त कैचें ! मर्त्य-ना मेलेच ते.
फक्त तूझी स्वाभिमानी चाल बेडर वृत्तिची,
पीळ पार्यो हिम्मतीचा, टाप इच्छाशक्तिची;
बंडली तेजस्विता अन् अंतरींची मर्दता,
फेंस तोंडी—हांसलेली आत्मश्रद्धाशुद्धता.
मान मुर्गाळून ओढी विश्व-इच्छेची धुरा,
आणि झाली सांज, आला बैलगाडा हा घरा.

× × ×

टप्टपां पण रक्त गळलें विश्वचाकोन्यांवरी
थेंब त्याचे वाळलेले धैर्य देती.....

वरील कविता, मर्ढेकरांना माधवरावांबद्दल किती उत्कट आदर वाटे ह्याची निदर्शक तर आहेच, पण त्यांच्या काव्यरचनेची छाप त्यांजवर त्याकाळीं केवढी पडलेली होती त्याचीहि ती निदर्शक आहे. परस्परांचा परस्परांशीं परिचय फार उशीरां घडून आला आणि तो वाढीला लागून एकमेकांचा एकमेकांस वैचारिक वाढीच्या दृष्टीनें उपयोग होण्याचा योग जुळून येण्याचे आधींच माधवराव अकालीं दिवंगत झाले. मर्ढेकरांच्या कवितेनेंहि त्यानंतर वेगळेंच वळण घेतलें. 'प्रेमाची सनातन कहाणी' कथन करण्यांत रंगणारी त्यांची लेखणी विटंबित मानवाची करुण कहाणी कथन करण्यांत रंगूं लागली. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाचा हा काळ होता. ह्या युद्धानें अनेक सामाजिक मूल्यांचा धुव्वा उडवला; आणि नैतिकता सुसंस्कृतता ह्यांच्या कल्पनांना जबरदस्त हादरे दिले. मानवतेचा उपासक म्हणून समजल्या गेलेल्या भारतांतील समाजहि स्वार्थाच्या जाळ्यांत सांपडून मानवी मूल्ये पायांखालीं तुडविण्यास प्रवृत्त झालेला आढळूं लागला. महायुद्ध आटोपल्यावर दोन वर्षांनीं भारत राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झाला. पण फाळणीचा खंजीर खुपसला गेल्यामुळें त्यांच्या चिळकांड्यांतून जी

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

असुरनिर्मिती झाली तिच्या थैमानानें मानवतेची तिरडीच बांधली गेली. स्वतःस नेते म्हणविणारे भीरू, बेजबाबदार, स्वार्थी आणि अधःपतित ठरले, सर्वसामान्य जनता असहाय्य बनून धर्मवेड्यांच्या क्रौर्याला आणि स्वार्थांध वाण्यांच्या पिळगुकीला बळी पडली. सुखानें आणि स्वाभिमानानें जगणें अशक्य होऊन बसलें; सौजन्य, सदाचार, सुसंस्कृति यांची प्रेतयात्रा केव्हांच निघाली होती.

जो जो उठे तो तो नेता । मारी लंब्या चवड्या वाता ।
परि हुलडीचा नियंता । कोणी नाही ॥
शब्दशूर वाचीवीर । ऐसे पुढारी थोर थोर ।
जयीं प्रेतांचा बाजार । बोलवीला ॥
केला धर्माचा लिलांव । बुरखेवाली सत्ता-हांव ।
येथें तुम्हां आम्हां राव । मात्र मौत ॥
जे जे म्हणविती पुढारी । वेळ येतां देती तुरी ।
सुरा पाठींत, छरीं उरीं । तुम्हां आम्हां ॥

अशा तऱ्हेची उद्वेगजनक परिस्थिति निर्माण झाली होती. त्याला कारण आमचेच 'शब्दशूर वाचीवीर' पुढारीच होत. वरील ओळींत मर्ढकरांनीं रेखाटलेलें चित्र वस्तुस्थितीदर्शक नाही असें कोण म्हणेल ?

“जसे पुढारी, तसे त्यांचे अनुयायी. ते स्वजनरक्तानें प्रत्यहीं 'स्वातंत्र्याची वही लळथळां माखीत' होते. पण बहुजनसमाजाची ही उन्मादांतील अवस्था होती. उन्माद ओसरल्यानंतरचें त्याच समाजाचें चित्र ह्यापेक्षांहि केविलवाणें आहे. हिंसाभ्रष्ट उन्मादांतील आगलाव्या जिवंतपणापेक्षांहि शुद्धीवर आल्यानंतरची माणसाची अकर्मण्य अगतिक वळवळ अधिक फिळसवाणी असते. 'सकाळीं चहा-कॉफी' घेऊन वीज-गाडी गांठणारे कारकून, त्यांच्या हपिसांतील तापाचा परिहार 'हुजूर म्हणून दातीं तृण' घेतल्यानेंच व्हावयाचा.

‘सूटबुटीं’ फिरणाऱ्या ‘ज्वान’ अधिकाऱ्याला लष्करी ऑफिसरचेंच वर्णन लागू. ‘वणिग् सहजगत्या वांकडी दांडी’ मारणार, आणि हो, गळोगळीं फळ्या निवडुंगाप्रमाणें उमाप माजलेले, ‘हिंसाधर्माबद्दल वीटः’ असणारे ‘शुभ्र खादीबंद’ गजोदर बुद्धावतार, त्यांच्या बुद्धपूजेसाठीं लागणारीं फुलें-देखील ‘युद्धसाहित्यकंत्राटांतून’ मिळविलेल्या नफ्यांतून विकत घेतलेलीं. आणि ती मुंग्यांप्रमाणें स्टेशनवर भाऊगर्दी करणारी अनामिक मनांच्या मानवांची भुतावळ. तिचा महिमा काय वर्णावा ! ‘सर्वे जन्तु निराशयः’ हेंच ह्या भुतावळीचें यथायोग्य वर्णन. हिचीं मनें तरी स्वच्छ असावयाचीं, तर तेंहि नाहीं.

ह्या नच मुंग्या — हींच माणसें,
मनें अनामिक जरि साऱ्यांचीं,
लक्करलेल्या मिनिटांचा वर
सदैव बुरखा; लाज स्वतःचीं
जशि पाप्याची नजर फिरावी
अनोळखीच्या उरावरुनी,
ह्या साऱ्यांची भेकड वृत्ति
वावरते तशि जगण्यामधुनी.
करपट दुःखी इंगित शीथिल,
नांव सोनुली, वाळा कथली;
भल्या घरींही भ्रष्ट भावना
फुटकळ आशा मोजित बसली.

ह्या भुतावळीच्या ह्या नायकांच्या नायिकाहि त्यांच्याचसारख्या ! त्यांचेंहि जीवन ‘चिमणें’च.”

“ मध्येच एक महापुरुष आमच्यांत आला आणि गेला. फार मोठ्या अपेक्षा होत्या आमच्या त्याच्याकडून. त्याला निर्वाणप्राप्ति झाली. आणि मग उठल्या

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

सुटल्या त्याच्या प्रभावळींतील यतींनीं भविष्ये आणि भाष्ये केलीं. त्या महान् आत्म्याच्या तेजाच्या दीप्तींत न्हाऊन निघण्याची भविष्यवेत्त्यांची ही केविल-वाणी धडपड. तिच्यांतूनच आमच्या कांहीं वेड्या आशा फोफावल्या.

फुटेल (होती वेडी भाशा)

भाभाळाचा कर्मठ सांधा

पडेल किंवा तडा भयंकर

वसुंधरेच्या अर्ध्या अंगा.

पण असें कांहीं घडलें नाहीं. ' दो मिनिटांची सडी शांतता शहारली अन् मिटली. ' आज दिल्लीला राजघाटावर ह्या महान् आत्म्याची छत्री भारतांत आलेल्या परस्थ पाहुण्यांना समारंभपूर्वक दाखविण्याची एक प्रदर्शनीय चीज म्हणून उन्हांत वाळत आहे आणि पावसांत भिजत आहे. ह्या छत्रीच्या गाभा-च्यांत वेळोवेळीं गोळा होणारा निर्माल्य आणि ह्या परस्थांचे वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध होणारे हस्तिदंती फोटो हींच आमची कमाई ' मुंग्यांची रांग ' पूर्वीच्याच थाटांत ' दहा दहाच्या लोकल ' सार्थी तोबा करते. ' वणिग् ' वांकडी दांडी मारतोच आहे. ' गणपत वाण्याच्या काड्याच्या पेट्यांत ' अजूनहि भरपूर काड्या शिल्लक आहेत. रूपलेखेच्या अंगणांतलें स्वस्तिक अजून पुरें झालेलें नाहीं. ' शुभ्र खादीबंद ' शेठ आतां कसलीं कंत्राटें घेतात, तें जगजाहीर आहे. ' तलम पारदर्शी वसनी ' ज्या ढेरपोट्यांनीं ताणून दिली होती, त्यांना अजूनहि, ढम्म नाहीं. आणि आंधळा, ' तो लक्कराभरणीं चांचपडे ! ' ही आमची स्थिति आहे. "

"आमच्या आकांक्षा थिट्या, आशा किरट्या आणि जीवन खुजें आहे. राणा भीमदेवाचा आव आम्ही आणतो, पण तात्पुरता कैफ उतरला कीं, पुन्हा मरगळललें पुच्छ पायांत घालून गल्लींतून पळ काढणाऱ्या, लूत लागलेल्या श्वानराजाप्रमाणें आमचीं मनें आमच्याच उसन्या अवसानाला भिऊन पळ काढतात. "

“कारकून फाइल्सच्या भाव्याखालीं वाकलेले, पुढारी व पेंढारी ह्यांत फरक नाही, मजुरांचीं हाडें दिसत आहेत, शेतकरी लाचार, जागें होणें आणि झोपीं जागें या क्रियांना फक्त शारीरिक अर्थ उरलेला, अशी केविलवाणी दैना आहे. आणि जरा कुठें मोकळी जागा पाहून संध्याकाळच्या वेळीं आप्याच्या गंडेच्या किंवा दीड आप्याची कुजकी भेळ घेऊन खात बसलेलीं प्रेमी जीवांचीं तीं युगुलें ! तीं तर ‘डिस्पेशिया’ (अग्निमांद्य) आणि ‘मॅलेन्कोलिया’ (उदासवाणेपणा) ह्या दोघांच्या संकरासारखीं मनोज्ञ दिसतात. ह्या जीवारण्याच्या जीवनावर काव्य करीत असतांना व्यास-वाल्मिकीनाहि उत्साह धैर्य, धृति आठवण्याची वानवा. मढेंकर तर बोलून चालून नवकवि ! त्यांना उपर्युक्त भीमदेवी शब्देश्वरांच्या चोथ्यावर रवंथ करणाऱ्या ह्या जीवारण्याच्या मनांत पलायनवाद आणि त्यांच्या जीवनांत वैफल्य दिसलें, तर आश्चर्य वाटावयाचें कारण नाही. वरवर दिसणाऱ्या उत्साहानें ते फसत नाहींत आणि मग आपल्या नेहमींच्या खाक्यांत ‘परिस्थितीचें पिऊन ॲसिड, लिबलिबलीं हीं मनै हडकुळीं’ असें चित्र रंगवतात. ह्यांत वैफल्य असलेंच तर त्यांत कवीचा वांटा फार थोडा आहे. क्षयी जरत्कार पुढें बसवून कॅमेऱ्याचा बल्ब दाबावयाचा, फोटो आला नाही म्हणून हळहळायचें, हा एक अगम्य आणि और प्रकार आहे.”

“मढेंकरांना आजच्या मानवाचें मन दिसतें आणि म्हणूनच त्यांनीं निष्ठाशून्य विषयलोलुप अहंकारी माणसाची विदारक चेष्टा केली आहे. कार्यप्रवण पण मर्यादित अहंकाराचा त्यांना तिटकारा असावा असें वाटत नाहीं. पण ह्या अहंकाराच्या मर्यादा माणसाला कळल्या पाहिजेत, हें त्यांचें म्हणणें आहे. ‘जमीन म्हणते मीच धांवतें, पळणारा पण दुजाच कोण’ ह्या कवितेंत हाच भाव व्यक्त झाला आहे.”

“बहुतांश लोकांचीं मनै अधू आहेत त्यांच्या झेपेचा पल्ला फार तोकडा असतो. निष्ठा त्यांना पारखी असते. जीवन जगणें त्यांना जमत नाहीं.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसैवक

आणि म्हणूनच ही अधू मनें पळ पळ पळाली तरी वईपर्यंत. मर्ढेकरांच्या डोळ्यांतून हें निसटत नाही. आणि म्हणूनच अंशा मनावद्दल लिहित असतांना ते 'अधू मनाची दुडकी कुठवर, जमेल तर ही जिथवर मापा' ह्या थाटांत लिहिताना."

"ह्या अधू मनामुळेच मानव भित्रा झाला आहे. बरें, ही भीति तगा भव्य असावयाची, तर तेंहि नाही. थिट्याखुरच्या जीवनातील भीतिदेखील थिटी व खुरटी. ' भव्य भीतिचें ओझरतेंहि दर्शन ' ह्या जीवांना घडत नाही. ' भयाणतेच्या बुरुजावरून येणारी अनामिक शीळ ' त्यांना ऐकू येत नाही, हेंच त्यांच्या सदा भित्रेपणाचें कारण होय. हा अधूपणा, हा भित्रेपणा मनातील पापांतून जन्माला येत असतो, असा मर्ढेकरांचा विश्वास असावा म्हणूनच त्यांनी ह्या पापांची वेळीं अवेळीं उच्चार केला आहे. हें पाप नष्ट करण्याचें सामर्थ्य परमेश्वराचें. त्याला आम्ही ' सांदीला पण सांवळ्यांत ' नेऊन ठेवलें आहे. त्याला ' आंवळ्यांत ढकलावयास ' हवें, ह्याची जाणीव तरी आम्हांस आहे कीं नाही राम जाणे. मग आमच्या ' फांदीनें ' मुळ्या तरी कशा धराव्यात. "

"म्हणूनच मानवी राज्यांत अनागोंदी कारभार चालू आहे. कोणी मारीत आहे तर कोणी मरत आहेत. एकाच्या आयुष्याला वितळवून भलताच सोन्याचे घड ओतीत आहे. ' कुणी पैरावा घाम, आणखी झोडावी कुणी अखंड पंगत,' असा प्रकार आहे. रडणारे रडत आहेत. रडवणारे रडत आहेत. तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत आजची परिस्थिति पाहून भाकड कुडमुड्या जोशाच्या भविष्याची लंकी चवडीं वर्णनें करणाऱ्या तथाकथित द्रष्ट्यांची लांडी लुडबूड चालू आहेच. त्यांतल्या त्यांत काळ टपलीवर टपली मारतो आहे. शेवटीं ह्या सर्व फाफटपसान्याचा फलादेश काय ?"

अखेर घेतां टक्कर जैरि मग
युगायुगाचें फुटेल भाल,
अशाश्वताच्या समशेरीवर
शाश्वताचीहि तुटेल ढाल !

“ जगाच्या कुंडलीवरून तर्कगत पद्धतीने वर्तविलेले भविष्य हें असें आहे. एकंदरीत आज ह्या जगांत विकृति म्हणजेच कृति, हें समीकरण सर्वमान्य होऊन बसलें आहे. मधून मधून ह्या जीवारण्यांतील ‘हरीच्या लालांना’ देवाची आठवण होतें, पण तीहि यथातथाच. कुंतीची मल्लू कां होईना, पण मोलाची भाक्ती [‘विषदः सन्तु नः शश्वत्’] त्यांच्या वांट्याला आलेली नाही. मग भक्तीच्या अभावीं आत्मविश्वास कोठून येईल? म्हणूनच निष्ठाशून्य, लिवलिवलेलीं हीं हडकुळीं मनें रडताहेत.

तुझ्यासाठीं देवा । काय म्यां झुरावें

झुरळीनें कैसें । पतंगावें ।

आजच्या समाजाचा बुरखा जरा बर करून पाहिला, तर हेंच दृश्य दिसेल.”

“ युद्ध आणि फाळणी (भारताची) ह्या दोन मरी आयांच्या फेऱ्यामुळें झालेल्या मांगल्याच्या विधळवाटीमुळें मढेंकरांना संताप आलेला आहे. यंत्रयुग चोकाळलें आहे. माणसाला वित्त व वनिता आणि क्वचित् वारुणी ह्यांपलीकडे कांहीं दिसतच नाही. सत्ता वित्तानुषंगी. धर्माच्या नांवानें खून, जाळपोळ, भ्रष्टाचार, स्वातंत्र्याच्या सोंगाखालीं दरोडे, लुटालूट, असें ह्या जीवनाचें चित्र मढेंकरांना दिसलें. ह्यांत कोणत्याहि मांगल्याला स्थान नाही. कोणतींहि नीति-मूल्यें टिकाव धरून नाहीत. माणसाला जनाचें बंधन नव्हतेंच; मनाचेंहि उरलेलें नाही. अशा काळांत निष्ठावान् मनें देखील विचलित होतात. श्रद्धा कोलमडते, निष्ठा चळते. पण हें सर्व होत असतांना माणसाची जी तडफड होते तीतून त्यांच्या मूळ निष्ठांचें दर्शन होतें. मढेंकरी काव्य म्हणजेच सद्यः-कालीन यंत्रनिष्ठ मानवाच्या निष्ठाहीन ओंगळपणामुळें झालेला कवीचा चाड्मयीन तडफडाट होय. विकारी परिस्थितीमुळें संतप्त झालेल्या मढेंकरांचें हें चित्र आहे.” * श्री. देशपांडे ह्यांचेप्रमाणेंच पण त्यांचेहूनहि अधिक

* ‘मढेंकरांची कविता : एक अभ्यास-२’ डॉ. वि. देशपांडे; सत्यकथा, आगस्ट, १९५४.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसंवक

सूक्ष्मतेनें मर्देंकरांच्या कवितानिर्मितीमागील मनाचा परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न त्यांचे एक समविचारी टीकाकार प्रा. वा. ल. कुळकर्णी ह्यांनीं पुढील प्रमाणें केला आहे :*

“ मर्देंकरांची ही कविता वाचतांना असें वाटतें कीं, • तिच्यांतील पुष्कळसा भाग हा ते आपल्याशींच अद्याप गुणगुणत आहेत. तें गुणगुणणें इतरांना ऐकूं जात असलें तरी तें खरेंखुरें आत्मगुंजन आहे. आपल्याच हृदयाशीं शब्दार्थांचा ताल जुळविण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत आपल्याला आलेले व येत असलेले उत्कट भावानुभव परिस्फुटित होऊं शकतात कीं काय हें पाहात आहेत; अर्थात् ते परिस्फुटित होत असतांना त्यांतील कित्येक शब्द तर अद्याप त्यांच्या ओठांवरच रेंगाळत आहेत. ते अद्याप नीटसे बाहेर आलेले नाहींत; असा भास होत आहे; कांहीं शब्द बाहेर आले आहेत; परंतु त्यांचें सुद्धां स्वरूप असें आहे कीं, आजच्या काव्याच्या जमान्यांत ते अनोळखी, एकाकी वाटत आहेत. शिवाय त्यांच्याकडून व्यक्त होत असलेल्या भावनांपेक्षां व विचारांपेक्षां त्यांच्या मार्गें असलेल्या अव्यक्त भावनांचें व विचारांचें अजस्त ओझेंच ते अधिक वाहत आहेत त्या ओझ्याखालींच ते वांकलेले आहेत. व्यक्त जें आहे तें खरें पाहतां थोडें आहे. परंतु त्याजकडे पाहिलें असतां जें व्यक्त झालेलें आहे त्यावरून अव्यक्त असें बरेंच मार्गें राहिलेलें आहे याचीच जाणीव विशेषत्वानें होत आहे. ”

“ मर्देंकरांची कविता दुर्बोध व्हावयाला हें एक कारण होत असावें. वाचकांना ती कविता वाचतांना आपल्या कल्पनाशक्तीला नेहमींपेक्षां अधिक ताण द्यावा लागतो. व्यक्तावरून अव्यक्त ओळखावें लागतें. किंवा खरें म्हणजे अव्यक्ताचें स्वरूप ओळखून त्यावरून व्यक्ताचा अर्थ लावावा लागतो. त्या कवितांमागील मनोभावाशीं (mood) आपल्या मनोभावांचे सूर जमते घ्यावे लागतात व मग ‘अति हळुवारपणा चित्ता आणूनिया’ ह्या काव्याचा आस्वाद घेतला

* मर्देंकरांची कविता : कांहीं विचार; सत्यकथा, फेब्रुवारी १९४८.

असतांना त्यांतील सुमतरल विचारानुभवांची व भावानुभवांची सुखद जाणीव होऊं लागते. मढेकरांचें हें गुणगुणणें जरा अधिक कान देऊन ऐकलें पाहिजे; अधिक मन लावून समजावून घेतलें पाहिजे, हें नक्की. त्यांतून शिरपणारे भाव व विचार ह्यांचे पाझर ज्या अव्यक्तांतून उगम पावले आहेत ते न्याहाळण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मढेकरांच्या कवितांपैकीं कांहींतील आशय आपल्या झटकन् ध्यानांत येतो, एवढेंच नव्हे तर त्यांचें सौंदर्यहि आपणांस जाणवतें, असें अनेक आस्थेवाईक वाचक म्हणतात. व हें त्यांना त्यांच्या सगळ्याच काव्याबद्दल अनुभवास येत नाही ही त्यांची खरी तक्रार आहे. परंतु ज्या अर्थी आपल्याला कांहीं कवितांचा आशय लक्षांत घेऊन आनंदहि होतो, त्या अर्थी उरलेल्या कवितांचा आशय कां लक्षांत येत नाही हें एकदां त्यांनीं तपासून पाहिलें पाहिजे; एवढें तरी त्यावरील आपलें मत देण्यापूर्वीं त्यांनीं मनाशीं विचारलें पाहिजे. ”

“मौज अशी आहे कीं, ज्याप्रमाणें मढेकरांच्या काव्यांत व्यक्तापेक्षां अव्यक्ताचाच भाग अधिक आहे, व त्याचें स्वरूप काव्यास्वादाच्या दृष्टीनें समजावून घेणें अगत्याचें आहे, त्याचप्रमाणें जो भाग व्यक्त आहे त्यांत वापरलेली भाषा व कल्पनाचित्रें हीं दोन्हीहि मराठी कवितेच्या वाचकांच्या अपरिचयाचीं आहेत. जेव्हां मढेकर

जैसे विमानाचे पंख । फडफडल्याविनाही डंख

मारितां हवेस, शंख । हवा करी ॥

तैसे ज्ञान भाणि वासना । दृश्य प्रदर्शनाविना

दंश करितां मन्मना । ओरडे तें ॥

किंवा

माझ्या अंतरीं अमाप । दाटते काळोखाची वाफ ।

जिथें हांक-शिष्टी साफ । किंचाळते ।

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसैवक

किंवा

मनांतल्या पातकांचे । होती क्रिस्टल तयार

ह्यांसारखीं उपमा रूपकें* साधतात, त्यावेळीं वाचक हा थोडाबहुत गांगरूनच जातो. त्याला ही कल्पनाचित्रें एकतर काव्याच्या प्रांतांत सर्वस्वी अपरिचित असल्यामुळें अकाव्यात्मक वाटतात. व दुसरें असें कीं, त्यांतून डोळ्यांसमोर येणाऱ्या कल्पनाचित्राकरितां जी त्यानें उत्सुकता दाखवायला हवी तीहि तो दाखवीनासा होतो व म्हणूनच तो तीं कल्पनाचित्रें त्याच्या डोळ्यांसमोर हवीं तशीं आकारूं शकत नाहींत. परंतु येथें प्रश्न असा विचारावयाला हवा कीं, असलीं कल्पनाचित्रें (इमेजिस) मढेंकरांनीं आपल्या ह्या काव्यांतून कां वापरलीं आहेत ? किंवा अधिक व्यवस्थितपणें हाच प्रश्न विचारावयाचा झाला तर असें म्हटलें पाहिजे कीं, हीं अशा प्रकारचींच कल्पनाचित्रें मढेंकरांच्या काव्यांत कां अवतरलीं ? आपलीं जुनींच काव्यप्रांतांतील कल्पनाचित्रें त्यांत कां अवतरलीं नाहींत ?”

“ ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, हीं जीं उपमानें बदललीं आहेत तीं उपमेयें बदललीं म्हणूनच बदललेलीं आहेत. मढेंकर ज्या अन्तःसृष्टीचें चित्र आपल्या काव्यांतून रेखाटण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, त्या अन्तःसृष्टीशीं संलग्न अशींच हीं कल्पनाचित्रें आहेत. आपण सगळेच आज यंत्रयुगांत वावरत आहोंत. ह्या यंत्रयुगांत मानवी जीवनांत ज्या प्रचंड घडामोडी झालेल्या आहेत व होत आहेत त्यांत मानव हा दिवसेंदिवस अधिकाधिक व्यक्तित्वसंपन्न होत आहे कीं, व्यक्तित्वशून्य बनत आहे हें कळेनासें झालें आहे. आजपर्यंत जीं जीवनमूल्यें उरापोटाशीं धरून आपण बसलों तीं गडगडणार कीं काय अशी भीति प्रतिक्षणीं वाटूं लागली आहे ह्या जीवनमूल्यांची जागा कोणतीं मूल्यें घेतात तेहि नीटसें ध्यानांत आज येत नाहीं, आपल्या मनाची स्थिति गोंधळल्यासारखी झाली आहे. जीवनाची

* कांहीं कविता, क्र. ७, २६ पहा.

विलक्षण ओढ सर्वांना जाणवत आहे, व ह्या ओढीने फरफटले जाऊन तुम्ही आम्ही आपले नित्याचे व्यवहार करीत आहोंत; परंतु विश्वास, श्रद्धा, स्थिरता, समाधान, शांति इत्यादि शब्दांतील कल्पनांचे व आपले आतां फारसें नाते शिल्पक राहिलेले दिसत नाही: त्यांचे ऐवजीं साशंकता, अश्रद्धा, अस्थिरता असमाधान व अशांति यांचेच प्रस्थ सर्वत्र माजलेले दिसत आहे. थोडक्यांत म्हणजे आपली अन्तःसृष्टि ही हळूहळू ढांसळत आहे. ती सावरण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी भोवतालच्या घडामोडींचे तिला एवढे विलक्षण हादरे बसत आहेत कीं, तिच्या स्थिरतेची आशा आतां नाहीशी होऊं लागली आहे. मर्ढेकरांच्या बहुसंख्य कवितांतून ह्या ढांसळत असलेल्या अन्तःसृष्टीचीच क्षणचित्रे उमटलेली आहेत. आजच्या ह्या 'तांबट-पितळी सृष्टीच्या, यंत्रयुगांत जीं मूल्ये म्हणून मानवांना विलोभनीय वाटूं लागलीं आहेत, तीं मूल्ये आपल्यापुरतीं तपासण्याचा प्रयत्न मर्ढेकरांनीं केलेला आहे; खरे म्हणजे ह्या अन्तःसृष्टीचे पडसाद त्यांच्या काव्यांत आपोआपच उमटत आहेत. त्यांच्या संवेदनासुलभ मनावर उमटलेले आजच्या यांत्रिक जीवनाचे विविध ठसे व त्यांनीं चाळवले गेलेले भावतरंग व विचारतरंग त्यांच्या ह्या काव्यपंक्तींतून प्रगट होत आहेत. नव्हे, होऊं पहात आहेत. ह्या यंत्रप्रेरित व यंत्रनियंत्रित जीवनांतील विविध भावानुभव त्यांत प्रतिबिंबित होत आहेत. त्यांत जसें ह्या यंत्रसृष्टीबद्दल कुतूहल आहे; तिच्यांतील गहिरें सौंदर्य ओळखण्याचीहि खटपट आहे, तिनें मुग्ध झालेल्या मनाचेहि दर्शन आहे—

अवीट चक्रे बाहुपाश हे
दांतांदांतानुनी गोत्रती,
पेरूवाणी बोरंवाणी,
बटन दाबतां, उडून जाती—
बलब नि ठिपके हिरवे लाल
फूलपाखरें जणूं इराणी !

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

पहा, पहा ही एकतानता
तांबट-पितळी सृष्टीची ह्या;

किंवा

टणक कौळसा पवित्र्यांत हा
खोरुनि घेई पावड्यांत अन्
झोकुनि देई पहा लीलया
तसाच भाट्टित अचूक झरकन्
आणि फुरफुरे भट्टी जैसी
हले सावली-प्रकाश तैसा.

.....

थन्नयुगांतिल नवनृत्याचा
स्थाणुभाव हा प्रगटे येथें
मनोज्ञ मुद्रा शिल्पित एक
संगमरवरी मांसामध्ये.

—अहा कौळसेवाला काळा !

नव्या मनूंतिल गिरिधर-पुतळा.—

तसेंच त्या सृष्टीनें भ्रमितचित्त केलेला, भारून टाकलेला, आपण काय करीत आहोंत, आपल्याला हें कोण करायला लावीत आहे, याचा काय अघोर परिणाम होणार आहे इत्यादींची ज्याची जाणीवहि नाहीशी होत आहे असा 'रखड, रखड, रखडणारा,' व्यक्तित्वशून्य बनून लागलेला, मनाची हुरहूर शरीरोपभोगांत बुडवून टाकून पाहणारा व त्यामुळेंच हळूहळू संज्ञाशून्य बनून लागलेला, असा जो आजचा मानव व त्याची ही सृष्टि ह्यांच्या दर्शनानें, तत्संबंधीच्या चिंतनानें झालेलें दुःख, घाटलेला उद्वेग, मनाला आलेली चीडहि त्यांत व्यक्त झाली आहे.

वरागी ग्रंथ संग्रहालय, ठाण. एपब्लनप
अनुक्रम ३८.६७५... वि: यरिअ
आफ २२३३... मढेकर, वाळ सीताराम

आमुचें मरण
आम्हीच जळण
पाहिलें या डोळां !

.....
लावा दुर्विण आकाशीं । फोडा परमाणू-राशि ।
आम्हीं आधाशी ? उपाशी ! आम्हां नेणें ! ” ॥

.....
जीव पैशाला पासरी । अणु-युगीं ॥

.....
संज्ञा पावे अंतर्धान । मंत्रावीण चाले यज्ञ ।
सगळे धन्वंतरी प्राज्ञ । मचि रोगी ॥

.....
परिस्थितीचें पिऊन ऑसिड
लिवलिवलीं हीं मनें हडकुळीं
लायतील रे कधीं तरी का
यांवरही तव नारळ-बकुळी...

.....
बांबिल तळलें सुके उन्हांत...

..... काव्यसंग्र-
अशा अनेक पद्यपंक्ति येथें उद्धृत करता यताल, परणु नव्ण... । आहित.
हांतील* पाहिल्या वीस पंचवीस कविता ह्या दृष्टीनें वाचण्यासारख्य हें एकत्र
मढेकरांची सर्वच कविता ही एकजिनसी आहे. तिच्यामागचें मन उमटली
आहे, हें लक्षांत येण्याइतकी त्या मनाची छाप त्या समग्र कवितेव-
आहे. परंतु त्यांतल्या त्यांत ह्या पाहिल्या ओव्या बऱ्याचशा एकसं च आहेत.

* ' काहीं कविता '

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

त्यांत प्रगट झालेला मनोभाव हा युद्धकालांत बळावत गेलेला आहे. त्यांच्यातील दृष्टिकोणाशी जुळत्या अशा अनेक कविता पुढील स्फुटांत आहेत. आजच्या यंत्रयुगीन जीवनाकडे बघण्याची वर वर्णिलेली मर्ढेकरांची दृष्टि ह्या गीतांतून अधिक स्पष्ट झाली आहे. व ह्या सर्वांतून प्रगट होणारें मर्ढेकरांचें मन ह्या यंत्रयुगीन जीवनाच्या चिंतनानें अशा प्रकारचें बनलें आहे कीं, त्याजकडून शब्दद्वारां होणारी भावनांची वा विचारांची अभिव्यक्ति ही त्या यांत्रिक जीवनाच्या रूळलेल्या परिभाषेंत व त्याच्याशी संबंध असणाऱ्या— नव्हे, त्यांतून निर्माण होत असलेल्या व झालेल्या नव्या कल्पनासंकेतांतून आपोआप होत आहे व हें स्वाभाविक आहे. जेव्हां मर्ढेकर गुणगुणतात :

किती वितींचें जीवन माझे
तुलाच ठावें, सदारंग तूं;
किती शितांची माझी भूक
ओरबाडते आंतिल किंतू ;
होतें-आहे-होईल यांतून
बीज वाहते होण्याचीच;
ह्या स्नायूच्या तारांचा रे
तुझ्याच हातांखालीं स्वीच.
पुरेल मजला स्थिर वाटोळ्या
तेजाचा बघ असा जरी क्षण
मेल्याविण जें जळतिल तारा,
तरारतिल अन् स्नायूंचे कण !

तेव्हां ह्या चरणांतून आपल्या डोळ्यासमोर तरळणारीं : विजेच्या तारा, त्यांतून वाहणारा विजेचा प्रवाह, त्या विद्युत्शक्तीचा स्पर्श होतांच तरारून चकाकणारीं फिलामेन्ट्स इत्यादि कल्पनाचित्रें हीं त्यांतून व्यक्त होणाऱ्या भावतरंगांना व विचारतरंगांना किती पोषक आहेत ह्याची सहज कल्पना येऊं शकते.

मढेकरांच्या काव्यांत हीं यंत्रसृष्टींशीं संबध असलेलीं कल्पनाचित्रें (images) कां अवतरलीं ह्याची कारणमीमांसा वरीलप्रमाणें आहे. मढेकरांच काव्य समजावून ध्यावयाचें असल्यास हीं कल्पनाचित्रें प्रथम डोळ्यांपुढें आकारलीं गेलीं पाहिजेत : हीं कल्पनाचित्रें हें एक मढेकरांच्या काव्याचें वैशिष्ट्य असलें, तरी ह्या वैशिष्ट्यानें त्यांच्या काव्याला जसें सौंदर्य आणलेलें नाहीं, तसेंच त्यानें त्यांतील सौंदर्य कमीहि केलेलें नाहीं. त्यांतील खरें सौंदर्य हें ह्या कल्पनाचित्रांत नसून त्यांतून व्यक्त होणाऱ्या भाव व विचारसंपदेंत आहे. व हे भाव व विचार यथोचित व्यक्त करणें वा सूचित करणें हेंच त्या कल्पनाचित्रांचें कार्य आहे. तें कार्य तीं साधतात कीं नाहीं हें आपण पाहिलें पाहिजे. ”

“ यंत्रयुगांतील ह्या व्यक्तित्वशून्य वनूं पाहाणाऱ्या मानवाकड बघून जरा

भसशिल भोळ्या कुठें भैरवा,
उघड तुझे तर तीनही डोळे;
भस्म करी गा अतां तरी हे—
हे हाडांचे खडे सांपळे !

तरी त्यांचा हा सगळा त्वेष, हें सगळें दुःख, हा सगळा उद्वेगता हागमून शोभनांत गुंतलेल्या आजच्या काळांतील मानवांकडून कांही जीवनविषयक श्रेष्ठ मूल्यें ठोकलीं जात आहेत ह्या दुःखद जाणिवेतून उफाळून आलेली आहे: त्याच अव्यक्त शक्तीला उद्देशून जेव्हां तेच म्हणतात कीं, माझ्या बरगड्या ह्या ठिसूळ झालेल्या आहेत व तुझ्या आलिंगनानें त्या पिचूनहि जाण्याचा संभव आहे, पण असें असूनहि तूं मला आलिंगन द्यावयाला ये. तेव्हां ह्या असल्या हाडांच्या तिरड्यां आपण कां संभाळल्या ह्याचें कारण सांगतांना

हृदयामधल्या हेतूलागीं

हव्यात हाडांच्या ह्या तिरड्या !

असेंच ते म्हणतात.

आजच्या, स्वतःला ज्ञानी म्हणविणाऱ्या, मानवाबद्दल बोलतांना ते म्हणतात:

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसंवक

जाणें हें सर्व सर्व सर्व । नुरे जाणण्याचाही गर्व
मतामतांचे निखर्व । मोजिले म्यां ॥
आली बेरीज शून्याची । उणें चाड अन्यायाची ।
भागा वाण माणुसकीची । गुणा दंभें ॥
सांगा सांगा हो उत्तर । अजुनी ना शून्याकार
मग लावा अटकेपार । चीड-झंडे

किंवा

आम्ही ज्ञानवंत भागलों । ना पश्चात्तापें पोळलों
नाहीं कधीं हळहळलों । परदुःखें ॥
वेचिले ज्ञान कण कण । जैसे कीं वालुकारण,
झालों कोरडे पाषाण । बुद्धिरूपी ॥
आमुची संज्ञा ही दरड । रखरखीत देहापाड,
वरी अहंतेचा पहाड । लागलासे ॥
होतां तप्त ही जमीन । नाहीं अश्रू, नाहीं घाम ।
वांझ पोटीस इनाम । रुक्ष काया ॥

तेव्हां मर्तेकर हे आत्मशोधन करीत आहेत, मानवाच्या आजच्या अंतर्मनाचा
ठाव घेत आहेत हेच लक्षांत येतें :

टिऱ्या अर्धपोट । जोंवरि आहेत,
ओंगळ समस्त । आम्ही नंगे ।

असें जेव्हां ते चिह्न पुटपुटतात तेव्हां कोणत्या मूल्यांची त्यांना आस
लागलेली आहे ह्याची सहृदयाला जाणीव झाल्यावांचून राहत नाहीं. माणु-
सकीची, हृदयांतील सुकोमल भावांची, सर्व प्रकारच्या साफल्यांच्या दर्शनाची
त्यांना आस आहे; म्हणूनच

बाळगुनी हा पोटी इवला

गोळा, हंसशी प्रसन्नतेनें,

ह्या कवितेंत

किंवा

पोरसवदा होतीस, कालपरवा पावेतों

ह्या छोट्याशा गीतांत त्यांनीं

‘थांब उद्यांचे माऊली तीर्थ पायांचें घेई तों,’

ह्या शब्दांनीं ह्या ‘उद्यांचे माऊलीस’ अभिवादन केलें आहे. ‘बोंड कपाशीचें फुटे’ ह्या गीतांत एका स्त्रीच्या हृदयांतील सुकोमल भावांचें दर्शन घडविलें आहे. ह्या त्यांच्या कविता वाचीत असतांना आपले अत्यंत सूक्ष्मतरल असे भावानुभवहि मढेंकर किती नाजुकपणें व्यक्त करूं शकतात ह्याची कल्पना येते. ह्याचा अर्थ असा कीं, ह्या भावानुभवांतील सौंदर्य त्यांना जाणवलेलें असतें. त्याची प्रतीति त्यांना उत्कटपणें आलेली असते व ते त्यांना त्यांच्याच आकारांच्या त्रुटित पद्यपंक्तींतून व्यक्त करतात.”

“ मढेंकरांची आत्मनिष्ठा ही इतकी प्रबल आहे व मढेंकर हे आपल्या भावानुभवाशीं प्रामाणिक राहण्याचा एवढा जोरानें प्रयत्न करतांना दिसतात कीं, ह्या प्रयत्नांत अभिव्यक्त होणाऱ्या त्यांच्या भावानुभवाचा भाग हा पुष्कळदां त्यांचाच राहतो, तो रसिकांच्या वाट्याला फारसा येत नाहीं.

वडारणीच्या मुलें लागलीं

पाठंगळीला दिवसा ढवळ्या

ह्या कवितेंत हा अनुभव येतो; येथें मढेंकर काय गुणगुणत आहेत तें नीटसें लक्षांत येत नाहीं. येथील कल्पनाचित्रें हीं इतकीं अनपेक्षित असतात, त्यांच्या मागील अव्यक्त हें तुम्हां-आम्हांला एवढें बुचकळ्यांत टाकतें कीं, त्यांतून आपल्या डोळ्यांपुढें उत्पन्न होणारें भावचित्र हें आकारच धरूं शकत नाहीं. अशाच स्वरूपाचा अनुभव त्यांच्या कांहीं इतर कविता वाच-

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

तांना अधून मधून येतो. त्यांची ' रेडिओंत अन् राधेक्रिशन ' ही कविता वाचतांना मला ह्याच अनुभव आला. परंतु ज्या ज्या ठिकाणी तो येतो त्या त्या ठिकाणी भावानुभवाचें स्वरूप जरी निटसैं लक्षांत न आलें तरी उत्कटता व सत्यता हीं जाणवल्याखेरीज राहत नाहीं; स्वतःशीं प्रामाणिक राहून त्याचि अभिव्यक्ति करण्याच्या ह्या तीव्र इच्छेनेंच मर्दकरांचें अर्धजागृत संज्ञाप्रवाहाचें दर्शन घडविण्याचे प्रयत्न जन्माला आलेले आहेत. त्या प्रयत्नाच्या मार्गें आस्था आहे. आत्मदर्शनाची ओढ आहे. जें आहे, त्याचें खरें स्वरूप ओळखण्याची व व्यक्त करण्याची अति तीव्र इच्छा आहे हें नक्की; ह्या सर्व गोष्टींचा प्रत्यय त्यांच्या ह्या कविता वाचतांनाहि येतो. ह्या कवितांतूनहि मर्दकरांनीं पुष्कळ ठिकाणीं आपल्या अगोचर अन्तर्मनाचा शोध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. व अर्धसुप्त अवस्थेंतील संज्ञांचें व त्यांतून आलेल्या अनुभवांचें चित्रण केलें आहे. ह्या दृष्टीनें

पंचगव्य-शर अखिल जगाचे,
दांत विचकुनी गेली रात्र
सूर्य पहातो जरा चकाणा
मच्छरदाणीवरी बांधुनी
छप्पर गेला कोण शहाणा ?

ही कविता वाचण्यासारखी आहे. त्यांच्या इतर कवितांतूनहि आपल्या मनांतील भावांशीं जे वाद, जीं कल्पनाचित्रें, जे शब्द, जे त्यांच्या पाठांतरांतील काव्यांचे चरण साथ देत आहेत असें त्यांना त्या क्षणीं वाटतें त्यांच्यासकट व त्यांच्या मदतीनें आपली भावाभिव्यक्ति करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति, दिसून येते. 'घनःश्याम सुंदरा श्रीधरा.....गिरिणोदय झाला.....' 'कुत्रापि पलितं तोयं.....' 'शुभं करोति कल्याणम्', इत्यादि पद्यपंक्ती त्यांच्या काव्यांतून अगदीं अनपेक्षितपणें अवतरतात : त्या तशा अवतरत असतांनाच

त्यांत हवा तो शब्दबदल होतो : परंतु त्यानंतर त्याचें जें स्वरूप बनतें तें मुळांतील भाव व विचार परिपुष्ट करणारेंच असतें.”

“मढेकरांची ही कविता वाचतांना जी गोष्ट विशेषत्वानें जाणवते, ती म्हणजे ही कीं, मढेकर हे एक अत्यंत चोखंदळ गृहस्थ आहेत. त्यांच्या संवेदनाशक्ति ह्या अत्यंत तरळ आहेत. ते सौंदर्योपासक आहेत असें म्हणून नुसतें भागणार नाहीं. म्हणून मी असें म्हणतो कीं रूप, रंग, रस, गंध, नाद व स्पर्श ह्या सर्वांतून भासमान होणारें सौंदर्य, त्यांची सौंदर्यपिपासुवृत्ति ही हळुवारपणें टिपून घेत असावी व ह्या सर्वांतून जें जाणवलें तें तितक्याच हळुवारपणें व्यक्त करित असावी. एखाद्या अनुभवाचें चित्रण करतांना मढेकर हे त्या अनुभवाच्या रूपगंधादि सर्व अंगप्रत्यंगाचें इतकें सूचक दर्शन घडवितात कीं, ते कवि आहेत कीं चित्रकार आहेत याची भ्रांति पडते. मढेकरांच्या काव्याचा हा एक विलोभनीय विशेष आहे. त्यांचें काव्य हें जितकें विचारगर्भ व भावदर्शी आहे तितकेंच तें त्यांतील रेखीव जिवंत कल्पनाचित्रांमुळे वाचनीय बनलेलें आहे. त्यांच्या ‘न्हालेल्या जणुं गर्भवतीच्या’, ‘फलाटदादा फलाटदादा’, ‘गोंधळलेल्या अन् चिंचोळ्या’, ‘देवाजीनें करुणा केली’, ‘जिथें मारते कांदेवाडी’, ‘काका बंवाळ अंधारीं’ इत्यादि कविता वाचीत असतां जीं कल्पनाचित्रें डोळ्यापुढें येतात त्यांत रूप, रंग, स्पर्श व गंध ह्यांच्या जाणीवेबरोबर ज्या यंत्रयुगीन जीवनांगांचीं तीं प्रसंगदर्शनें असतात त्या जीवनांगांतील धांदल, धडपड, व गतीहि व्यक्त करण्याचें सामर्थ्य असतें”.

मढेकरांनीं चालू विज्ञानवादी काळाचें आव्हान स्वीकारून आपल्या काव्य वृत्तीच्या संचारासाठीं एक स्वतंत्र क्षेत्र निर्माण करून जो एक वेगळेपणा स्वीकारला होता, आपल्या अनुभूतीच्या प्रगटनार्थ नवे संकेत आणि नवीं प्रतीके ह्यांचा अवलंब घिटार्हेनें करण्याचा जो प्रयत्न सुरू केला होता तो नावडत असूनहि अनेक समकालीन कवि त्यांच्या प्रामाणिकपणाकडे व आपली पृथगात्मता सवंग लोकप्रियतेच्या आहारीं न जातां, शाबुद राखण्यासाठीं सतत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

बाळगल्या जाणाऱ्या दक्षतेकडे किती आदराने पाहत असत ह्याची साक्ष तांबे, माधव जूलियन् ह्यांच्या पठडींतील एक तरुण अग्रेसर व लोकप्रिय कवि श्री. बा. भ. बोरकर ह्यांनीं मुंबई आकाशवाणी केद्रांतून त्यांना जी खालील श्रद्धांजलि वाहिः तीत पाहावयास मिळते :

“ पाश्चात्य शिक्षण, पाश्चात्य साहित्य आणि पाश्चात्य जीवन ह्यांचे विपुल संस्कार मढेकरांनीं घेतले आणि पचविले; पण त्यांच्या कवितेचा बाणा अस्सल मराठीच राहिला. ज्यांना संतवाङ्मयाचा चांगला परिचय आहे त्यांना हे पाहायला मुळींच वेळ लागणार नाही. त्यांच्या रचनेतून आणि शैलीतून संत-साहित्याचे हे संस्कार वरचेवर डोकावतांना आढळतात. पण हे संस्कार केवळ त्यांच्या शैलीपुरते मर्यादित नाहीत. त्यांच्या तळमळीतून आणि धिटार्ईतून ते दिसतात. आजच्या ढोंगांवर जेव्हां मढेकर तुटून पडतात किंवा त्यांची टर उडवतात तेव्हां त्यांच्या अंगांत तुकाराम संचारल्याचा भास होतो. आणि त्यामुळेच अत्यंत कोमल भावनांचा आणि तितक्याच सूक्ष्म सौंदर्यदृष्टीचा हा कवि शब्दांचे आसूड करून दंभाची कातडी सोलतो. ह्या त्यांच्या वृत्तीमुळेच संस्कृतिसंरक्षक म्हणविणाऱ्यांनीं त्यांच्याविरुद्ध काहूर उठविले आणि त्यांच्यावर अश्लीलतेचा सोयिस्कर आरोप केला. ह्या आरोपाचा यशस्वी मुकाबला तर मढेकरांनीं केलाच, पण त्याबद्दल त्यांनीं विरोधकांविषयी कधीच अढी धरली नाही, कीं आपण नवे पर्व निर्माण करीत आहो, असा अभिनिवेशहि आपणाला शिवू दिला नाही. पिंडाने हा ‘बालकवी’सारखा अत्यंत कोमल, सौंदर्यवादी कवि. पण विज्ञानाच्या चक्रव्यूहांत सांपडलेल्या नव्या कालाने त्यांना आव्हान दिले होते आणि त्यांनीं ते स्वीकारले होते. ते रक्तदावाने वारले हें सकृत्-दर्शनी जरी खरे असले तरी ते खरे वारले ते कोमल आणि स्वाभिमानी मनाचा या कालांत जो विचित्र कोंडमारा होतो त्याच्या दावामुळे, त्याच्या आव्हानाला तोंड देतां देतां. त्यामुळे ‘बालकवि’ गेले तेव्हां जी हळहळ सर्व महाराष्ट्राला त्या काळीं जाणवली आणि अजूनहि जाणवत आहे, तीच आजच्या

महाराष्ट्राला मढेकरांच्या निधनानें वाटते आणि पुढेहि वाटत राहिल”.

“ मढेकर मराठी कवितेच्या आम्रवृक्षावरची खार होते. गाभुळलेलें फळ अचूक हेरण्याइतके ते चतुर होते. आपल्या नाजुक दांतांची त्याच्यावर कुसर करण्याइतके ते कुशल होते. आणि तिच्यासारखेच वरच्या शाखेवर असूनहि ते बुजरे होते. रामाइतकाच सरस्वतीचा पुण्यवान हात त्यांच्या पाठीवरून फिरला होता. खारीप्रमाणेंच त्यांनीं कांहीं क्षण धिटाईनें आमच्याकडे पाहिलें आणि अकस्मात् ते अदृश्य झाले. ”*

मढेकरांचे नवकाव्यलेखनप्रयोग चालू होते त्याच वेळेस कथाक्षेत्रांतहि नवलेखनाचा त्यांचा प्रयोग सुरू होता. ‘रात्रीचा दिवस’, ‘तांबडी-माती’ आणि ‘पाणी’ ह्या कादंबऱ्या त्यांचीं फळें होत. “ मढेकरांच्या कवितेनें— म्हणजे ‘कांहीं कविता’ व ‘आणखी कांहीं कविता’ ह्या त्यांच्या विशिष्ट कवितेनें— आपल्या क्षेत्रांत जो गहजब माजविला तसें कादंबऱ्यांनीं केलें नाहीं : म्हणजे टीकाकारांना तेवढें डिवचलें नाहीं ! त्यांनीं ‘रात्रीचा दिवस’कडे काणाडोळा केला आणि तसलें खूळ पसरण्याचा संभव नाहीं ह्या समाधानांत ते कसोशीनें विसरले. उरलेल्या आणि नंतरच्या, दोन कादंबऱ्या ‘तांबडी माती’ आणि ‘पाणी’— ह्यांतील कथाभागानें आडोसा करून दिल्या-मुळें तो डोळ्यांवर आला नाहीं. ह्याचा अर्थ असा नव्हे कीं कवितेपुरती बंडखोरी करून कादंबरीबाबत मढेकरांनीं संभावित रीतीभातीशीं मिळवून घेतलें. त्या दोन साहित्यप्रकारांच्या प्रकृतींतील फरकामुळें तसें वाटणें साहजिक आहे. कवि मढेकर आणि कादंबरीकार मढेकर हे एक आहेत. वेगळे अथवा दुभंगलेले नाहींत. तीं दोन अंगें एकमेकांना पूरक आहेत, विरोधी नाहींत. हें कटाक्षानें एवढ्यासाठीं सांगावयाचें कीं, नेहमींच तसें नसतें. सत्य आणि स्वप्न अशी आपापल्या कलासृष्टीची सुटसुटीत फाळणी करून एक भाग कादंबरीवर आणि दुसरा काव्यावर सोपविणारे दुहेरी कलावंत असतातच. जणुं

* साप्ताहिक ‘मौज’; २५ मार्च १९५६.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

एका हातचें पाप दुसऱ्या हातानें फेडावयाचें. निदान त्या दोन द्रव्यांचें परस्पर प्रमाण बदलून मिश्रणें बनवावयाचीं ! मर्ढेकरांच्या सृष्टींत तशी सोय नाही. एकच रसायन निरनिराळ्या आकारांच्या पात्रांत त्यांनीं ओतून पाहिलें. कादंबरीचें पात्र असें कीं, त्याचा घाट आणि रंग ह्यांनीं त्या रसायनाला सौम्यपणा दिला; काव्याचें पात्र—निदान त्यांच्या काव्यानें—इतकें पारदर्शक आणि उघड्या तोंडाचें कीं त्यामुळें दूरच्याचाहि दाह झाला ! उभय क्षेत्रांत मर्ढेकरांनीं 'सत्यमजुरी' केली. 'सत्यमजुरी' या विलक्षण शब्दाची बनावट 'रात्रीचा दिवस' चा नायक दिक्पाल ह्याच्या अंतर्मनाची. पण त्या शब्दानें भास होतो तसें हें सत्य फक्त रखरखीत नाही; त्यालाहि कांहीं जुन्या स्वप्नांची 'फुलमाया' विलगलेली आहे,—इतक्या हळुवारपणें कीं, धसमुसळ्या डोळ्यांना ती दिसत नाही. दिक्पालाच्या अंतर्मनांत पुढील चीजहि आहे. 'शंकराच्या तिसऱ्या डोळ्यानें विश्वाची राख होते म्हणतात—पण लेखकाच्या तिसऱ्या डोळ्यांत—(असला तिसरा डोळा तर)—विश्वावर प्रकटनशील प्रकाश पडतो. मात्र त्या डोळ्यानं लेखक रडला पाहिजे—आणि तो डोळा कपाळांतच पाहिजे हो—पोटांत नको ! नाही तर तो लेखक कोटांतला पोळच होतो!"

“ह्या तिसऱ्या डोळ्यानें मर्ढेकरांनीं संसाराची भेदक तपासणी केली. नको तें पाहिलें—आणि वर सांगून टाकलें, 'ही कादंबरी १९४२ ची (या सनाला येथें कांहींहि राजकीय अर्थ नाही).’ त्या काळच्या कथाकादंबरींत तिसरा डोळा सोडाच (—तो फार उग्र आणि उपद्रवी) पण एक डोळा मिट्टून गुलाबी नजरेनें संसाराकडे पाहावयाचा सभ्य शिरस्ता होता; किंवा चालू फॅशनचा-चष्मा चढवून. आणि तिसरा डोळा भव्य, उदात्त वगैरे असला तरी चेहेरेपट्टीला विशोभितच. (भुंवयांच्या कमानी विघडवणारा!) पुढें पांच वर्षांनंतर त्यांच्या कवितेनें आणि नवकथाकारांनीं जें केलें त्याची पहिली चुणूक त्या कादंबरींत दिसली”.

‘तांबडी माती’ १९४३ ची व ‘पाणी’ १९४८ ची. प्रत्येक सुमारें

सव्याशें पानांची. दोहोंतहि प्रसंग आणि माणसें भरपूर; 'पाणी'मध्ये तर काळाचा व्यापहि मोठा—तीस वर्षांचा. तरीहि विस्तार एवढा तोकडा, कारण कादंबरीचें सूत्र घट्टपणें धरून अवांतर तपशील सोडून दिला आहे. वर्णने आहेत, पण तीं रेखीव आणि सूत्राला उठाव देणारीं. प्रसंगांसाठीं प्रसंग नाहीत. 'तांबडी माती'मध्ये एक महायुद्ध आहे, 'पाणी'मध्ये दोन! खुद नायक लढाईवर जातो; पण तें लढणारें यंत्र म्हणून रंगविलें नाहीं. खेडवळ माणूस त्या धुमश्चक्रीतून कोणते संस्कार घेऊन बाहेर पडतो हा सुद्धा. त्यासाठीं लढाईचे घाऊक रोमांच उसने घेतलेले नाहीत. तिची सावली कादंबरीवर आहे इतकेंच. वर्तमानपत्रांतील कात्रणांचा पेंढा भरून कादंबरीला राजकीय आकार देण्याचें कसब त्या काळांत लोकप्रिय होतें. मढेकरांनीं तें टाळलें. 'तांबडी माती'मध्ये शिवाची लढाई तीन पानांत आवरली आहे, पण पळस-खेड्यांतील त्याची कुस्ती तेरा पानें रंगते; कारण त्या 'तांबड्या' मातींत शिवाची आणि त्याच्या गांवाची रग मूळ धरून आहेत, लढाईचा उत्पात चार दिवसांचा. 'अक्षांशरेखांशाचे आंकडे देऊन किंवा इतर भौगोलिक तपशील देऊन शिवा आपल्या तुकडीबरोबर कुठल्या रणक्षेत्रावर गेला हें सांगण्यांत या ठिकाणीं फारसं स्वारस्यहि नाहीं. आणि त्याची जरूरीहि नाहीं. जिथें जगभर युद्धाची आग पसरत आहे तिथें अमुक ठिकाणीं किंवा अमुक रणक्षेत्रावर चटका बसला कीं, तमुक ठिकाणीं वा तमुक रणक्षेत्रावर हें वर्णन केल्यानें त्या चटक्याच्या वेदनांत आणि त्या वेदना सहन करतांना वाटणाऱ्या समाधानांत अधिकउणं थोडंच होणार आहे ! आणि इथं महत्त्व आहे तें चटक्यांचं; शिवाच्या रणक्षेत्रावरील अनुभवांच्या अनुप्रंगानें त्याच्या मनावर झालेल्या अपेक्षित-अनपेक्षित परिणामांचं !' मढेकर पुढें म्हणतात कीं, लढाईतील 'ह्या सर्व प्रकारांचा शिवावर साकल्यानें परिणाम झाला; आणि त्याचीच प्रस्तुतता ह्या वृत्तांतांत अधिक आहे'. त्याचप्रमाणें 'पाणी'च्या पूर्वार्धांत तुक्याच्या लढाईचें वर्णन नाहीं; पण तो घरीं न सांगतां लढाईवर गेला, आणि लढाई संपल्यावर परत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयमेवक

आला, ह्या प्रसंगातील कौटुंबिक भावनेचा वारिक तपशीलहि नाजुकपणे रेखाटला आहे. उत्तरार्धातहि विठ्ठली लढाई येते ती तो फौजेत जाऊन तीन वर्षे झाल्यानंतरची. मरणाच्या दाढेतून निसटतां निसटतां तो ब्रह्मी मुलीची जपानी सैनिकांच्या तावडीतून सुटका करतो, तिच्याशी पुढे भावबंध निर्माण होतो. त्या भावबंधाला ती लढाई (आणि सुरंगानें पूल उडवून देण्याचा पुढे येणारा प्रसंग) हे आधारापुरते ठेवले आहेत. (तो नाजुक भावबंधहि विठ्ठल्या अंतर्मनावर उमटणाऱ्या त्याच्या खुणांसाठीं विणला आहे. ब्रह्माःमराठी मिश्र -प्रेमाचा खमंगपणा आणण्यासाठीं नाहीं !) घटना गौण; घटनांच्या दावाखालीं माणसाचा पिंड कसा बदलतो हा मुख्य विषय. हे बदल कित्येकदां अति सूक्ष्म असतात; त्या माणसालाहि ते उमगत नाहीत. त्याचें अंतर्मन कणकण टिपून घेतें, आणि त्यांतून हेलकावा मिळेल तशी आकृति क्षणभर चमकून जाते. या आकृतींत तर्कसंगति नसते; म्हणून त्यांचा संगतवार वृत्तांत अशक्यप्राय असतो. लोक-व्यवहाराच्या सोयीसाठीं भाषेची घटना तर्काचा बळकट आधार पाहाते-विशेषतः गद्याची भाषा. 'संज्ञाप्रवाहाचें वर्णन शब्दांत यथार्थतेनें करावयाचें म्हणजे भाषेतील शब्दसंपत्ति आणि व्याकरण यांचें सामान्य स्वरूप बदललें पाहिजे - विकृत केलें पाहिजे म्हणा वाटेल तर. तसें केल्याशिवाय संज्ञाप्रवाहाच्या विलक्षण गुंतागुंतीचें प्रतिबिंब लिखाणांत पाडणें कठीण आहे'. * ह्या गुंतागुंतींत माणसाचें सत्य असतें; वरच्या पोशाखीपणांत केवळ व्यवहारोपयोगी सोंग असतें. ह्या सोंगाला गद्याची परीटघडी शोभून दिसते. आंतील सत्याचा शोध घ्यावयाला भाषा विस्कटावी लागते; तिच्यांत तर्काची कवाईत झुगारूं शकणारी काव्याची झेप यावी लागते. म्हणून मढेंकरांच्या ह्या कादंबऱ्यांत जेथें संज्ञा-प्रवाहाचें चित्रण आहे तेथें त्यांच्या भाषेला काव्याचा उद्दामपणा, 'असंबद्धता', 'त्रुटितता' आणि 'विकृति' आहे. सहज अन्वय लागत नाही. त्यांच्या कवितांतील कांहीं प्रतिमा आणि चमत्कारिक शब्द-युति ह्या कादंबऱ्यांतहि

* 'रात्रीचा दिवस', प्रस्तावना.

भेटतील. 'रात्रीचा दिवस' सांगून सवरून 'बव्हंशीं प्रयोगात्मक' आहे; त्यांत कांहींसा खटाटोपहि आहे. आणि अंतर्मनाच्या ह्या कांहीं तासांच्या खेळाला कथेचा व पूर्वेतिहासाचा कसलाच आधार नाही. म्हणून अक्षरांची उलटापालट करून बनविलेल्या कोड्यांचें स्वरूप त्याला ठिकठिकाणीं येतें. पण उरलेल्या दोन कादंबऱ्यांतहि संज्ञाप्रवाहाचें चित्रण योग्य ठिकाणीं आणि संयमानें करून मर्ढेकरांनीं त्यांना एक वेगळें परिमाण प्राप्त करून दिलें आहे. 'रात्रीचा दिवस' मधील संज्ञाप्रवाह हा युरोपांत शिक्षण घेऊन आलेल्या उपसंपादकाचा आहे. त्यांत ज्ञान-विज्ञान, कला, राजकारण ह्यांची गळत आहे. परदेशांतील मुक्त जीवनाच्या आठवणी आहेत. इंग्रजीप्रमाणेंच इतालियन भाषेंतील शब्द-समूह त्यांत तरंगतात. हा सगळा पसारा कांहींसा विकेंद्रित आहे; कारण त्या माणसाच्या जीवनालाहि केंद्र नाही; त्याची ओढताण होत आहे. आणि त्या ओढाताणीची विसंगतीची आणि व्यर्थपणाची त्याला अर्धीमुर्धी जाणीवहि आहे. उलट 'पाणी'तील शिवाच्या संज्ञाप्रवाहाला त्याच्या बंदिस्त अनुभवाचे बांध आहेत. त्यांतील भोंवरे आटोपशीर आहेत, आणि परंपरेनें त्यांना कांहींसें अगतिक केंद्रहि दिलें आहे. आणि या कशाचीच जाणीव नाही! अशा साध्या माणसांच्या 'अजाण समाधानाचें कारुण्य' ह्या दोन कादंबऱ्यांत मर्ढेकरांनीं रंगविलें आहे. ज्ञानांतील असमाधान आणि अज्ञानांतील समाधान ह्यांतील अधिक कारण कोणतें? पण कोणत्याहि प्रश्नांचीं सोपीं उत्तरें देण्यासाठीं ह्या कादंबऱ्या नाहीत."

“मर्ढेकर हे अत्याधुनिक कवि: जुन्या, साध्याभोळ्या सौंदर्याविषयीं त्यांना तुच्छता वाटे; शहरी कोलाहल आणि यंत्रजागर ह्यांनीं भरलेलें कर्कश आणि चकाल काव्यच त्यांनीं लिहिलें—इत्यादि गैरसमज तें काव्य न वाचलेल्या टीकाकारांनीं पसरविले, व ते पाहतां पाहतां पसरले. ह्या अडाणी आक्षेपाला काव्यापुरतें उत्तर त्या काव्यांत आहेच; पण त्या लेखकाच्या एकंदर वृत्तीबाबत उत्तर, काव्य न समजणाऱ्या टीकाकारालाहि, 'पाणी' व 'तांबडी माती' ह्या दोन कादंबऱ्यांत

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसैवक

आढळेल. महाराष्ट्रांतील शेतकरी, त्याचें साधेंभोलें कुटुंबजीवन, त्याच्या श्रद्धा, परंपरा ह्यांविषयीं इतक्या आपुलकीनें काढलेलें चित्र फार थोड्या कादंबऱ्यांत दिसेल. आपुलकीनें म्हणून हलक्या हातानें आणि संयमानें. त्यांत नाटकी हळवेपणा नाहीं. हा शेतकरी भावडा आणि प्रेमळ आहे, तेवढाच कणखर आहे. लढाईवर जाणाऱ्या शिवाला व विठूला घरच्यांनीं निरोप दिला तो रडारडीनें नव्हे. हुंदके दाबले आणि लढाऊ पूर्वजांचा अभिमान रक्तांत होता त्यानें डोळे पुसून कोरडे केले. हा अभिमान या कादंबऱ्यांतून ठायींठायीं गरजतो.....मढेंकरांचा हा अभिमान डोळस आहे—आणि तो डोळसपणाहि तिसऱ्या डोळ्याचा. 'मराठ्यांच्या रक्तांतील रग यंत्रांनाहि जिरवितां येणें अशक्य'. हीं माणसें दैवावर मात करतात. या थोरवीचा मढेंकरांनीं गौरव केल्या आहे. 'मराठ्यांचें जीवनसंगीत' त्यांतील आरोहावरोहांसह, संमिश्र स्वरांसह त्यांनीं तन्मयतेनें ह्या दोन कादंबऱ्यांत शब्दांकित करून ठेवलें आहे."*

मढेंकर ह्यांचें सर्व लेखन स्वतःचे अनुभव व स्वतःस मिळालेल्या प्रेरणा ह्यांशीं एकनिष्ठ राहून तळमळीनें लिहिलेलें आढळते. उसऱ्या अनुभवांवर उभें न राहतां स्वतःच्या अनुभवांवर उभें राहून स्वतःला घडलेल्या साक्षात्काराचें चित्रण बहुजनांपुढें करण्याची त्यांची एकसारखी धडपड चाललेली दिसते. त्यामुळें त्यांच्या लेखनांत एक विलक्षण सजीव तीव्रता आढळते. कविता काय किंवा कादंबरी काय ह्या दोन्ही ललित लेखनप्रकारांतून जीवनानुभव व त्यांतून उद्दामपणें खळाळून वाहणारे विचार व भावना ह्यांचे प्रवाह वाचकांच्या विचारांना व भावनांना जबरदस्त धक्के देतात. मढेंकरांच्या वाङ्मयीन यशाचें मर्म हेंच होय. त्यांचें आत्मप्रकटीकरण प्रामाणिक आहे. स्वतःच्या समाधानाकरितां हें 'प्रकटन' झालें आहे. आणि हें प्रकटन ज्या पद्धतीनें झालें आहे त्यांतहि नावीन्य आहे !

* कादंबरीकार मढेंकर; मं. वि. राजाध्यक्ष, सत्यकथा, मे, १९५६.

मढेंकरांचें नांव कवि व कादंबरीकार म्हणून — वैशिष्ट्यपूर्ण पृथगात्मतेमुळे-मराठी वाङ्मयांत बराच काळ स्मरलें जाईल ह्यांत संशय नाही; पण त्याहूनहि अधिक साहित्य-सौंदर्यशास्त्रसमीक्षक म्हणून ते चिरकाल स्मरले जातील. “मढेंकरी काव्याचें मौलिकत्व हें फक्त मराठीपुरतें मर्यादित आहे; पण त्यांच्या समीक्षेमध्ये अंतर्भूत असलेल्या मूलतत्वांना आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आहे. सौंदर्य-शास्त्रांतील माध्यमाच्या कल्पनेचें त्यांनी केलेलें विश्लेषण आणि ललित वाङ्मयाच्या माध्यमाविषयीचें त्यांनी केलेलें संशोधन ही जागतिक कला-मीमांसेंतील एक क्रांतिकारक घटना आहे. हा आमचा माणूस एका मोक्याच्या ठिकाणी उभा आहे. त्याला बगल देऊन कोणत्याहि विचारवंताला त्या शाखां-मध्ये पुढें जातां येणार नाही. मढेंकरांशीं सामना करण्यासाठीं तर पुष्कळ सामर्थ्य पाहिजे; पण मढेंकरांच्या मागून जाणें ही गोष्टसुद्धां निव्वळ उत्साहा-तिरेकानें झेपण्यासारखी नाही. त्यांचे विचार समजून घेणें म्हणजे स्वतःला एक बौद्धिक शिस्त लावून घेण्यासारखें आहे”.* मढेंकर ह्यांचे एतद्विषयक विचार ‘वाङ्मयीन महात्मता,’ ‘सौंदर्य आणि साहित्य,’ ‘आर्ट्स अँड मॅन,’ † ‘टू लेक्चर्स ऑन अँन एस्थेटिक ऑफ लिटरेचर’ ह्या ग्रंथांतून विस्तारपूर्वक मांडण्यांत आले आहेत.

“मढेंकरांनी मराठीच्या साहित्यक्षेत्रांत पाऊल टाकलें तेव्हां ‘रचनेंतील कौशल्य हेंच कलाकृतीचें सारसर्वस्व’ असें प्रतिपादन करणारा एक आणि ‘सामाजिक आशय हाच कलेचा’ आत्मा असें आग्रहानें मंडन करणारा एक असे समीक्षकांचे दोन परस्पर विरोधी गट प्रामुख्याने अस्तित्वांत होते. ह्या दोन्ही पक्षांना निश्चित असें शास्त्रीय अधिष्ठान नव्हतें. त्यांच्या वादविवादांतून तत्त्वबोध होण्याचा संभव क्वचितच असे. आणि त्याचा परिणाम ललित

* मढेंकरी समीक्षेचीं मूलतत्त्वे; गो. वि. करंदीकर, सत्यकथा, मे, १९५६.

† ह्यांचा, प्रो. रा. भि. जोशी ह्यांनी मराठींत प्रकरणश अनुवाद करून तो ‘महाराष्ट्र-साहित्यपत्रिका’, १९४०, १९४१, १९४२ मधून प्रसिद्ध केला आहे.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

वाङ्मयाच्या प्रांतांत अनिर्वध स्वातंत्र्याचें नवमतवादी अराजक वाटण्यांत होत होता. ”

“ह्या अनवस्थेच्या स्थितींत मर्ढेकरांची कलाविषयक अभिनव उपपत्ति मराठींत अवतरली. सर्जन आणि अनुकरण, कला आणि कारागिरी, कलावंत आणि समाज, आकार आणि आविष्कार, माध्यम आणि साधनें, ह्यांच्यामधील परस्परसंबंध तींत प्रथमच शास्त्रीय पध्दतीनें भौतिक, तात्त्विक भूमिकेवरून तपासण्यांत आलेले आढळले. विचारवंतांची दृष्टि आपोआपच तिच्याकडे वळली.”

“अद्वैत हें मर्ढेकरांच्या (कलाविषयक) उपपत्तीचें एकमेव लक्षण आहे. वैयक्तिक ललितानुभूतीचा आविष्कार होत असतांनाच त्या अनुभूतीची परिणति आणि परिपूर्ति होते; तिच्या लालित्यात्मक स्वभावधर्मांमुळे त्या आविष्काराच्या प्रक्रियेंत तिला विशिष्ट आकार येतो; आणि कलावंताच्या वैयक्तिक महात्मतेनुसार ह्या आकाराला आशय प्राप्त होतो; अशी ही उपपत्ति आहे. तींत ललितानुभव, आविष्कार, आशय आणि कलावंताचें व्यक्तिमत्व ह्यांत द्वैत अभिप्रेत नाही. तीं सर्व एकजीव आहेत, अविभाज्य आहेत, परस्पर सापेक्ष आहेत. ह्यामुळे कलाकृतीचीं अंगोपांगें वेगवेगळीं करून त्यांचें परीक्षण आणि मूल्यमापन करणें, हें ह्या उपपत्तीला मंजूर नाही. कलाकृति हा एक सर्जनशील एकात्म संघात आहे, तिच्या अंगोपांगांचें विकलन केलें कीं, तिची कलात्मकता संपुष्टांत आली, असें तिचें प्रतिपादन आहे.” * मर्ढेकर ह्यांची सौंदर्यशास्त्रीय विचारसरणी ही “ मानसशास्त्र आणि पदार्थविज्ञानशास्त्र ह्यांच्या आधारावर बसवलेली आहे. तिला जी तात्त्विक बैठक आहे, ती रसेलनें ज्या वास्तववादाचा पुरस्कार केला आहे त्या वास्तववादाची आहे. †

* ‘ माझ्या माहितीचे मर्ढेकर ’; के. नारायण काळे, सत्यकथा, मे, १९५६.

† ‘ सौंदर्य आणि साहित्य,’ पृ. २१५.

मर्ढेकर ह्यांचे साहित्याविषयक अनेक विचार नवी दृष्टि देणारे आहेत, पण त्या बरोबरच कलेचें ' माध्यम ' तिचें ' शुद्धत्व ' व तिचें ' श्रेष्ठत्व ' ह्यासंबंधींचें जे सिद्धान्त त्यांनीं मांडले आहेत ते विवाद्य असून, त्यांसंबंधीं टीकाकारांनीं खूप चर्चा केली आहे. ह्या चर्चेची दखल घेऊन आपल्या सिद्धान्तांचें मंडन करण्याचा प्रयत्न मर्ढेकरांनीं कधीं केलेला दिसत नाहीं, कदाचित् तशी आवश्यकता त्यांना भासलीहि नसेल.

मर्ढेकरांची प्रज्ञा ही प्रगतिशील होती, तिच्यांत हळूहळू नवीन नवीन सामर्थ्य संचरूं लागलें होतें व त्याचा हितकारक असा प्रभाव मराठी साहित्यावर पडूं लागला होता. त्यांच्याबद्दल फार मोठ्या अपेक्षा निर्माण होऊं लागल्या होत्या. अकालीन मृत्यूमुळें त्या भंगल्या, पण सत्तेचाळीस वर्षांच्या उमरींत त्यांनीं जें कांहीं निर्माण केलें ' तेंहि नसे थोडकें. ' तें मोलाचें आणि टिकावू आहेच आहे.

वाङ्मय :

१. शिशिरागम;	कवितासंग्रह;	१९३९; मुंबई.
२. कांहीं कविता;	" ;	१९४७; मुंबई.
३. आणखी काही कविता;	" ;	१९५१; मुंबई.
४. रात्रीचा दिवस; कादंबरी	;	१९४२; मुंबई.
५. तांबडी माती;	" ;	१९४३; कोल्हापूर.
६. पाणी;	" ;	१९४८; मुंबई.
७. वाङ्मयीन महात्मता; समीक्षणात्मक;	१९४१; मुंबई.	
८. सौंदर्य आणि साहित्य;	" ;	१९५५; मुंबई.

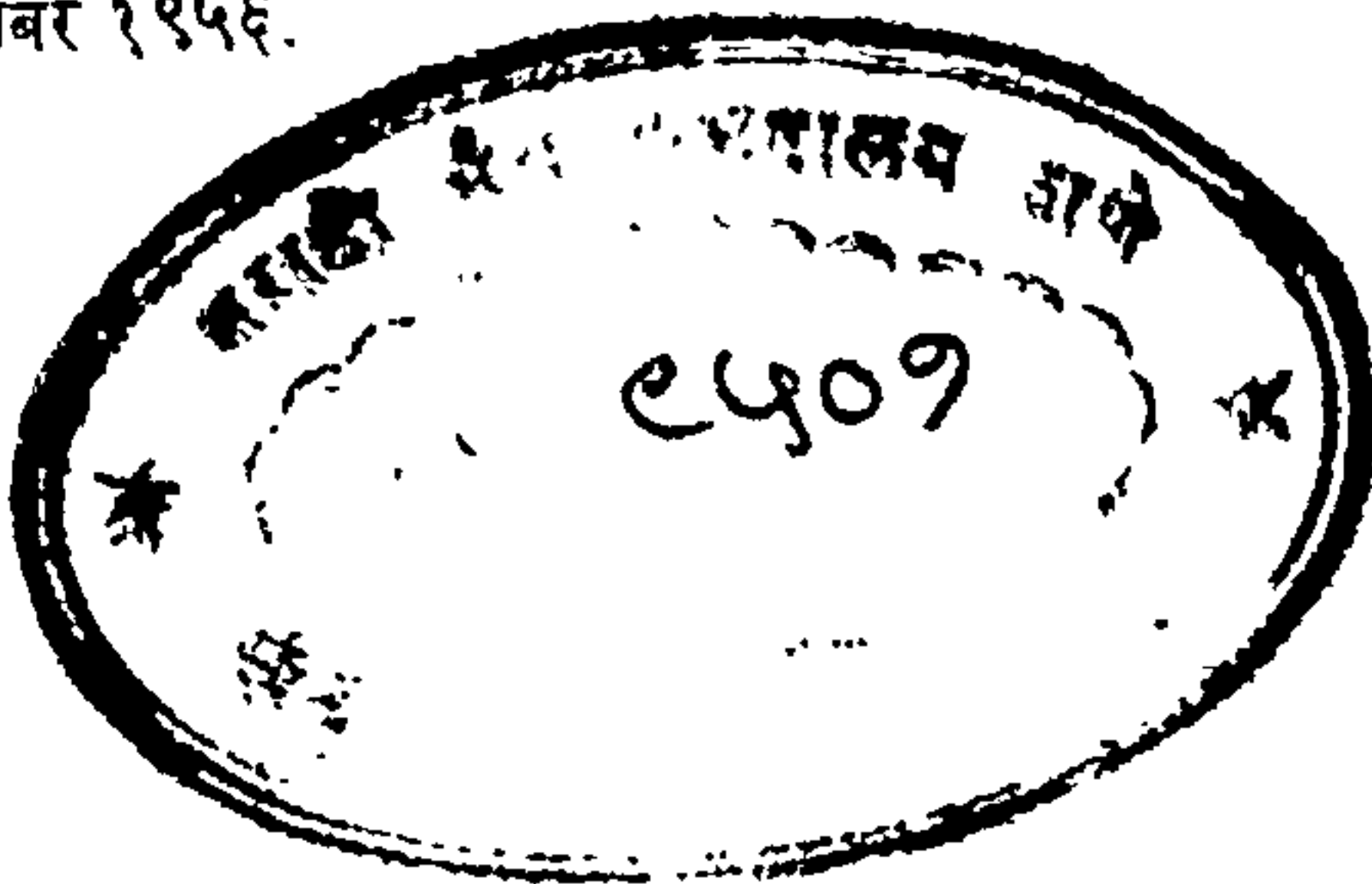
चरित्र, चर्चा, अभ्यास :

१. बाळ सीताराम मर्ढेकर : चरित्ररेखा; सत्यकथा; मे, १९५६.
२. सत्यकथा ' मर्ढेकर विशेषक ' [ह्यांत मर्ढेकरांचे स्नेही, सहकारी व परिचित ह्यांच्या आठवणी व वैयक्तिक ग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत.] मे, १९५६.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक

३. बा. सी. मर्ढेकर : कांहीं आठवणी; सोपानदेव चौधरी; नवभारत, जुलै, १९५६.
४. कांहीं आठवणी; प्रो. रा. पु. पटवर्धन; नवभारत, मे, १९५६.
५. बा. सी. मर्ढेकर : कांहीं स्मृति: पु. आ. चित्रे; सत्यकथा, नोव्हेंबर १९५७.
६. बाळ सीताराम मर्ढेकर; [एक द्रुत गुणग्रहण]; नवभारत, एप्रिल, १९५६.
७. शिशिरागम; परीक्षण; अनंत काणेकर; आशा, १९३९.
८. „ ; „ ; डॉ. माधवराव पटवर्धन; सद्याद्रि, जून, १९३९.
९. कांहीं कविता; परीक्षण; मं. वि. राजाध्यक्ष; सत्यकथा, नोव्हेंबर, १९४८.
१०. ह्या गंगेमार्थे गगन वितळले; रसग्रहण; भा. कृ. देसाई; सत्यकथा, जून, १९५१.
११. आकाशांतिल अधोरोखितें; रसग्रहण; गंगाधर गाडगीळ; सत्यकथा, जून, १९५१.
१२. मर्ढेकरांची कविता : कांहीं विचार; प्रो. वा. ल. कुळकर्णी; सत्यकथा, नोव्हेंबर १९४८.
१३. मर्ढेकरांची कविता : एक अभ्यास; धों. वि. देशपांडे; सत्यकथा, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर १९५४.
१४. मराठींतिल 'नवकविते'चा प्रारंभ; 'अनिरुद्ध'; मौज साप्ताहिक, १०, १७, सप्टेंबर १९४७.
१५. 'कांहीं कविता' फॉसिस्ट मनोवृत्तीच्या ओहेत; ['नवकवितेचा प्रारंभ' या लेखावरील प्रतिक्रिया]; दि. वा. फडणवीस; मौज साप्ताहिक, २२ ऑक्टोबर १९४७.
१६. बा. सी. मर्ढेकर; मं. वि. राजाध्यक्ष; सत्यकथा, नोव्हेंबर १९४८.
१७. मर्ढेकर - दुसरे केशवसुत; गंगाधर गाडगीळ, मौज साप्ताहिक, २२ जून १९४९.
१८. „ „ ; „ „ ; सत्यकथा, मे, १९५६.
१९. मर्ढेकरांची आर्तता व तिचा उगम; दि. के. बेडेकर; सत्यकथा, आगष्ट १९५१.
२०. मर्ढेकरांच्या काव्यांतील 'अनुभूति व अभिव्यक्ति; प्रो. भा. प्र. मोहरीर; नवभारत, जुलै १९५६.
२१. नवकाव्य : मर्ढेकर आणि स्पेंडर; पु. शि. रेगे; साहित्य, जानेवारी, १९५२.
२२. नवकाव्याची एक समस्या; प्रभाकर पाध्ये; 'रचना,' मे, १९५१.
२३. नवकाव्यांतील विफलता; दि. के. बेडेकर; सत्यकथा, सप्टेंबर १९५०.
२४. नवकाव्याची सफलता; गंगाधर गाडगीळ; सत्यकथा, ऑक्टोबर, १९५०.
२५. भावनानिष्ठ समतानता आणि नवकाव्य; शरच्चंद्र मुक्तिबोध; अभिरुचि, फेब्रुवारी, १९५१.

२६. आधुनिक काव्यांतील अनिष्ट प्रवाहः शं. अ. मावलंकर; सत्यकथा, आक्टोबर, १९४९.
२७. वाङ्मयीन महात्मता; परीक्षण; महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका, जुलै १९४१.
२८. " " ; परीक्षण; प्रा. वि. ढ. कुळकर्णी, सद्याद्रि, आगस्ट, १९४१.
२९. " " ; परीक्षण; प्रा. वा. ल. कुळकर्णी; समीक्षक मासिक, आक्टोबर १९४१.
३०. मठेकरांची सौंदर्यमीमांसा; प्रा. वा. ल. कुळकर्णी; वाङ्मयांतील वादस्थळे. पृ. ८३-९०.
३१. सौंदर्यभावना म्हणजे काय ? प्रा. वा. ल. कुळकर्णी; वाङ्मयांतील वादस्थळे पृ. ९१-९७.
३२. मठेकरांची सौंदर्यमीमांसा; दिनेश द. माहुलकर, सत्यकथा, मे, १९५६.
३३. मठेकर आणि सौंदर्यवाचक विधानाचें स्वरूप; सुरेंद्र बारलिंगे; सत्यकथा, जुलै, १९५६.
३४. मठेकरांचें सौंदर्यशास्त्र; ['सौंदर्यवाचक विधानाचें स्वरूप' या निबंधांतील, विचारांचें विवेचन आणि परीक्षण.]; प्रा. मे. पुं. रेगे; छंद द्वैमासिक, मार्च-एप्रिल, १९५७.
३५. मठेकरी समीक्षेचीं मूलतत्त्वे; प्रो. गो. वि. करंदकिर; सत्यकथा, मे, १९५६.
३६. रात्रीचा दिवस; परीक्षण; प्रो. वा. ल. कुळकर्णी, समीक्षक, १९४२.
३७. रात्रीचा दिवस; परीक्षण; ना. ग. जोशी; महाराष्ट्र-साहित्यपत्रिका, जुलै, १९४२.
३८. तांबडी माती; परीक्षण; श्री. के. क्षीरसागर; सद्याद्रि, मे, १९४४.
३९. कादंबरीकार मठेकर; प्रो. मं. वि. राजाध्यक्ष; सत्यकथा, मे, १९५६.
४०. मठेकर : एक टिप्पणी; चर्चात्मक; नरहर कुहंदकर; सत्यकथा, नोव्हेंबर, डिसेंबर १९५६.

च रि त्र सू चि

	पृष्ठ		पृष्ठ
१. बिर्जे, वासुदेव लिंगोजीराव ...	१	२६. भांडारकर, रामकृष्ण गोपाळ ...	८९
२. बी. ...	२	२७. भांडारकर, प्रभाकर रामकृष्ण ...	९३
३. बी. रघुनाथ ...	२०	२८. भांडारे, एकनाथ गणेश ...	९४
४. बुलासा, मोती ...	२१	२९. भातखंडे, विष्णु नारायण ...	९६
५. बेलसरे, खंडेराव भिकाजी ...	२३	३०. भानु, चिंतामण गंगाधर ...	१०१
६. बेंडे, श्रीपाद नरसिंह ...	२५	३१. भारदे, शिवराम एकनाथ ...	११०
७. बोडस, महादेव राजाराम ...	२८	३२. भालचंद्र ...	११६
८. बोडस, राजारामशास्त्री ...	३०	३३. भालेकर, कृष्णराव पांडुरंग ...	११७
९. बोबडे, श्रीनिवास रामचंद्र ...	३३	३४. भावे, बापू नरसिंह ...	११९
१०. भट, भास्कर वामन ...	३७	३५. भावे, विनायक लक्ष्मण ...	१२०
११. भवाळकर, नीळकंठ बळवंत ...	४४	३६. भावे, विष्णु अमृत ...	१३१
१२. भांगले, जगन्नाथ धोंडो ...	४८	३७. भिंगारकर, श्रीपति रघुनाथ ...	१३९
१३. भागवत, अनंत नारायण ...	४९	३८. भिडे, बाळकृष्ण अनंत ...	१४०
१४. भागवत, नारायण हरि ...	५२	३९. भिडे, बाळकृष्ण विष्णु ...	१५६
१५. भागवत, भास्कर हरि ...	५६	४०. भिडे, विद्याधर वामन ...	१५८
१६. भागवत, राजाराम रामकृष्ण ...	५७	४१. भिडे, विष्णु गोपाळ ...	१६०
१७. भागवत, रामकृष्ण हरि ...	६८	४२. भिडे, विष्णु मोरेश्वर ...	१६४
१८. भागवत, विनायक नारायण ...	६८	४३. भिडे, सदाशिव गोपाळ ...	१६५
१९. भागवत, हरि रघुनाथ ...	६९	४४. भुस्कुटे, विनायक महादेव ...	१६६
२०. भाटवडेकर, कृष्णशास्त्री ...	७१	४५. भैरव अवधुत ज्ञानसागर ...	१७३
२१. भाटवडेकर, भालचंद्र कृष्ण ...	७३	४६. भोपटकर, भास्कर बळवंत ...	१७४
२२. भाटवडेकर, विष्णु कृष्ण ...	७५	४७. भोर, (मिस) मेरी ...	१७६
२३. भाटे, गणेश सदाशिव ...	७६	४८. मखबा, महमद इब्राहिम ...	१७६
२४. भाटे, गोविंद चिमणाजी ...	७९	४९. मटंगे, नागेश महादेव ...	१७९
२५. भाटे, विठ्ठल बाळकृष्ण ...	१०९	५०. मढेंकर, बाळ सीताराम ...	१८२